

Дніпровський національний
університет ім. Олесея Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

**ДНІПРОВСЬКА
ПОЛІТЕХНІКА**
1899

Національний технічний університет
"Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2022 ТОМ 25 № 6

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2022

Науково-теоретичний альманах

Том 25 № 6 2022

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.

Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.

Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2022

ГРАНУ

Редакційна колегія

Квітка С.А.

Аяган Б.Г.
Бородін Є.І.
Вятр Єжі
Гао Тяньмін
Гладуш В.А.
Городяненко В.Г.
Дудек М.
Іваненко В.В.

Іванова С.А.
Ісетті Дж.

Жук С.І.
Журба О.І.
Казакевич Г.М.
Кляйн В.
Кондрашова Л.
Кривошеїн В.В.
Кузнецовене Й.
Кулик О.В.
Литвинова Т.Ф.
Лучанінова О.П.
Ніколенко Л.М.
Окороков В.Б.
Омельченко М.С.
Плохій С.М.
Рагімлі Руслан
Русецький А.
Ружевічус Юзас
Робертс Кен
Світленко С.І.
Сидиков Е.Б.
Сорокіна Л.М.
Схюрман Паул
Токовенко О.С.

Тороп К.С.
Третьяк О.А.
Хейнемаа Сара
Шевцов С.В.
Шляхов О.Б.

головний редактор
д. держ. упр., проф. (Україна)
д. і. н., проф. (Казахстан)
д. і. н., проф. (Україна)
д. п. н., проф. (Польща)
д. екон. н., доц. (КНР)
д. пед. н., проф. (Словаччина)
д. і. н., проф. (Україна)
д. габ., проф. (Словаччина)
д. і. н., проф., акад. Укр. академії іст.
наук (Україна)
к. філол. н., доцент (Україна)
д. філос. н. старший науковий
співробітник (Італія)
д. і. н., проф. (США)
д. і. н., проф. (Україна)
д. і. н., проф. (Україна)
к. пед. н., проф. (Словаччина)
д. пед. н., проф. (Польща)
д. п. н., проф. (Україна)
д. філос. н., проф. (Литва)
д. філос. н., проф. (Україна)
д. і. н., проф. (Україна)
д. пед. н., проф. (Україна)
к. пед. н., доц. (Україна)
д. філос. н., проф. (Україна)
д. пед. н., доц. (Україна)
д. і. н., проф. (США)
д. і. н., доц. (Азербайджан)
д. психол. н., асоц. проф. (Грузія)
д. н. із соц. ком., проф. (Литва)
д. соціол. н., проф. (Великобританія)
д. і. н., проф. (Україна)
д. і. н., проф. (Казахстан)
к. соціол. н., доц. (Україна)
д. філос. н. (Нідерланди)
д. філос. н., проф., акад. Укр. академії
політ. наук (Україна)
д. пед. н. (Україна)
д. п. н., доц. (Україна)
д. філос. н., проф. (Фінляндія)
д. філос. н., проф. (Україна)
д. і. н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.

Заступники головного редактора:

Іванова С.А., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.

Редактор: Мазур О.Г.

Коректор: Лиман А.В.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13

granidp@gmail.com

www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRANI/

25 (6) 2022

Founders:
Oles Honchar Dnipro National
University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political
Researches"

Registration license
KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020
and № 1017 of 27 September 2021
issued by the Ministry of Education
and Science of Ukraine the status of
specialized publication category "B" on
philosophical, political, sociological and
historical sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:
Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not
always share the views and thoughts
expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2022

Editorial board

Kvitka S.A.	Editor in Chief Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)
Gao Tianming	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Hladush V.A.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Dudek M.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Ivanova S.A.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Isetti G.	Senior Researcher, Ph.D. (Italy)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Zhurba O.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kazakevych G.M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Klein V.	Full Prof. Ph.D. (Slovakia)
Kondrashova L.	Full Prof. Dr. (Poland)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Kulyk O.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Lytvynova T.F.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Luchaninova O.P.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikolenko L.M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Omelchenko M.S.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.M.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli Ruslan	Assoc. Prof. Dr. (Azerbaijan)
Rusetsky Alexander	Assoc. Prof. Dr. (Georgia)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Political Science (Ukraine)
Torop K.S.	Dr. (Ukraine)
Tretyak O.A.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.
Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Krivoshein V.V.,
Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.
Editor: Mazur O.G.
Corrector: Lyman A.V.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Зміст

Історія

C. 6
Михайлик Артур
До питання соціальної дискримінації в Радянській Україні 1920-х років

C. 16
Ісмайлов Надір, Гасимли Гаджі
Основні напрямки діяльності республіканських туристично-інформаційних центрів

C. 22
Ткаченко Вадим
«Краще зупинити ворожий наступ тут, ніж робити це ближче до Батьківщини»: Корейська війна 1950-1953 рр. у канадському суспільному дискурсі

C. 28
Муртузаєва Заріна
Аналіз етнічно змішаних шлюбів серед лезгин (за Губа-Хачмазськими матеріалами)

C. 35
Кендус Олександра
Євромайдан – Революція Гідності на фоні культурно-мистецького простору українського суспільства

C. 45
Ісмайлов Надір, Садігова Солмаз
Синергетичні основи методики сучасної бібліографії

C. 52
Кривчик Геннадій
Україна в умовах розгортання світової енергетичної кризи на початку 2020-х рр.

C. 60
Нікілев Олександр
Голодомор: кількісні наслідки трагедії в інтерпретації українських дослідників. Проблема пошуку істини

C. 67
Філімонов Дмитро
Комплекс тимчасових польових укріплень періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років на території Нижнього Присамар'я

C. 74
Пшемицька Євгенія
Соціальні мережі та месенджери як інструмент для викладання історії в українських ВНЗ

Політологія

C. 80
Гайданка Євгеній
«Твердий» і «м'який» партійний євроскептицизм у сучасній Польщі

C. 85
Кобець Юлія
Процес децентралізації як фактор розвитку місцевого самоврядування

Contents

History

P. 6
Mykhailyk Arthur
On the Issue of Social Discrimination in Soviet Ukraine in the 1920s

P. 16
Ismayilov Nadir, Gasimli Haji
The Main Activities of the Republic's Tourism Information Centers

C. 22
Tkachenko Vadym
“Better to Stop the Enemy Offensive Here Than to Do It Closer to the Home”: The Korean War 1950–1953 in Canadian Public Discourse

C. 28
Murtuzayeva Zarina
Analysis of Ethnically Mixed Marriages among Lezgians (Based on Guba-Khachmaz Materials)

P.35
Kendus Oleksandra
Euromaidan – Revolution of Dignity on the Focus of the Cultural and Artistic Space of Ukrainian Society

P. 45
Ismayilov Nadir, Sadigova Solmaz
Synergetic Foundations of the Methodology of Modern Bibliography

C. 52
Kryvchik Gennadij
Ukraine under the Development of the Global Energy Crisis at the Beginning of the 2020s

C. 60
Nikiliev Oleksandr
Holodomor: Quantitative Consequences of the Tragedy as Interpreted by Ukrainian Researchers. The Problem of Searching for the Truth

C. 67
Filimonov Dmytro
Complex of Temporary Field Fortifications of the Period of the Russian-Turkish War of 1735–1739 in the Territory of the Lower Prysamary

C. 74
Pshemytska Yevgeniia
Social Networks and Messengers as a Tool for Teaching History in Ukrainian Universities

Politology

P. 80
Haydanka Yevheniy
“Hard” and “Soft” Party Euroscepticism in Current Poland

P. 85
Kobets Yuliia
The Process of Decentralization as a Factor in the Development of Local Self-Government

Філософія

- C. 92
Тімченко Олександр, Козій Іван, Пігош Михайло
Морально-естетична доктрина Дмитра Донцова
- C. 98
Пальчинська Мар'яна
Соціокультурні детермінанти інформаційного суспільства: соціально-філософський аспект
- C. 105
Політанська Дар'я
Проблема медикалізації суспільного буття у постковідних реаліях
- C. 112
Кулик Олександр
Як мислити про війну в Україні?
- C. 122
Єременко Олександр
Новітні нотатки до теорії події
- C. 132
Жовтоног Ірина
Феномен іншування як механізм виникнення ворожості
- C. 138
Манойло Наталія
Проблема гендерної рівності у професійному бутті нотаріуса

Соціологія

- C. 143
Бірюкова Марина, Рущенко Ігор, Ляшенко Наталія, Григор'єва Світлана
Біженці і внутрішньо-переміщені особи російсько-української війни: соціальні характеристики й практики
- C. 157
Крижанівська Вікторія
Упередження про політику як мотиваційна складова молодіжного абсентеїзму

Педагогіка

- C. 165
Гаджієва Айна Шірзад кизи, Адигозелова Шалала Алі
Психологічні основи впливу емоційного стану на формування девіантної поведінки у підлітків
- C. 170
Мога Микола
Педагогічна діагностика в корекції спастичних форм рухових порушень у дітей раннього віку

Philosophy

- P. 92
Timchenko Oleksandr, Koziy Ivan, Pigosh Mykhailo
Moral and Aesthetic Doctrine of Dmytro Dontsov
- P. 98
Palchynska Mariana
The Sociocultural Determinants of Information Society: Socio-Philosophical Aspect
- P. 105
Politanska Daria
The Problem of Medicalization of Social Life in Post-Covid Realities
- P. 112
Kulyk Oleksandr
How to Think About the War in Ukraine?
- P. 122
Yeremenko Oleksandr
Recent Notes to the Theory of the Event
- P. 132
Zhovtonoh Iryna
The Phenomenon of the Othering as a Mechanism of Enemy Arising
- P. 138
Manoylo Natalia
The Problem of Gender Equality in the Professional Being of a Notary

Sociology

- P. 143
Biriukova Maryna, Rushchenko Ihor, Liashenko Nataliia, Grigorieva Svitlana
Refugees and Internally Displaced Persons of the Russian-Ukrainian War: Social Characteristics and Practices
- P. 157
Kryzhanivska Viktoriia
Bias about Politics as a Motivation Component of Youth Absenteeism

Pedagogy

- P. 165
Hajiyeva Ayna Shirzad, Adigozelova Shalala Ali
Psychological Bases of the Influence of Emotional Condition on the Formation of Deviant Behaviors in Teenagers
- P. 170
Moga Mykola
Pedagogical Diagnostics in the Correction of Spastic Forms of Movement Disorders in Children of Early Age

On the Issue of Social Discrimination in Soviet Ukraine in the 1920s

UDC: 94:316.647.82:177.5(477)"1920/1929"

DOI: 10.15421/172263

Mykhailyk ArthurPh.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3189-6535>, Step.Rudanskiy@gmail.com*Higher Educational Institution «Podillia State University» (Kamianets-Podilskiy, Ukraine)*

Abstract

The purpose of the article is to investigate social and property stratification in the society of Soviet Ukraine and to determine the importance of social discrimination for the formation of a «new man» in the interwar period. Research methods. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity and systematicity. The research used the methods of analysis and synthesis, induction and deduction, and generalization, which made it possible to focus attention on the defining elements of the named problem. Main results: The article examines the place of social and property discrimination in Ukrainian society during the period of establishment and establishment of Soviet power in Ukraine. Their importance as a means of educating a "new person" devoid of national characteristics and cultural differences is clarified. The examples illustrate the use of social and legal coercion during the formation of Stalinist totalitarianism. It has been proven that the deprivation of social and property rights was a common practice of treating all categories of the Ukrainian population in the mentioned period and was widely applied not only to individuals, but also to members of their families. Considerable attention is paid to the legal base artificially created in the 20s of the XX century. social inequality, which was reflected in all strata of the national society, designed to ensure the formation of loyalty to the authorities through state pressure and coercion. The scientific novelty consists in a comprehensive study of social discrimination and social inequality generated by it as one of the leading factors in the formation of the "new man" in the territory of the Ukrainian lands occupied by Bolshevik Russia. This makes it possible to finally refute the myth of general equality as one of the main foundations of building a communist society and to prove, on the basis of the archival documents used and the available historiography, the criminal character of Bolshevism in Ukraine in the interwar period.

Keywords: Ukraine, Soviet power, social discrimination, property inequality, communist ideology, state coercion, Stalinism

Citation: Mykhailyk, A. (2022). On the Issue of Social Discrimination in Soviet Ukraine in the 1920s. *Grani*, 25(6), 6-15. <https://doi.org/10.15421/172263>

До питання соціальної дискримінації в Радянській Україні 1920-х років

Михайлик Артур*Заклад вищої освіти «Подільський державний університет» (Кам'янець-Подільський, Україна)*

Анотація

Мета статті – дослідити соціальне і майнове розшарування в суспільстві Радянської України та визначити значення соціальної дискримінації для формування «нової людини» в міжвоєнний період. Методи дослідження. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності і системності. Використано методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції та узагальнення, що дозволило зосередити увагу на визначальних елементах названої проблеми. Основні результати: У статті розглянуто місце соціальної і майнової дискримінації в українському суспільстві періоду встановлення і утвердження радянської влади в Україні. З'ясовано їх значення як засобу виховання «нової людини», позбавленої національних ознак та культурних відмінностей. На прикладах проілюстровано застосування соціально-правового примусу в часи становлення сталінського тоталітаризму. Доведено, що позбавлення соціальних і майнових прав було звичайною практикою ставлення до всіх категорій українського населення в названий період і широко застосовувалося не тільки до окремих осіб, але й також до членів їх сімей. Значну увагу приділено правовій базі штучно створеної в 20-х роках ХХ ст. соціальної нерівності, яка відбилася на всіх прошарках національного соціуму, покликаної забезпечити формування лояльності до влади шляхом державного тиску та примусу. Наукова новизна полягає в комплексному дослідженні соціальної дискримінації та породженої нею соціальної нерівності як одного з провідних факторів формування «нової людини» на території українських земель, окупованих більшовицькою росією. Це дозволяє остаточно спростувати міф про загальну рівність як одну з головних засад розбудови комуністичного суспільства та довести, на основі використаних архівних документів та наявної історіографії, злочинний характер більшовизму в Україні у міжвоєнний час.

Ключові слова: Україна, радянська влада, соціальна дискримінація, майнова нерівність, комуністична ідеологія, державний примус, сталінізм

Цитування: Михайлик А. До питання соціальної дискримінації в Радянській Україні 1920-х років. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 6-15. <https://doi.org/10.15421/172263>

Стаття надійшла / Article arrived: 06.11.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Постановка проблеми. Серед багатьох міфів, створених більшовиками, чи не головне місце належить міфу про загальну рівність. Розбудова такої держави, де всі громадяни будуть позбавлені національних, матеріальних, соціокультурних й політичних відмінностей визначалася провідним завданням комуністичного майбутнього. Це гасло було закладено в марксистсько-ленінську концепцію безкласового суспільства, воно активно експлуатувалося як поза межами СРСР, так і в середині країни. Саме за його допомогою пропагандисти і агітатори пояснювали приклади заможного життя в капіталістичних країнах та порівняно незаможного в Країні Рад. Мовляв, це тому, що в СРСР всі національні багатства розподілені рівномірно, між всіма трудівниками, а на Заході є лише невеликий прошарок капіталістів-багатчів, однак лєвова більшість жителів зубожіє і змушена відчайдушно працювати аби звести кінці з кінцями. Простота такого пояснення зумовила популярність та широту використання гасла боротьби за загальну рівність аж до самого краху СРСР.

Насправді, соціальний устрій в Країні Рад був досить складним і не вписувався у створену комуністичну концепцію існування двох класів (пролетаріату й селянства) і тонкого прошарку інтелігенції. У цьому відношенні важливим завданням сучасної історичної науки є розвінчання міфу про загальну рівність в СРСР, що прислужить позбавленню радянської ментальності та комуністичних стереотипів у тих жителів сучасної України, які ще залишаються в річищі радянської ментальної парадигми.

Історіографія. Джерельною базою статті стала інформація, що міститься у фонді 1 («Центральний комітет комуністичної партії України»), описі 6 («Протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У»), справі 40 і описі 20 («Документи відділів ЦК КП(б)У»), справах 749, 1777, 2009, 2010, 1852, 1854, 2454 і 2879 Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Використано також матеріали фонду 22 («Центральная контрольная комиссия коммунистической партии (большевиков) Украины»), опис 1, справа 13 названого архіву.

Стаття ґрунтується також на матеріалах Державного архіву Вінницької області. Опрацьовано документи фонду П-29 («Винницький окружной комитет КП(б)Украины Подольской губернии»), опису 1, справи 183 і 448 та фонду П-40 («Брацлавский районный комитет КП(б)У Винницкой области»), опису 1, справи 179.

Одною з перших узагальнюючих праць з вивчення соціального устрою Радянського Союзу стала монографія Р. Бауера, А. Інкелеса та К. Клухона (Bauer, Inkeles, & Kluckhohn, 1961). На сторінках книги знайшлося місце й для проблеми розшарування тогочасного суспільства.

Більшість закордонних авторів досліджували питання на рівні СРСР або його окремих територій і не виділяли окремо Українські землі. Серед них Е. Кімерлінг (Kimerling, 1982), О. Добкін (1992), Ш. Фіцпатрік (Fitzpatrick, 1993; Фицпатрик, 2008), В. Тіхонов, В. Тяжелнікова, І. Юшин (1998), Т. Смірнова (2003),

Протягом 1980 – 1990-х років з'явилися праці Е. Кімерлінга (Kimerling, 1982), Г. Алексопулоса (Alexopoulos, 1996), В. Бровкіна (Brovkin, 1998), де позбавлення виборчих прав визначається як органічна і важлива ланка в системі політичних репресій періоду сталінізму, що перетворювала людину на громадянина «другого сорту» і об'єкт потенційних переслідувань. У працях цих авторів знайдемо побіжні відомості і щодо Радянської України.

Моделям радикализованого внутрішнього насильства проти різних категорій радянського суспільства та їх зв'язкам з зовнішніми загрозами присвячено дослідження Д. Шерера (Shearer, 2018).

Сучасна українська історіографія представлена авторами, які висвітлювали різні аспекти страгіфікації суспільства Радянської України. На думку Є. Горюнової «позбавленці» стали першими жертвами політичних репресій в Радянській Україні (Горюнова, 2002, с. 88). Докладний історіографічний огляд порушеного питання в англійській історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. зустрінемо в статті Н. Лаас (2008). А. Новікова присвятила статтю історіографії соціальної опіки в УСРР у 1919 – 1934 рр. (Новікова, 2014). С. Мешкова (2012) «позбавленців» вважає штучно сформованим владою прошарком суспільства, а Г. Стародубець та В. Стародубець (2018) – одним з перших об'єктів репресивної політики більшовиків.

Серед останніх видань відзначимо перший том чудового тритомника, надрукованого співробітниками Інституту історії України НАН України (Єфіменко, Кульчицький, Пиріг, Скальський, & Якубова, 2021). У контексті нашої проблеми автори пишуть про формування в кінці 1920 – 1930-х роках особливого ментального стану соціуму, «заточеного» на переслідування і цькування вигаданих ворогів та про особливі відразливі мутації, що відбувалися як в індивідуальній, так і в масовій свідомості під розбещувальним впливом нової «соціалістичної» реальності (Єфіменко, Кульчицький, Пиріг, Скальський, & Якубова, 2021, с. 423).

Разом з тим, праця, яка б комплексно й докладно проаналізувала соціальну і майнову диференціацію населення Радянської України в міжвоєнний період поки не створено.

Мета дослідження – дослідити роль соціальної і майнової диференціації населення Радянської України в 1920-х роках як засобу формування нового соціалістичного суспільства. На прикладах виявити загальні тенденції соціальної політики більшовизму

на території України та їх ставлення до різних категорій громадян.

Виклад основного матеріалу.

Насправді, розшарування суспільства існує у будь-якій державі, оскільки це вигідно тим, хто володіє владою. За Карлом Марксом, причина соціального розшарування полягає у різних економічних інтересах власників засобів виробництва і найманої робочої сили. З «батьком комунізму» погоджувався «батько капіталізму» Макс Вебер, який писав, що в основі соціального поділу суспільства лежать три виміри: клас (економічне становище), статус (престиж) і партія (влада). Ці три фактори, на думку вченого, взаємопов'язані через заробітки, освіту, професію тощо (Вебер, 1999, с. 26).

Однак, за умов панування тоталітарного або навіть авторитарного політичного режиму до цих факторів додається ще й психологічний вимір, а саме – ставлення людини до влади (партії, за Вебером), ступінь її відданості панівній ідеології. Підсвідомо розуміючи злочинний характер своєї влади, диктатори та їх посіпаки потребують постійного вияву лояльності та схвалення з боку тих, кого вони експлуатують і переслідують. Позбавлена основ релігійної справедливості і свободи, диктатура завжди ґрунтується на блюзнірстві і самозвеличченні, її лідерам обов'язково притаманний нарцисизм та хвороблива впевненість у правильності вибраного шляху. Нарцис при владі щиро не розуміє тих, хто не поділяє його цінності та може відмовитись від союзу з ним. Максим Віхров у чудовій статті про сучасний рашизм (прямий нащадок сталінізму) наводить з цього приводу слова видатного німецького психіатра Еріха Фромма: «В історії є чимало прикладів вождів, одержимих манією величчя, котрі «лікували» свій нарцисизм тим, що перетворювали світ під себе; такі люди мусять намагатися знищити всіх своїх критиків, оскільки голос розуму являє для них серйозну небезпеку» (Віхров, 2022). Одним із засобів нищення таких критиків в період формування сталінізму якраз і була економічна і соціальна дискримінація до тих категорій населення, які видаються хворобливій владі ворожими. Не важливо, чи мова йде про «неправильне» національне (нацистська Німеччина), чи соціальне походження (сталінський СРСР), або інші якості «ворогів».

Через це в комуністичній державі соціальна нерівність завжди носила штучний характер і виконувала, перш за все, політико-ідеологічну та виховну функцію. Для радянської влади завжди існували пріоритетні групи населення, такі як промислові робітники, політичні працівники, співробітники ЧК/ДПУ/НКВС, міліціонери, червоноармійці і члени їх родин, «жертви контрреволюції» тощо. Показово, що непрацевдатні особи до них не належали. З цього приводу А. Твердовський наводить слова народного комісару

соціального забезпечення УСРР А. Виноградова, який писав на початку 1920-х років: «... Ми не можемо здійснити комуністичного забезпечення кожного непрацевдатного за його потребами. Як і в інших сферах нам доводиться і в справі соціального забезпечення проводити ударну лінію, забезпечуючи у першу чергу ударні групи населення – робітників, червоноармійців – або найбільш соціально-слабкі елементи, як сім'ї, що залишилися без годувальника, постраждали від контрреволюційного та стихійного лиха» (Твердовський, 2016, с. 201).

Класова належність і соціальне походження стали головним аргументом при вирішенні багатьох практичних питань: вступ до вишу, розподіл пайків, отримання житла відразу після захоплення України. На початку 1920 р., за виразом професорки Техаського університету Шейли Фіцпатрік, при аналізі класового складу всіх радянських організацій, включаючи партію більшовиків, використовувалися дві категорії визначення класової належності – «до» і «після» революції (Фіцпатрік, 1990, с. 19). Таким чином, це був перший і головний поділ радянського суспільства: на тих осіб, які до революції вели «праведне» життя і тих, хто «грішив» проти робітників, експлуатуючи їх. Між цими двома категоріями адепти більшовизму вбачали таку велику різницю, що якраз доречним буде використання церковних понять для їх позначення. За допомогою могутньої пропагандистської машинерії вже за кілька років значна частина населення окупованої України почала так само з підозрою дивитися на колишніх «експлуататорів» незалежно від того, яку соціальну нішу вони зайняли після встановлення диктатури пролетаріату. Це не тільки виховувало лояльність до більшовизму, але й роз'єднувало українське суспільство, позбавляло його національної єдності на користь класових ознак, так високо шанованих комуністами.

До «праведників» влада віднесла найманих промислових робітників, сільських батраків і маргінальні верстви населення. Решта суспільних прошарків вважалася ворожим елементом, а, отже, з ними велася нещадна боротьба різними засобами, в тому числі шляхом соціального розшарування і дискримінації.

Поряд з соціальною йшла матеріальна дискримінація, яка також чітко регламентувалася в залежності від категорії. 1921 р. запроваджувався загальногромадянський податок, платники якого поділялися на три групи: 1) особи, які живуть з продажу власної праці; 2) особи, які отримують високі оклади, володіють дрібною власністю, але не користуються чужою працею і 3) решта громадян, які мають більш значну власність, користуються чужою працею, займаються торгівлею і т. д. Відповідно такого поділу представники першої групи платили 300 тис. руб., другої – один мільйон, третьої – три мільйона руб. Таким чином, за підрахунками

більшовицьких статистів, в Україні проживало 643 тис. платників з 192 млрд. руб. податку з першої групи, 3770 платників з 3,377 млрд. руб. з другої і 1280 платників з третьої групи мали дати 3,840 млрд. руб. (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр.749, арк. 88).

Фактично, це була перша грошова форма обкладення, яка існувала на той час паралельно з продуктовим податком. Агітпроп ЦК КП(б)У наголошував на необхідності зібрати ці гроші до зборів продподатку (восени), щоб не робити це одночасно.

У 1920-ті роки широке коло осіб було оголошено «ворожим» для влади: духовенство, дореволюційне дворянство, бувші капіталісти і непмани, значна частина селянства. Більшість з них заклеїли позбавивши виборчих прав (т. зв. «позбавленці»), що стало найбільш розповсюдженою формою соціальної дискримінації в республіці. Це автоматично призводило до підвищення оподаткування, складнощам або й неможливості влаштування на роботу, позбавляло пенсій і т. д. Причому, постанова РНК УСРР від 10 вересня 1924 р. «Про осіб, позбавлених виборчих прав» діяла не тільки на самих «позбавленців», але на їх дружин і членів родини! (Виборчі, 1927, с. 20).

18 грудня 1926 р. інструкцією ВУЦВК УСРР та РНК «Про вибори до Рад» виділялося дванадцять категорій осіб, які підлягали позбавленню виборчого права: I – особи, що користуються найманою працею в сучасний момент, II – особи, які користуються найманою працею раніше, III – особи, що живуть на нетрудовий прибуток в сучасний момент, IV – особи, що жили на нетрудовий прибуток раніше, V – приватні крамарі й посередники в сучасний момент, VI – приватні крамарі й посередники раніше, VII – службовці релігійних культів і монахи в сучасний момент, VIII – службовці релігійних культів і монахи раніше, IX – службовці й агенти колишньої поліції, X – засуджені судом, XI – божевільні та підопічні, XII – члени сімей, що знаходяться на утриманні осіб, позбавлених виборчого права» (Виборчі, 1927, с. 30).

Цей людиноненавистницький документ являє собою яскравий приклад втілення в життя комуністичної ідеології та соціальної дискримінації на її основі, оскільки під його дію підпадало надзвичайно широке коло осіб. Серед них – торговці (в тому числі й дрібні), які становили вагомий частину українського суспільства ще з другої половини XIX ст. За даними Б. А. Кругляка, темпи росту мережі постійних торгових закладів України в кінці XIX – на початку XX ст. були в 1,5 разів вищі, ніж по Російській імперії загалом, що пояснювалося більш швидкими темпами її економічного розвитку (Кругляк, 1992, с. 60).

Особливо це стосується Правобережної України, де через ряд факторів (смугу єврейської осілости,

прикордонне розташування регіону, велику частку експортованої місцевої аграрної і промислової продукції) наприкінці XIX – початку XX ст. торгівля слугувала джерелом заробітку для значної частини жителів. Причому, більшість таких торговців, з якими згодом боролася радянська влада, аж ніяк не були капіталістами. У Вінниці 1892 р. із 703 місцевих торговців тільки 17 мали річний оборот від п'яти до 15 тис. руб. У 89 з них він був у межах однієї-п'яти тис. руб., а у всіх інших не перевищував одну тис. руб., причому у 350 з них не сягав вище 300 руб. на рік (Гуменюк, 1993, с. 79).

Ще більш показовим є приклад Волинської губернії, де, за свідченням тогочасних економістів, «...вважає величезна кількість лавок та крамниць, та лише в деяких з них набереться товару більш ніж на 100 рублів» (Военно-статистическое, 1887, с. 314).

У Бердичеві можна було спостерігати єврейські крамнички, в яких жінки наторговували по 40-50 та по 70 копійок в день (Нестеренко, 1952, с. 23).

А ось свідчення їхніх дітей і онуків через якихось 30 років. З листа групи бувших торговців м. Немирова Вінницької округи в редакцію єврейської газети «Дер Штерн» від 21 квітня 1928 р.: «Над копійчаними торговцями, лавочниками, ходоками на село, «капіталістами» з капіталом у три рублі, взятих у кредит, прокляте минуло висить, немов меч, також і над нашими дітьми. Не тільки у нас нема ніякого ремесла, не тільки ми пропащі люди, але й діти наші не мають надії вирватися з проклятого кола не трудових, зайвих, безпомічних людей і потрапити на робітничу дорогу рівноправних громадян. Для наших дітей також зачинено дорогу до школи, на фабрику» (Державний архів, ф. П.-29, оп. 1, спр. 448, арк. 93).

За Законами Країни Рад бувші нетрудові «елементи» позбавлялися виборчих прав навіть кілька років після того, як покинули свої старі нетрудові заняття. Тим самим вони автоматично не могли бути членами кооперативних об'єднань, колективів тощо. (Державний архів, ф. П.-29, оп. 1, спр. 448, арк. 94).

Норму про позбавлення торговців виборчих прав містила «ленінська» Конституція СРСР (1924 р.). Вони, поряд зі священниками та іншими «ворожими» радянській владі елементами, мали платити за шкільне навчання (за умови, якщо поблизу існує школа з наявними вільними місцями). На об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК і РНК за участі Голів губернських виконкомів республіки 12 липня 1922 р. було встановлено, що Губвиконками мають право, у разі нестачі місцевих грошових засобів, запроваджувати платню за право навчання в початкових школах «за умови суворого дотримання класового принципу». Її розмір в залежності від конкретної особи встановлювали спеціальні Комісії Господарського Сприяння, які організовувалися при школах (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр.1777, арк. 145).

Ще одною формою економічних репресій проти українців стало позбавлення власного житла. Перша хвиля виселень і ущільнень в Україні припадає на початок 1920-х років, після скасування більшовиками в 1918 р. приватної власності на землю. Тоді почалися примусові «переселення» пролетарів у чужі квартири, описані Михайлом Булгаковим у романі «Собаче серце».

Друга хвиля такої дискримінації прокотилася республікою в кінці 1920-х років, після оприлюднення урядом СРСР 4 січня 1928 р. постанови про примусове виселення з націоналізованих радянською владою приміщень усіх, хто отримував прибуток більше 3 тис. крб. на рік. За даними І. В. Щербини, лише з Харкова було виселено понад 4 тис. осіб, більше 5 тис. – з Києва і кілька тисяч – з Одеси (Щербина, 2014, с. 35). Тепер житло вилучали вже в «новій буржуазії» – непманів. Лише за період з 1928 до 1930 року житловий фонд т. зв. «нетрудових елементів» скоротився на 41 % (Основные итоги, 1931, с. 64).

Такі виселення для багатьох людей стали справжньою катастрофою, враховуючи те, що протягом 1920-х років т. зв. голодна (мінімальна норма) житлової площі на одно жителя України постійно зменшувалася. Якщо 1924 р. вона становила 6,8 м², то 1927 р. лише 5,7 м². Причому, у великих адміністративних і промислових центрах ситуація була ще гіршою (Борисенко, 2003, с. 47).

Сама атмосфера, яка панувала в таких «ущільнених» громадських квартирах, побутові умови життя її мешканців, з часом виробляли особливу радянську ментальність, властиву «новій людині». Відсутність особистого простору, постійний контроль з боку сусідів на практиці реалізовували радянський принцип виховання в колективі і через колектив.

Показово, що були поодинокі випадки, коли разом із непманами за рішенням судів виселяли без розбору геть усіх мешканців, хоча вони і не належали до нетрудаючих прошарків, а також випадки, коли президія окрвиконкому своїм рішенням скасовувала рішення суду! (Щербина, 2014, с. 35).

До цього додамо обмеження права домовласників вільно продавати свої будинки, яке діяло з початку 1930-х років. Згідно постанови № 185 НКЮ і Головупромгоспу при РНК УСРР «Про врегулювання перевласнення денационалізованих будинків і права забудови приватних осіб» якщо місцеві органи влади вбачали у діях продавця спекулятивні наміри, вони мала право самостійно призначати ціну на таку нерухомість! (Збірник законів, 1931, с. 460). Ця норма відкривала перед нечесними на руку представниками влади широчезні можливості до зловживань.

Особливо принизливою для українців була станова шкільна освіта, сформована в УСРР у 1920-х роках. Натомість, міф про доступність школи та найкращу освіту в світі і зараз продовжує бути

маркером радянського менталітету для тих, хто й зараз ностальгує за Союзом. У доповідній записці об'єднаного Ринкового комітету торгівців рибного й околичних ринків м. Харкова за 1924 р. читаємо: «Стан торгівців, що мають дітей шкільного віку від 8 до 15 років погіршується тим, що вони не в змозі навчити своїх дітей грамоті і дати їм хоча б будь-яку професійну освіту. Прийом дітей торгівців в існуючі в м. Харкові радянські школи надзвичайно скрутний, якщо зовсім не закритий. Діти фактично несуть кару за гріхи своїх батьків, якщо вважати гріхом заняття батьків дрібною торгівлею. Існуюча в Харкові шкільна мережа (початкова школа і семирічка) ледве достатня для дітей шкільного віку робітників і службовців» (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 2009, арк. 51).

В Київській губернії, наприклад, на засіданні міськради від 14 серпня 1923 р. було встановлено п'ять категорій платників за навчання дітей з місячною платнею (в старих грошах): у вісім млн. руб. (перша категорія); п'ять млн. руб. (друга категорія); чотири млн. руб. (третья категорія); три млн. руб. (четверта). П'ята категорія від платні звільнялася. До неї належали діти робітників і службовців до 13 розряду включно, діти зареєстрованих безробітних червоноармійців і військових службовців (до 16 розряду включно), педагогічних працівників, незаможних селян, інвалідів війни і праці.

Платня за навчання в міських трудшколах мала вноситись двічі на рік у розмірі 35 млн. руб. за рік для міст Миколаєва, Єлисаветграда і міських поселень Єлисаветградського повіту та 18 млн. руб. – для решти міських поселень губернії. Учні, батьки яких не заплатили за навчання у визначені строки, звільнялися зі школи (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 1777, арк. 145).

На 1-е січня 1925 р. в УСРР діяло 15555 шкіл із 1795193 учнями. Серед них 13949 було з терміном навчання 1–4 роки, де навчалось 1216713 учнів (70,9 %) і лише 1606 – з терміном навчання 5–7 років, у яких здобували освіту 578480 дітей (29, %). Практично всі школи другого ступеня (5–7 років навчання) були зосереджені в містах. Натомість у селі «...велика кількість дітей не одержує освіти навіть в обсязі чотирьох класів, кидаючи школу на другому або третьому році навчання, тільки ліквідувавши свою неписьменність», як йшлося в офіційному документі (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 2010, арк. 72).

Ще більш помітною була диференціація в складі студентства вишів. Комуністична влада прагнула будь-що його роз'єднати, протиставити вихідців з робітничого середовища вихідцям з сімей службовців та інтелігенції, заможну частину – незаможним. Одним із засобів такого поділу були створення у вишах організацій студентів-незаможників. Згідно статуту таких спілок вони утворювалися за наявності

10 студентів незалежно від факультетів. Їх члени мали право брати участь у виборах факультетських студентських комітетів та загально студентського комітету (студкому) (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 1777, арк. 91).

Згідно офіційний джерел в середині 1920-х років все студентство в Радянській Україні за рівнем матеріальної забезпеченості можна було поділити на три групи:

1. Робфаківці і держстипендіяти, які повністю звільнялися від платні за навчання і бюджет яких коливався від 19 до 28 руб. на місяць. Така група складала біля 25% всього студентства вишів.

2. Друга група, яка звільнялася від оплати лише частково, складала біля 45% всіх учнів і мала бюджет від 19 до 45 руб. на місяць.

3. Третя група, яка становила біля 30% студентів і вважалася найбільш забезпеченою. Ті, хто до неї входив мали платити за навчання, а їх бюджет становив від 29 до 58 і більше руб. на місяць (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 2009, арк. 84).

Платня за навчання у вишах становила, в залежності від престижності навчального закладу, від 50 до 250 руб. на рік (новими грошима). Правда, від 20 до 30 відсотків студентів могли розраховувати на звільнення від оплати за навчання. Тут також все залежало від категорії та групи (в основу бралось соціальне походження, статки та інші чинники), на які були поділені всі здобувачі вищої освіти. (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 1854, арк. 67).

Дієвим засобом витіснення «буржуазних елементів» та інтелігенції з українських вишів була також практика «рознарядок», згідно якої певна частина абітурієнтів мала значні переваги перед іншими, оскільки вони вступали до освітніх закладів за направленням профспілкових організацій, партійних осередків, державних органів тощо.

В Одесі у 1923 – 1924 навчальному році серед усіх студентів (1914 чоловік), прийнятих на навчання, лише 67 (3,5 %) вступили індивідуально на особливі платні вакансії, а решта – за направленням від Губкомів, Губпрофрад, комсомолу, Губпрофосвіти і тд. (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 1777, арк. 9).

Ще одним потужним засобом дискримінації з боку влади були т. зв. «чистки» державних органів і установ, навчальних закладів і навіть самої більшовицької партії. Вже перша така кампанія, здійснена 1921 р. під ширмою перереєстрації студентського складу інститутів та університетів України, призвела до виключення чотирьох тисяч чоловік «різних контрреволюційних елементів» і семи тисяч тих, хто «лише вважався студентами». Масова чистка, проведена в наступному році, додала до цієї цифри ще 1500 чоловік «соціально ворожого і

політично шкідливого елементу» (Жезицький, 1997, с. 47).

«Чистки» української вищої освіти здійснювались під безпосереднім керівництвом вищих політичних органів України. Так, п'ятого січня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У за участю Петровського, Мануїльського, Лебеда, Кузнецова, Затонського, Угарова своїм рішенням запропонувало Наркомосу провести чистку вишів, при перевірці керуватися класовим принципом, звільнити з вишів «політично ворожий і антирадянський елемент» (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 6, спр. 40, арк. 1).

Уже в самій назві цих каральних акцій було закладено спробу приниження людської гідності, демонстрації з боку держави повного панування над життям і майном власних громадян. Такі «чистки» штучно поділяли колектив, привносили в нього атмосферу невпевненості в майбутньому та страху, змушували всляка демонструвати керівництву свою лояльність та відданість партійним ідеалам.

Під час «генеральних чисток» в українських вишах, проведених у 1921 і 1922 роках, партійні органи «прикладали всі зусилля для того, щоб соціально-академічна перевірка була безболісною, академічною, з класовим характером» (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 2009, арк. 28). 1921 р. серед 56,9 тис. українських студентів було «вичищено» 11 тис. осіб «різних контрреволюційних елементів», а 1922 р. – ще 8 тис. (Зякун, 2008, с. 155).

Механізм «чисток» був наступний: призначалися місцеві комісії, які навесні року приступали до розгляду контингенту студентства та виявлення претендентів на скорочення. Враховувалися такі фактори, як соціальне походження, академічна успішність, громадська робота і т.д. Сама «чистка» призначалася на осінь (вересень-жовтень місяці). Після оголошення її результатів розпочиналася період апеляцій незгодних, а апелювали, за висловом голови Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо, «буквально всі, особливо спекулянтський і міщанський елементи» (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 2009, арк. 28).

Секретар ЦК КП(б)У Михайло Владимирський 27 жовтня 1924 р. бадьоро, з «ком. привітом», звертався з таємною телеграмою до Катеринославського, Одеського і Київського губкомів, де повідомляв їх очільників про те, що «чистки» створили в деяких містах серед учнів «погані настрої», особливо серед «вичищених». Тому партія вимагає про такі настрої повідомляти в ЦК, а також подати матеріали, що вказують на то, як проходять «чистки», скільки звільнено у кожному навчальному закладі і відсоток звільнених за їх соціальним походженням (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 1852, арк. 62).

У деяких документах чистки серед студентства цинічно називалися «розвантаженням» (рос.

«разгрузка» – А. М.). Такі «розвантаження» були дуже дієвим засобом впливу на свідомість молоді та формування лояльності «нової» інтелігенції до радянської влади. Привертає увагу наявність плану «розвантаження», що є принциповим моментом, який чудово ілюструє суть більшовизму. Завдання стояло не просто позбутися у вищих чужих владі вихідців з «ворожих» соціальних прошарків та позбавити їх можливості здобувати вищу освіту. Потрібно було їх знайти, а за умови відсутності – призначити, аби виконати чітко регламентовані, спущені з «гори» норми! Ось, до прикладу, з плану «розвантаження» вишів Одеської губернії дізнаємося, що найбільше скорочення в 1924 – 1925 н. р. чекало на студентів Одеського медичного інституту, де планувалося виключити 45 % учнів, з Одеського політехнічного інституту – 30 %, Інституту народної освіти – 18 %. Найбільше почастило Одеському сільськогосподарському інституту, звідки мали «вичистити» лише 10 % студентів. Здійснювала «розвантаження» спеціальні комісії (трійки), куди входили ректор-комуніст (або комісар вишу), представник профспілок і секретар комуністичного осередку (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 1854, арк. 66, 67).

1923 р. почалися класові «чистки» в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті. Ці заходи створили тут «атмосферу підозри і недовір'я», з інституту було виключено багато студентів. За свідченням студента В. Гарби, з їхньої групи виключили 14 осіб, що становило 35%. У 1924 р. комісар інституту І. Кіндрат з гордістю писав, що «непролетарський елемент був ізольований від організованого студентства і залишає стіни інституту» (Алещенко, 1997, с. 178).

Особливо болісно «чистки» позначалися на працівниках державних і радянських органів УСРР. Людина, вичищена з партії, фактично не позбавлялася ніяких прав, а вичищена з радянського апарату отримувала «вовчий білет»: вона позбавлялася права на пенсію, на вихідні виплати, знімалася з обліку військовозобов'язаних, бралася на особливий облік біржею праці, позбавлялася можливості працевлаштування в державних чи кооперативних установах. Т. зв. «чистка по першій категорії» (сама жорстка) могла чекати, до прикладу, за одруження на донці торговця! (Центральний державний архів, ф. 22, оп. 1, спр. 13, арк. 3).

У діях радянської влади в Україні у 1920-х роках годі шукати раціональності і логічності. Важко знайти в світовій історії приклад насадження соціальної несправедливості в таких масштабах. В одному з сіл Харківщини перше вилучення майна за несплату податків було здійснене в бідняка, члена місцевого Комітету незаможних селян, звільненого, до того ж, згідно ювілейного маніфесту, від оподаткування. В нього забрали єдиного коня, якого він щойно придбав

за отримані в кредит гроші. Цікаво, що того коня провели поруч з сільрадою, де якраз відбувалося зібрання з самооподаткування.

В іншому районі селян змушувати підписувати такі розписки: «Мені неодноразово радянські органи пропонували здати хліб і я особисто глибоко переконаний, що хліб Радянській державі потрібен, однак я, не зважаючи на це, хліба державі все ж не дам, у чому і підписуюсь» (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 2879, арк. 1, 2).

А от за участь у т. зв. «буксирних бригадах», які, фактично, займалися грабунком своїх односельців, за кожний день колгоспникам оплачувався пересічний денний заробіток у цьому колгоспі! Офіційно тоді це називалося «громадською» роботою (Державний архів, ф. П.-40, оп. 1, спр. 179, арк. 16).

Економічний тиск на т. зв. «нетрудові» елементи міг носити і завуальовані форми. Так, торговці, які працювали на основі патентів І-го і II-го розрядів, мали обов'язково підписатися на більшовицьку періодику. Коли 1925 р. з них зняли цей обов'язок, це призвело до різкого скорочення тиражу багатьох газет. Наслідки цього, до прикладу, відчули на собі видавці подільської газети «Червоний Край», тираж якої після набуття чинності названої постанови зменшився з 14,5 тис. до 12 тис. примірників (Державний архів, ф. П.-29, оп. 1, спр. 183, арк. 53).

Під час виступу В. Я. Чубаря на зібранні партійного осередку заводу «Серп і Молот» 17 листопада 1927 р. йому було передано ряд питань (в письмовій формі), які, згодом, потрапили на стіл Л. М. Кагановича і П. П. Постишева. Серед них:

- Чому матеріальні умови життя робочого класу такі, що робітникам неможливо посилати своїх дітей не тільки до вишів, а важко навчати навіть в семиріччі? Чому навчання в професійних школах стало платним?

- Коли за можливістю отримання середньої і вищої освіти робітники зрівняються із забезпеченими верствами населення країни?

- Чому партія не взяла курс на покращення матеріального стану робочого класу, на усунення житлової кризи – на самі болючі місця в робітників?

- Чому ми говоримо, що в нас свобода слова, зібрань для робітників, у той час, як цієї свободи не існує в самій партії?

Не менш гострими були й решта питань робітників, які свідчили про незаангажованість частини людей ідеологічною мішурою та реальне розуміння існування соціальної несправедливості в країні незважаючи на всі зусилля офіційної пропаганди (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 2454, арк. 67).

У «Аналізі дослідження єврейських містечок Жмеринського району. По м. Браїлів» за 1928 р. (переклад з рос. тут і в тексті – А. М.) зустрічаємо: «Таким чином, становище Браїлова стає з кожним

днем все важчим, особливо тяжко з проблемою дитячою, те саме по відношенню до стариків, до декласованого елемента, якого ніяк не можливо включити до соціалістичного сектору, чим скоріше вони помруть, тим краще для нас і для них». Правда, кінець речення закреслений. Підпис повноваженого з єврейських справ такого собі Ойхми (Державний архів, ф. П.-29, оп. 1, спр. 448, арк. 30).

Висновки.

Таким чином, одна з головних причин соціального розшарування суспільства, сформованого комуністичним режимом на території України протягом 1920-х років, носила штучний характер, оскільки базувалася на юридичних нормах та приписах, створених владою задля власних інтересів. Ті особи, які визнавалися владою ворожими елементами, були позбавлені можливості успішно виконувати свої соціальні функції, піклуватися про себе та свої родини в умовах існування багатокладної економіки. Головним критерієм, який визначав життєву долі, а часто й саму можливість фізичного існування людини, було оголошено її походження (як у період Середньовіччя). Така диференціація носила, насамперед, «виховну» функцію – вона формувала в УСРР радянську «нову людину». Окрім того, таке розшарування суспільства позбавляло його консолідації, в тому числі в справі українського державотворення, яке для московської влади завжди

було головною небезпекою в Україні, а особливо – після Визвольних змагань 1917–1921 рр.

Особливо цинічною виглядала дискримінацію з боку влади не лише щодо окремих громадян, але й членів їх сімей. Така принизлива практика не тільки позбавляла цілі родини засобів до існування, але й формувала в молодого покоління комплекс меншовартості, часто змушувала молодь вчиняти протиправні дії та ставати на злочинний шлях. Все це створювало особливу атмосферу існування в закритій від світу комуністичній системі, коли відсутність ув'язнених у родині було скоріше винятком, ніж нормою. Створена в 1930-х роках розгалужена мережа виправних таборів та в'язниць також перетворилася на засіб формування «нової людини», яка звикла до постійного контролю й відсутності прав і свобод.

Зауважимо, наведені вище приклади не розкривають всього розмаїття соціальної дискримінації в радянській Україні того часу. Окремого слова заслуговує поділ на види сільського населення («кулаки», «підкулачники», «середняки» і тд.) та відповідна державна політика щодо кожної категорії. Втім, Голодомор 1932–1933 рр. довів цілковиту умовність такого поділу, оскільки після нього стало зрозуміло, що мова йде про геноцид проти всієї української нації, а не окремих частин суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Алещенко, М. І. (1997). Подільська аграрно-технічна академія: сторінки історії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*, 1(3), 173-188.
- Борисенко, М. (2003). Житлова криза та комунальна політика радянського уряду в Україні (1920-ті роки). *Етнічна історія народів Європи*, 15, 45-50.
- Вебер, М. (1999). Идея социализма. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 3, 23-31.
- Вибірчі інструкції ЦВК СРСР та ВУЦВКУ. (1927). Дніпропетровськ: Поліграфтрест.
- Віхров, М. (2022, Серпень 1). Синдром розпаду. Коротко про психопатологію рашизму. *Український тиждень*. Відновлено з <https://tyzhden.ua/World/255438>
- Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. (1887). Киев: Типограф. Киевского военного округа, Ч.1.
- Горюнова, Е. (2002). Начало массовых политических репрессий в крымской деревне в 20-х годах XX века. *Культура народов Причерноморья*, 31, 88-92.
- Гуменюк, А. О. (1993). Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.). *Український історичний журнал*, 10, 77-85.
- Державний архів Вінницької області.
- Добкин, А. И. (1992). Лишenci. 1918–1936 гг. Звенья. *Исторический альманах*, 2, 600-628.
- Єфіменко, Г. Г., Кульчицький С. В., Пиріг Р. Я., Скальський В. В., & Якубова Л. Д. (2021). *Україна й українці в постімперську добу (1917–1939)*. Київ: Академперіодика.
- Жезицький, В. Й. (1997). *Політичні репресії на Поділлі в 20–30-х рр.: загальні тенденції і регіональні особливості*. (Дис. канд. істор. наук). Київ: Інститут історії України НАН України.
- Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. (1931). Харків: *Пролетар*, 24, (Ст. 185).
- Зякун, А. І. (2008). Українська інтелігенція: соціальний портрет крізь 20–30-ті роки XX ст. *Сучасна картина світу: природа, суспільство, людина. (Збірник наукових праць)*. (с.153-161). Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ».
- Кругляк, Б. А. (1992). *Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века. (На материалах Украины)*. Самара: Самарский университет.
- Лаас, Н. (2008). Соціальна стратифікація радянського суспільства: концептуальні пошуки в англomовні історіографії другої половини XX – початку XXI ст. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей*, 14, 104-116.
- Мешкова, С. І. (2012). Харків'яни-«позбавленці» в роки нової економічної політики (1921-1929 рр.). *Вісник НТУ «ХПИ»*, 65(971), 42-51.
- Нестеренко, О. О. (1952). *Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX – на початку XX ст.* Київ: Держполітвидав УРСР.

- Новікова, А. О. (2014). Соціальна опіка в Харкові (кінець 1919 – 1934 рр.): історіографія проблеми. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія і географія»*, 51, 173-178.
- Основные итоги правительства УССР за 1929 и 1930 годы: К районным съездам Советов 1931 года.* (1931). Харьков: Изд-во секретариата ВУЦВК и СНК УССР.
- Смирнова, Т. М. (2003). *«Бывшие люди» Советской России: стратегии выживания и пути интеграции. 1917–1936 годы.* Москва: Мир истории.
- Стародубець, Г., & Стародубець, В. (2018). Інститут «позбавленців» як об'єкт репресивної політики більшовицької влади 1920-х років. *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»*, 3, 36-40.
- Твердовський, А. Ю. (2016). Радянська політика соціального забезпечення населення у контексті становлення тоталітарної держави та суспільства у 1920-х рр. (за матеріалами Держархіву Херсонської області). Ч. 2. *Наукові праці Запорізького національного університету*, 45, Т. 1, 200-206.
- Тихонов, В. И., Тяжелников, В. С., & Юшин, И. Ф. (1998). *Лишение избирательных прав в Москве в 1920–1930-е гг. Новые архивные материалы и методы обработки.* Москва: Изд-во объединения «Мосгорархив».
- Фицпатрик, Ш. (1990). Классы и проблема классовой принадлежности в Советской России 1920-х годов. *Вопросы истории*, 8, 16-31.
- Фицпатрик, Ш. (2008). *Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы.* Москва: Фонд первого президента россии Б. Н. Ельцина.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України.*
- Щербина, І. В. (2014). Виселення неспмані України та ренаціоналізація Радянською Державою їхнього житла (кінець 1920-х – початок 1930-х років). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*, 2(33), 34-39.
- Alexopoulos, G. (1996). *Rights and Passage; Marking Outcasts and Making Citizens in Soviet Russia, 1926–1936.* (Ph.D. diss.). Chicago.
- Bauer, R., Inkeles, A., & Kluckhohn, C. (1961). *How the Soviet system works: Cultural, psychological and social themes.* New York: Vintage books.
- Brovkin, V. (1998). *Russia after Lenin: 1925–1929.* London, New York.
- Fitzpatrick, S. (1993). Construction of Social Identity on Soviet Russia. *Journal of Modern History*, 65 (4), 745-770.
- Kimerling, E. (1982). Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1918–1936. *The Russian Review*, 41(1), 24-46.
- Shearer, D. (2018). Stalin at War, 1918–1953. Patterns of Violence and Foreign Threat. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 66(2), 188-217.

REFERENCES

- Alexopoulos, G. (1996). *Rights and Passage; Marking Outcasts and Making Citizens in Soviet Russia, 1926–1936.* (Ph.D. diss.). Chicago.
- Alieshchenko, M. I. (1997). Podilsky Agrarian and Technical Academy: Pages of History. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu: istorychni nauky*, 1(3), 73-188.
- Bauer, R., Inkeles, A. & Kluckhohn, C. (1961). *How the Soviet system works: Cultural, psychological and social themes.* New York: Vintage books.
- Borysenko, M. (2003). The Housing Crisis and the Communal Policy of the Soviet Government in Ukraine (1920s). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 15, 45-50.
- Brovkin, V. (1998). *Russia after Lenin: 1925–1929.* London, New York.
- Central State Archive of Public Associations of Ukraine.*
- Collection of Laws and Orders of the Worker-peasant Government of Ukraine. (1931). Kharkiv: *Proletar*, 24, St. 185.
- Dobkyn, A. Y. (1992). Deprived. 1918–1936. *Zvenia. Ystorycheskyi almanakh*, 2, 600-628.
- Election Instructions of the Central Committee of the USSR and the Ukrainian Central Committee.* (1927). Dnipropetrovsk: Polihraffrest.
- Fitzpatrick, S. (1990). Classes and the Problem of Class Belonging in Soviet Russia in the 1920s. *Voprosy istoryy*, 8, 16-31.
- Fitzpatrick, S. (1993). Construction of Social Identity on Soviet Russia. *Journal of Modern History*, 65(4), 745–770.
- Fitzpatrick, S. (2008). *Everyday Stalinism. Social history of Soviet Russia in the 30s.* Moskva: Fond pervoho prezydenta rossyy B. N. Eltsyna.
- Horiunova, E. (2002). The Beginning of Mass Political Repressions in the Crimean Countryside in the 20s of the 20th Century. *Kultura narodov Prychernomoria*, 31, 88-92.
- Humeniuk, A. O. (1993). Social and National Structure of the Urban Population of Right Bank Ukraine (Second Half of the 19th Century). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 10, 77-85.
- Kimerling, E. (1982). Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1918-1936. *The Russian Review*, 41(1), 24-46.
- Kruhliak, B. A. (1992). *Domestic Trade in Russia in the late 19th and early 20th centuries. (On the materials of Ukraine).* Samara: Samarskyi unyversytet.
- Laas, N. (2008). Social Stratification of Soviet Society: Conceptual Searches in English-language Historiographies of the Second Half of the 20th – Beginning of the 21st Century. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka: Zbirnyk statei*, 14, 104-116.
- Meshkovaia, S. I. (2012). Kharkiv Residents-«Dispossessed» during the Years of the New Economic Policy (1921-1929). *Visnyk NTU «KhpI»*, 65(971), 42-51.
- Military and statistical review of the Volyn province.* (1887). Kyiv: Typohraf. Kyeveskoho voennoho okruha, 1.

- Nesterenko, O. O. (1952). *The Development of Capitalist Industry and the Formation of the Proletariat in Ukraine at the End of the 19th and the Beginning of the 20th Centuries*. Kyiv: Derzhpolityvdav URSS.
- Novikova, A. O. (2014). Social Care in Kharkiv (end of 1919-1934): Historiography of the Problem. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Seriiia «Istoriia i heohrafiia»*, 51, 173-178.
- Shcherbyna, I. V. (2014). Eviction of the Nepmani of Ukraine and Renationalization of their Housing by the Soviet State (late 1920s – early 1930s). *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriiia «Istoriia»*, 2 (33), 34-39.
- Shearer, D. (2018). Stalin at War, 1918–1953. Patterns of Violence and Foreign Threat. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 66(2), 188-217.
- Smyrnova, T. M. (2003). *«Former People» of Soviet Russia: survival strategies and ways of integration. 1917–1936*. Moskva: Myr ystoryy.
- Starodubets, H., Starodubets, V. (2018). The Institute of «Enjoyment» as an Object of the Repressive Policy of the Bolshevik Government in the 1920s. *Visnyk Derzhavnoho arkhivu Khmelnytskoi oblasti «Podilska starovyna»*, 3, 36-40. *State archive of Vinnytsia region*.
- The Main Results of the Government of the Ukrainian SSR in 1929 and 1930: To the District Congresses of Soviets in 1931*. (1931). Kharkov: Yzd-vo sekretaryata VUTSVK y SNK USSR.
- Tverdovskyi, A. Yu. (2016). The Soviet policy of social welfare of the population in the context of the formation of a totalitarian state and society in the 1920s (based on the materials of the State Archives of the Kherson region). Ch. 2. *Naukovi pratsi Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 45 (1), 200-206.
- Tykhonov, V. Y., Tiazhelnykov, V. S., & Yushyn, Y. F. (1998). *Disenfranchisement in Moscow in the 1920s–1930s. Novye arkhivnye materiyaly i metody obrabotky*. Moskva: Yzd-vo objedyneniya «Moshorarkhyv».
- Veber, M. (1999). The Idea of Socialism. *Zhurnal sotsyolohyy y sotsyalnoi antropolohyy*, 3, 23-31.
- Vikhrov, M. (2022, August 1). Disintegration Syndrome. Briefly about the Psychopathology of Racism. *Ukrainskyi tyzhden*. Retrieved from <https://tyzhden.ua/World/255438>
- Yefimenko, H. H., Kulchytskyi, S. V., Pyrih, R. Ya., Skalskyi, V. V., & Yakubova, L. D. (2021). *Ukraine and Ukrainians in the Post-imperial Era (1917–1939)*. Kyiv: Akadempriodyka.
- Zhezytskyi, V. Y. (1997). *Political Repressions in Podillya in the 1920s and 1930s: General Trends and Regional Features*. (Dys. kand. istor. nauk). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Ziakun, A. I. (2008). Ukrainian Intelligentsia: a Social Portrait through the 20s and 30s of the 20th Century. *Suchasna kartyna svitu: pryroda, suspilstvo, liudyna. (Collection of Scientific Papers)*. (pp. 153-161). Sumy: DVNZ «UABS NBU».

The Main Activities of the Republic's Tourism Information Centers

UDC: 379.85

DOI: 10.15421/172264

Ismayilov NadirPh.D., Assoc. Prof., Head of the Department of Bibliography, <https://orcid.org/0000-0002-2966-1991>, Nadir_ismayil@gmail.com**Gasimli Haji**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0001-8246-1959>, Haci_qasimli@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The activity of recently established Tourism Information Centers in the implementation of new types of services for the development of the tourism field should be especially noted. Effective organization of tourism as one of the main infrastructures of the country's economy and expansion of activities in this field directly depends on its library and information provision. In modern times, in order to ensure the transition to the information society in our Republic, the improvement of tourism library information provision and the provision of new knowledge and skills in this field, the creation of national information resources in tourism library networks, in general, this direction has become one of the priority directions in tourism library information provision. Since the problem of high-level formation of library-information service in tourism is an actual issue for today's Azerbaijani society, this problem is still being investigated by specialists in the field we specifically mentioned.

In the implementation of new types of services for the development of the tourism field, the activity of the recently established Tourism Information Centers should be especially noted. Destination Management Organizations operating under the Azerbaijan Tourism Bureau operate in the direction of revealing the tourism opportunities of the regions they cover. In 2019, the State Tourism Agency of the Republic of Azerbaijan and the Azerbaijan Tourism Bureau decided to establish new institutions for the development, promotion and management of tourism in the regions of Azerbaijan. These institutions are called Destination Management Organizations. The purpose of the Destination Management Organization is to lead the sustainable development of tourism in the regions of Azerbaijan, to coordinate the activities of various interested parties, to conduct and manage tourism promotion. The Destination Management Organization represents the leading regional tourism regions of Azerbaijan, unites several regions and acts as a direct link between tourism organizations at the national level and communities at the public sector, private sector, regional and local levels.

Keywords: tourism, information service, information center, consulting service**Citation:** Ismayilov, N., & Gasimli, H. (2022). The Main Activities of the Republic's Tourism Information Centers. *Grani*, 25(6), 16-21. <https://doi.org/10.15421/172264>

Основні напрямки діяльності республіканських туристично-інформаційних центрів

Ісмайлов Надір, Гасимли Гаджі*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Особливо слід відзначити діяльність нещодавно створених Туристично-інформаційних центрів у впровадженні нових видів послуг для розвитку сфери туризму. Від його бібліотечно-інформаційного забезпечення безпосередньо залежить ефективна організація туризму як однієї з основних інфраструктур економіки країни та розширення діяльності в цій сфері. У сучасний час, з метою забезпечення переходу нашої республіки до інформаційного суспільства, покращення туристичного бібліотечно-інформаційного забезпечення та надання нових знань і навичок у цій галузі, створення національних інформаційних ресурсів у мережах туристичних бібліотек, загалом, цей напрямок став одним із пріоритетних напрямків туристичного бібліотечно-інформаційного забезпечення. Оскільки проблема високого рівня формування бібліотечно-інформаційного сервісу в туризмі є актуальною для сучасного азербайджанського суспільства, ця проблема все ще досліджується фахівцями у згаданій нами галузі. У сфері впровадження нових видів послуг для розвитку сфери туризму слід особливо відзначити діяльність нещодавно створених Туристично-інформаційних центрів. Організації управління напрямками, які діють при Азербайджанському бюро туризму, працюють в напрямку розкриття туристичних можливостей регіонів, які вони охоплюють. У 2019 році Державне агентство з туризму Азербайджанської Республіки та Азербайджанське бюро туризму вирішили створити нові установи для розвитку, просування та управління туризмом у регіонах Азербайджану. Ці установи називаються організаціями управління призначеннями. Метою Організації управління напрямками є керівництво сталим розвитком туризму в регіонах Азербайджану, координація діяльності різних зацікавлених сторін, проведення та управління просуванням туризму. Організація управління напрямком представляє провідні регіональні туристичні регіони Азербайджану, об'єднує кілька регіонів і діє як прямий зв'язок між туристичними організаціями на національному рівні та громадами в державному секторі, приватному секторі, регіональному та місцевому рівнях.

Ключові слова: туризм, інформаційна служба, інформаційний центр, консультаційна служба**Цитування:** Ісмайлов Н., Гасимли Г. Основні напрямки діяльності республіканських туристично-інформаційних центрів. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 16-21. <https://doi.org/10.15421/172264>

Стаття надійшла / Article arrived: 16.11.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Introduction

Prepare and submit to the Agency proposals for the activities of Tourism Information Centers in the field of tourism, preferred (priority) directions; Establish interregional and international relations in the field of tourism with the consent of the Agency; To organize and participate in international and domestic exhibitions, fairs, festivals in relevant fields with the consent of the Agency; To carry out periodicals with the consent of the Agency; To ensure that quality tourism products are presented in the tourism market in accordance with international standards; To defend the interests of tourism organizations, as well as entrepreneurs operating in the field of tourism, family farms and other institutions established in accordance with the legislation; To receive information about the activity of the center from administrations, enterprises and organizations, including exchanging information with similar organizations of foreign countries, etc. is attributed. The activity of the Destination Management Organization is organized according to three main bases: Tourism marketing and communications: tourism-oriented marketing activities, promotion, advertising and PR activities in digital and print media; participate in festivals and other events; Tourism business and product development: working with the public sector to facilitate and assist the private sector and communities to invest in quality products and services to develop tourism resources; Development of human resources and standards in tourism: to promote tourism, support capacity building of communities, business and public sector in tourism and promote continuous improvement in quality standards in the tourism industry.

The Research of the Purpose

The main goal of the article is to mention the main goals and tasks related to the activities of the Tourism Information Centers, to highlight the activities of the information centers operating in the republic.

The Research of the Methodology

Analysis and synthesis, as well as induction and deduction methods were used during the preparation of the article. Thus, the topic as an analysis method has been fully analyzed. Later, the information was systematized through the synthesis method. Through the induction method, the activity of tourism activity information centers was investigated. Then, through the deduction method, based on those netted facts, theoretical results, general conclusions, in other words, necessary recommendations for practical activity were determined. These studies develop analytical research and evaluation methods.

Analysis of Previous Studies and Publications

For the first time, this topic has been analyzed as a scientific research work. The article systematically analyzed the activity of the Tourism Information Centers of Azerbaijan and used scientific reports of the centers.

Main Results of the Research

The first Tourism Information Center, created on the basis of a joint project of the Government of Azerbaijan and the United Nations, and later included in the structure of the Ministry of Culture and Tourism (now the Ministry of Culture), has been operating in Khachmaz district since 2005 for the purpose of informing tourists and local citizens who come to our country. According to the information provided by the Ministry, today 15 Tourism Information Centers are operating across the country, which, in addition to the Nakhchivan Autonomous Republic and the capital Baku, Khachmaz, Guba, Shamakhi, Zagatala, Ganja, Sheki and Lankaran, Barda, Gabala, Ismayilli, Mingachevir, It is located in the cities of Shamkir. It should also be noted that information centers in the field of tourism operate in our country, and their main development directions directly serve the development of the country's tourism potential. These include:

- Baku Tourism Information Center
- Guba Tourism Information Center
- Khachmaz Tourism Information Center
- Shamakhi Tourism Information Center
- Ismaili Tourism Information Center
- Gabala Tourism Information Center
- Zagatala Tourism Information Center
- Ganja Tourism Information Center
- Barda Tourism Information Center
- Lankaran Tourism Information Center
- Sheki Tourism Information Center

Baku Tourism Information Center

From April 16-18, 2022, work has been done on the organization of "combo" and "discount" tours dedicated to the "International Day of Monuments and Historical Places". 50% discount on 3 tours (Gobustan, Ateshgah, Yanardag) within the "Combo" tour. To promote these tours, posters were made to share on social networks and a total of 10 people were served on the mentioned date. In order to attract skilled and talented young people to the "Street Artist" project, awareness and information work was carried out with informal street artists in the city, leaders of culture and art centers, theaters and young actors. On May 20, 2022, within the framework of the "Street Artist" project, 4 Turkish street artists who came to Baku for a two-week performance were created and special trainings were conducted. Information support was provided to hotel and tourism companies in June 2022. They are provided with English and Russian language tourism literature and maps about Azerbaijan and Baku. On September 20, 2022, filming was organized for the TV show on a double-decker bus (BAKU CITY TOUR) for Public TV CJSC. From September 27, 2022, monitors placed in 12 hotels were inspected and adjusted. Newly filmed videos by ATB are placed on the monitors and hotels are provided with advertising printed products. According to the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan No. 287 dated August 8,

2020, on the approval of the "Rules for organizing the activities of hotels in the Republic of Azerbaijan during the Corona virus (COVID-19) pandemic", monitoring is organized for the purpose of monitoring compliance with the requirements of these rules (Report of the Baku, 2022).

Barda Tourism Information Center

Barda Tourism Information Center promotes and implements the tourism policy determined by the State Tourism Agency in the region. During the period, it carries out services related to the promotion of the tourism potential of the region, as well as the delivery of information to guests visiting the region. The tourism information center has prepared relevant advertising and print materials for the purpose of developing rural tourism, cultural tourism, and other types of tourism in the regions, promoting local tourism routes, and meetings are held with employees of tourism facilities. The center makes proposals for the creation of tourism products, support of tourism types and improvement of the region's infrastructure in the regions where it operates, as well as prepares and distributes visual resources on information about tourism opportunities in other regions of the country. Information about local and foreign tourists visiting the region (from which country they come, route direction and activity interests) is collected and recorded (Report of the Barda, 2022).

Shamakhi Tourism Information Center

The expansion of construction works in Shamakhi region in recent years has a positive effect on the development of the tourism sector of the region. The appearance of Shamakhi has become more modern after asphalt was laid on inner city streets and roads, a new lighting system was installed, sidewalks were beautified, and other construction works were carried out. The reconstruction of the 25-kilometer Shamakhi-Pirgulu road, the construction of a 158-meter bridge over the Pirsaat river, and other reconstruction measures not only improved the beauty of the ancient city, but also created a foundation for people's comfort. During the implementation of construction measures, the preservation of the antiquity of Shamakhi and the national architectural style is given serious consideration. That is why the interest of tourists in modern and ancient Shamakhi is increasing (Report of the Shamakhi, 2022).

Ismayilli Tourism Information Center

Ismayilli is located in a very favorable area for the development of tourism. The development of folk crafts and construction works in the national style in the settlements of Lahic and Basgal from ancient times create a vivid image of the architectural traditions of our people. These monuments, which have high aesthetic values and arouse deep respect for our national-spiritual heritage and historical past, are characterized by richness of form and aesthetic impact.

The nature and animal world of the region is very rich. Most of its territory is located in the mountainous

zone. Girdiman, Ax-ox and Goychay rivers flow through the area. There are charming waterfalls near the villages of Galacik, Chaygovushan, Brovdal, and Mudrusa, natural lakes in the mountainous area, and large-scale water reservoirs near the villages of Kurdmashi and Ashiqbayram. In the area called "Bedo" in the village of Tirjan, near the villages of Diyalli, Namazgah, Istisu, there are many waters of therapeutic importance.

For your information, we inform you that the interest in rural tourism in Ismayilli has increased significantly in recent years. As the region is located in a mountainous region, this type of tourism is more promising. This type of tourism is widely used in the villages at the foot of the mountain. The advantages of this type of recreation are obvious. First, the rural landscape is very exotic for those who live in the city. Fresh air, wild nature landscapes contribute significantly to good rest, and create opportunities for urban people to strengthen their health. Secondly, close acquaintance with the cultural traditions of the region gives them a unique chance to gain deep knowledge about the customs and traditions of the people. The countryside also provides opportunities for active recreation. It is necessary to add to all these positive points that recreation in rural areas is cheap. This type of recreation is financially beneficial for both parties - the family of the host and the tourists - from a financial point of view: this type of service means a profit for the villagers thanks to the vacationers, and for the tourists a vacation place that is much cheaper than in the usual resorts and health centers (Report of the Ismaili, 2022).

Gabala Tourism Information Center

The Gabala Tourism Information Center, which is part of the structure of the Azerbaijan State Tourism Agency, has been operating since 13.07.2015. The Center is working not only on the Gabala region where it is located, but also on the region within its sphere of activity. The main goal of the center is to develop domestic tourism in the region, to attract local and foreign tourists to the region, and to convey all the information about the tourism potential of this region of our country to every part of the world through information technologies. Also, an action plan has been prepared in order to increase the effectiveness of the work of the Center. Gabala Tourism Information Center expands its experience by participating in international tourism exhibitions organized in our country as well as exhibitions held abroad.

The Gabala Tourism Information Center carries out relevant activities for the purpose of informing local and foreign tourists. Thus, the Information Center for the provision of services related to tourists operates all days of the week, the Center prepares advertising and print products in various languages, provides information to tourists via the Internet, telephone and directly in the office by employees, as well as constantly improving the foreign language skills of employees. actions are taken. In addition, it provides accommodation for tourists in appropriate hotels, transport service and local guides, and

organizes excursions (Report of Gabala, 2022).

Guba Tourism Information Center

Guba Tourism Information Center has been operating since 15.05.2008. The main task of the center is to explore opportunities for information about tourism products in the Guba region, to ensure their development and to organize their promotion among tourists. Since February 2019, the structure of the center has been changed and it has been managed in the form of a Destination Management Organization. The main function of the Guba Destination Management Organization is the development, promotion, and management of tourism in the Guba and Gusar regions under the State Tourism Agency of the Republic of Azerbaijan and the Azerbaijan Tourism Bureau, as well as the establishment of relations between the public sector, the private sector and the community at the local level, and the development of human resources and standards. consists of preparation. Based on this, we can say that the Guba Destination Management Organization has 3 main functions: human resources and its standards, tourism marketing and communications, tourism product promotion.

Since the day Guba Destination Management Organization started its activities, it has carried out many measures and evaluations in Guba and Gusar regions on the mentioned 3 functions. Guba and Gusar regions are rich in tourism potential. Since the day we started our activity, new tourism products have been researched and a single tourism products database of the center has been created. We have contributed to the events in order to bring a tourism approach to the local events and attract more visitors and have participated as an organizer in many events. Many activities have been carried out in the direction of Tourism Marketing and Communications, which is another function of ours. So, we can show local media tourism coverage, familiarization trips and implementation of various types of printed and electronic promotional products. The work we have done in the direction of the development of human resources and its standards in tourism has been in the direction of shaping the guest experience in tourism. Guba Destination Management Organization held meetings with many local entrepreneurs in support of tourism development.

From the day of the establishment of the Guba Destination Management Organization, a database of tangible and intangible tourism products, a database of hotels, restaurants and rural guest houses was created and is constantly updated (Report of Guba, 2022).

Khachmaz Tourism Information Center

Khachmaz Tourism Information Center has been operating since December 2006. Khachmaz city, H.Z. It is located at Taghiyev 13. Khachmaz Tourism Information Center includes Khachmaz, Shabran and Siyazan regions.

Activity Directions

- Drawing up a map of the region in Azerbaijani, Russian, and English languages in order to better introduce Khachmaz region to local and foreign tourists.

- Listing of local and world important historical monuments, sightseeing places and organizing tours in different directions.

- Making proposals and implementing measures for the development of beach tourism

- Monitoring of hotels related to Covid 19

Brochures reflecting the tourism potential of Khachmaz region were prepared and distributed to visiting tourists and hotels; The "Tourism and Travels" exhibition dedicated to the anniversary of the national leader Heydar Aliyev was organized by the Khachmaz Tourism Information Center, and the participation of representatives of business entities, governmental and non-governmental organizations operating in the region was ensured at the exhibition. About 30 leaders of reputable tourism companies participated in the exhibition; Together with the representatives of the Azerbaijan Hotel Association, within the framework of the procedure of awarding stars to hotels, the hotels located in Nabran settlement and which applied for awarding stars were inspected; With the support of the Khachmaz Tourism Information Center and the joint organization of the Youth and Sports Departments of the Khachmaz and Gusar regions, a "Summer camp" was organized for children, teenagers and young people in the recreation center located in the village of North, Khachmaz region; In Khachmaz region, Istisu settlement, Seyidli village administrative territorial circle, Nabran village administrative territorial circle, 2 times in each of them, trainings called "Educational activities in the field of developing ecotourism in villages" were held at different times. Brochures and guidebooks containing the tourism potential of our region and our republic were distributed to the training participants. A community group consisting of 5 people was created from among the active residents of the village. At the round table held on 28.04.2022, information was provided about the results of the work done (Report of the Khachmaz, 2022).

Zagatala Tourism Information Center

Zagatala Tourism Information Center has been operating since 2009. It is located at Heydar Aliyev Avenue 2, Zagatala city.

Activity Directions:

- The tourism potential of the North-West region continues to be studied and investigated.

- In order to attract tourists to the region and develop tourism opportunities, a tourist route was created in 4 directions - "Car-Honzogor-Gabizdara", "Lake Khalakhel", "Yukhari Chardağal-Ganslar waterfall" and "Meshlesh-Taza lake".

- During 2021-2022, rural guesthouses located in the region, especially in mountain villages, were investigated and added to the single database.

- In order to register guest houses and measure the level of service, a survey was conducted among the guests in the village guest houses located in the villages of Car, Gabizdara, Meshlesh, Kebeleba.

- For the purpose of researching the existing tourism potential, info-tours were organized with the employees of the Zagatala Tourism Information Center to many areas located in the Zagatala territory - New Lake, Honzogor Height, Holoda religious sanctuary.

- Monitoring of hotels related to Covid 19 has been continued since 2020.

Implemented projects:

- In order to develop cultural tourism and create a reliable source about this art, the Zagatala Tourism Information Center researched the kalaghayis in Zagatala and Balakan regions in connection with the scientific-research work on "History of kalaghayi art in Azerbaijan" and submitted the information and pictures to the "Cultural Heritage and Scientific Researches" department.

- Hotels and inns in the region were invited to the meeting on "increasing initiative in voluntary payment of payments to local budgets from persons providing sanatorium-resort, hotel and tourism services".

- Projects related to the development of tourism in Zagatala were submitted by the Zagatala Tourism Information Center to the grant project of the State Tourism Agency.

- "Lechak Farm" and "Zagatala River" plantations and production area were inspected.

- In April 2022, hotels and inns in the region were invited to a meeting on "increasing initiative in voluntary payment of payments to local budgets from persons providing sanatorium-resort, hotel and tourism services".

- A meeting was held with the owners of rural guesthouses in connection with the project "Support to agrotourism and rural guesthouses" of the State Employment Agency, they were informed about this project and the owners of rural guesthouses were directed to the Employment Department by the Zagatala Tourism Information Center.

- In May 2022, rural guest houses located in Car, Kebeloba, Yukhari Tala villages of Zagatala were inspected, pictures and information were collected and stored in the database.

- In order to increase tourism interests among young people, high school students were invited to the Tourism Information Center and discussions were held with them about tourism potential.

- In June 2022, active young people were informed to participate in the session of the #EU4Culture project funded by the European Union (EU) on the topic "Call for mobility grants to support Art and Culture professionals, people with a passion for creativity".

- In August 2022, representatives of the Zagatala Tourism Information Center participated in the exhibition and sale of rural products called "Kend bogchasi" organized by Fao in Zagatala.

- In September 2022, Zagatala Tourism Information Center jointly with GEM conducted monitoring in hotels according to the updated monitoring form and new monthly schedule and submitted it to the State Tourism

Agency.

- According to the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan No. 287 dated August 8, 2020 on approving the "Rules for the organization of the activities of hotels in the Republic of Azerbaijan during the coronavirus (COVID-19) pandemic", organizing monitoring for the purpose of monitoring compliance with the requirements of these rules (Report of Zagatala, 2022).

Sheki Tourism Information Center

Sheki Tourism Information Center was structurally reshaped by the regulations approved by the decision No. 06 of the State Tourism Agency of the Republic of Azerbaijan dated January 31, 2019. Sheki Tourism Information Center in the territory of Sheki city, Balaken and Gakh districts (Sheki region), the Tourism Information Center carries out activities on tourism issues determined by the approved Regulation. The current management of Sheki Tourism Information Center is carried out by the director appointed by the chairman of the State Tourism Agency of the Republic of Azerbaijan.

Duties and rights of Sheki Tourism Information Center

The tasks of the Tourism Information Center are as follows:

1. Prepare visual aids for information about tourism opportunities, organize their publication and distribution;
2. To make a proposal on the creation of tourism products, support of tourism types and improvement of the infrastructure of the region;
3. To promote the tourism potential of the region, to organize info tours for tourism companies and press tours for mass media representatives;
4. To organize tourism routes for the purpose of attracting tourists and preparation of guides who will serve tourists on these routes;
5. To ensure the establishment and strengthening of relations with representatives of the tourism industry;
6. To contribute to the development of the national handicraft art of the region and to stimulate it, to establish relations with the artisans engaged in this type of art and to organize the sale of products that arouse the interest of tourists;
7. Take measures to create a statistical database of tourist flow in the region, analyze this data, organize marketing of the tourism market together with the public legal entity "Azerbaijan Tourism Bureau";
8. To regularly submit reports on their activities to the Agency;
9. To make proposals to the Agency about potential tourism areas in the relevant area.

The Tourism Information Center has the following powers:

1. Prepare proposals for preferred (priority) destinations in the field of tourism and submit them to the Agency;
2. Establish interregional and international relations

in the field of tourism in accordance with the Agency's instructions;

3. To organize and participate in international and domestic exhibitions, fairs, festivals in relevant fields with the consent of the Agency;

4. To carry out periodicals with the consent of the agency;

5. To organize the presentation of quality tourism products in the tourism market in accordance with international standards;

6. To use their powers to protect the interests of tourism organizations, as well as individual entrepreneurs operating in the field of tourism, family peasant farms and other institutions established in accordance with legislation;

7. Providing services in the field of tourism and information (Report of Sheki, 2022).

Lankaran Tourism Information Center

First of all, thank you for contacting us. Below we present the information and work done within the powers of the Lankaran Tourism Information Center regarding your request. Special importance is attached to the development of tourism in the modern Republic of Azerbaijan. Thus, in order to turn Azerbaijan into an attractive and successful tourist destination, a plan for the development of the state's tourism industry has been prepared. Extensive work is being done on new tourism destinations. Continuous work is being done in this direction in the Southern region, which is an important tourism region of Azerbaijan. New Destination Management Organizations were established by the State Tourism Agency and the Azerbaijan Tourism Bureau in order to promote and promote the tourism potential of Azerbaijan's regions. On September 22, 2020, the Lankaran Destination Management Organization was presented to the public with the participation of the State Tourism Agency and the management of the Azerbaijan Tourism Bureau. Lankaran Tourism Information Center operates as a new management model in order to more effectively use the tourism potential of the region, promote regional tourism, and thereby achieve long-term sustainable economic development. Also, the Destination Management Organization serves to establish relations between the state, the private sector and the population at the local level, and to develop human resources and prepare standards. The scope of activity of Lankaran

Tourism Information Center includes Astara, Lerik, Masalli districts along with Lankaran, which is specially selected for its tourism potential in the Southern region. Despite the fact that a short period of time has passed since its creation and in spite of certain bans and closures related to the quarantine regime in Azerbaijan, as in the whole world due to Covid-19, the Lankaran Tourism Information Center has done important work in the development of the tourism industry of the region with the support of the State Tourism Agency and the Azerbaijan Tourism Bureau. In order to promote and promote the tourism potential of the region, elegantly prepared tourist maps, booklets, brochures reflecting the tourism potential of the Southern region were prepared and given to hotels and hotel-type facilities located in the region and other relevant organizations for presentation to tourists. Ecotourism routes for tourists have been developed together with Hirkan National Park, which is located in the Southern region and has favorable opportunities for ecological tourism, for the purpose of researching ecological tourism types and organizing various tourism services in national parks, promoting and developing health and extreme tourism types (Report of the Lankaran, 2022).

Common Conclusion

During the analysis of the main activities of the Tourism Information Centers operating in the Republic, it became clear that they directly fulfill the mission of developing the tourism potential of the regions and implementing the information service in this field. The research conducted in the directly mentioned Tourism Information Centers is of great importance in the creation of the article. The work done by the Tourism Information Centers for different years was prepared on the basis of the reports obtained by them officially. In general, let's note that:

- To increase the awareness of local and foreign tourists visiting the tourism region about the destination and tourism products;
- To ensure the implementation of the tourism policy determined by the Tourism Information Centers;
- Taking necessary measures for increasing the tourism potential of the tourism region and for the proper use of tourism resources;
- Collecting information about tourists visiting our regions.

REFERENCES

- Report of Gabala Tourism Information Center.* (2022). Retrieved from <https://www.gabala.travel/>
- Report of Guba Tourism Information Center.* (2022). Retrieved from <https://www.guba.travel/>
- Report of Sheki Tourism Information Center.* (2022). Retrieved from <https://www.sheki.travel/>
- Report of the Baku Tourism Information Center.* (2022). Retrieved from <https://www.salambaku.travel/>
- Report of the Barda Tourism Information Center.* (2022). Retrieved from <https://www.barda.travel/>
- Report of the Ismailli Tourism Information Center.* (2022). Retrieved from <https://www.ismailli.travel/>
- Report of the Khachmaz Tourism Information Center.* (2022). Retrieved from <https://www.khachmaz.travel/>
- Report of the Lankaran Tourism Information Center.* (2022). Retrieved from <https://www.lankaran.travel/>
- Report of the Shamakhi Tourism Information Center.* (2022). Retrieved from <https://www.shamakhi.travel/>
- Report of Zagatala Tourism Information Center.* (2022). Retrieved from <https://www.zagatala.travel/>

“Better to Stop the Enemy Offensive Here than to Do It Closer to the Home”: The Korean War 1950–1953 in Canadian Public Discourse

UDC: 316.654(71):355.4(519)"1950/1953"

DOI: 10.15421/172265

Tkachenko VadymPh.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-1317-016X>, w.o.tkachenko@gmail.com

V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)

Abstract

The purpose of the research is to study the perception of the Korean War of 1950–1953 by Canadian society, as well as its place and main characteristics in the public discourse of the country. The **relevance** of this issue lies in the fact that the Korean War is an important component of the Cold War for Canada as an armed conflict in which the country had seen direct action as a part of the collective West. Accordingly, the discursive explanations of the causes, nature and meaning of the war that were widespread in the country are of great interest. **Main results:** It was concluded that the parameters of the war were clearer in the professional political discourse than in the public discourse as a whole. It was found that the relevance of the conflict in society was lower than hypothetical due to the small number of the contingent, the absence of compulsion to participate in the war, and a certain stability of the framework of the Cold war as of the beginning of the 1950s. The impact of the dynamics of hostilities in different periods on the discursive perception of conflict was also analyzed. It was also discovered that the parliamentary political forces as a whole had a consensus perception of the role that the country should play in the war, but slightly different ideological motivations for such participation.

Conclusions: The Korean War of 1950–1953 received a specific response in Canadian public discourse. At the beginning, its prospective dimensions were not yet clear, but the deployment of large-scale hostilities did not lead to total attention to the conflict – it did not receive the highest priority even before some internal Canadian problems. Further involvement of the People's Republic of China in the war and the USSR led to further polarization of the world in the eyes of Canadians, as did the ideological differences of the parties. But such an influence was to a lesser extent than might have been expected – in some way due to the official position that the hostilities were an operation under the auspices of the UN, rather than a struggle against world communism. Another reason was the short duration of intense hostilities with the participation of the Canadian contingent and the transition of the war into a slow-down phase already in the middle of 1951. The originality and scientific novelty of the study consists in the application of new methodological principles for the first time to the study of the issues of the article and shifting the focus of attention from military and diplomatic parameters to the discursive ones.

Keywords: Korean War, Canada, Cold War, discourse, UN**Citation:** Tkachenko, V. (2022). “Better to Stop the Enemy Offensive Here than to Do It Closer to the Home”: The Korean War 1950–1953 in Canadian Public Discourse. *Grani*, 25(6), 22–27. <https://doi.org/10.15421/172265>

«Краще зупинити ворожий наступ тут, ніж робити це ближче до Батьківщини»: Корейська війна 1950–1953 рр. у канадському суспільному дискурсі

Ткаченко Вадим*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна)*

Анотація

Мета дослідження полягає у вивченні сприйняття канадським суспільством Корейської війни 1950–1953 рр., її місця та основних характеристик у суспільному дискурсі країни. **Актуальність** цієї проблеми полягає в тому, що Корейська війна є важливою складовою «холодної війни» для Канади як збройний конфлікт, в якому країна взяла пряму участь як частина колективного Заходу. Відповідно, значну цікавість становлять дискурсивно поширені в країні пояснення причин, характеру та значення війни. **Основні результати:** Встановлено, що параметри війни були більш зрозумілими в політикумі, ніж в суспільному дискурсі в цілому. З'ясовано, що актуальність конфлікту в суспільстві була нижчою за гіпотетичну через невелику чисельність контингенту, відсутність примусу до участі у війні та певну усталеність рамки «холодної війни» станом на початок 1950-тих рр. Оцінено вплив динаміки бойових дій у різні періоди на дискурсивне сприйняття конфлікту. Встановлено також, що парламентські політичні сили в цілому мали консенсусне сприйняття ролі, яку має зайняти країна у війні, але дещо відмінні ідеологічні мотивації до такої участі.

Висновки. Корейська війна 1950–1953 рр. отримала специфічний відгук у канадському суспільному дискурсі. На початку її перспективні масштаби ще не були зрозумілими, проте й розгортання масштабних бойових дій не призвело до концентрації уваги до конфлікту – він не отримував переважний пріоритет навіть перед деякими внутрішньоканадськими проблемами. Подальше втягування КНР та СРСР до війни призвели до поляризації світу в очах канадців. Але такий вплив мав менше значення, ніж можна було очікувати – в тому числі через офіційну позицію про сутність бойових дій як операції під егідою ООН, аніж боротьби зі світовим комунізмом. Іншою причиною була невелика тривалість інтенсивних бойових дій за участі канадського контингенту та перехід війни в уповільнену фазу вже з середини 1951 р. Оригінальність та наукова новизна дослідження полягає у застосуванні вперше нових методологічних засад до вивчення проблематики статті та зміщенні фокусу уваги від військових та дипломатичних параметрів до дискурсивних.

Ключові слова: Корейська війна, Канада, «холодна війна», дискурс, ООН**Цитування:** Ткаченко В. «Краще зупинити ворожий наступ тут, ніж робити це ближче до Батьківщини»: Корейська війна 1950–1953 рр. у канадському суспільному дискурсі. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 22–27. <https://doi.org/10.15421/172265>

Стаття надійшла / Article arrived: 21.11.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Introduction.

Problem definition. The relevance of the mentioned topic lies in the high importance of the Korean War of 1950–1953 within the framework of the history of the Cold War as an important milestone that to some extent laid the context of the confrontation for the future. For Canada, these events were discursively important as the first post-World War II large-scale armed conflict in which the country took a significant and direct role.

Historiography. The high relevance of the researched question is also confirmed by the strong attention in the scientific environment. Thus, the historiography of the problem includes the works of David Bercuson (2002), Greg Donaghy (2011; 2014), Denis Stairs (2000), William Johnston (2011), and George Egerton (1997). However, these scholars focused mainly on the military-diplomatic aspects of the issue, rather than on discursive practices as such. Don Munton was somewhat closer to our aims in its focus on the Canadian media (Munton, 1984). Nevertheless, it was more of a social study to show the general correlations of the public opinions shifts to the media coverages of the Cold War events during the period studied by the author. Accordingly, **the Aim of our Study** is to investigate the perception of the Korean War as an armed and geopolitical conflict in the public discourse of Canada, to study the level of its relevance, as well as the state of awareness of its causes, the characteristics of the opposing parties and the results.

Sources. The source base of our article is multifaceted, which is motivated by the need to reveal different plans and levels of application of discursive practices. It includes official documents, specifically Canadian parliamentary debates and official government reports on the war, media materials, interviews and memoirs. Caricatures and audio-visual sources that were designed to demonstrate war stories, including documentaries, were also studied. **Methods and methodology.** In our work, in addition to general scientific methods of analysis and synthesis, deduction and induction, we also used methods of content analysis of individual sources, as well as discourse analysis in order to highlight the contextual and symbolic content of these events and processes for participants in Canadian public discourse.

The Main Material and Results.

Canada's first massive involvement in the East-West military confrontation occurred in 1950 during the Korean War. At this point, the situation in Asia has changed; in mainland China, the communists won, who proclaimed the People's Republic of China, and on the Korean peninsula itself there was a serious threat of the establishment of a communist regime by force. If we take into account demilitarized Japan, it becomes quite clear that the threat of the spread of communism could have been stopped only with the active assistance of the United States. Canada had to determine its place and role in this confrontation, because the security of the Pacific region was extremely important to it.

As we know, the country agreed to provide its troops as part of the implementation of the UN peacekeeping operation. Dean Oliver, an employee of the Canadian Museum of Military History, believes that it was the aggression of the Korean communists that further motivated Ottawa to place its military equipment and army in Europe (Oliver, 2022). Canadian political elites reacted at the beginning of the war in a consolidated and approving way. Questions arose only about the scope and specific forms of participation. An indicator of this, in our opinion, was the unanimity of all parties represented in the House of Commons (Official History, 1966). Immediately before the intervention in the war, the Canadian Prime Minister Louis Saint Laurent declared "...any participation of Canada in the implementation of the UN resolution – and I want to emphasize this – will not be participation in the war against any state. It would be our participation in a collective police action under the control and authority of the United Nations in order to restore peace ... only under such circumstances this country would be involved in such actions" (Official History, 1966).

At the beginning of the conflict, its significance (and prospective scope) was not fully understood in Canada. Thus, on June 26, 1950, Secretary of State for Foreign Affairs Lester Pearson's speech in Parliament only briefly summarized the results of the UN Security Council's vote for the resolution and noted the above-described position of the government to participate in a peacekeeping operation aimed at curbing North Korean aggression. Not a word was said about communist expansion, and the role of the USSR was described only formally – as a state that abstained from voting in the Security Council. The opposition also did not manage to expand the discussion – except that the issue of the need for government participation in the possible evacuation of Canadians from Korea was raised (House of Commons, 1950b). After the US President Gary Truman announced plans to actively involve the United States armed forces in the war, Secretary of State Lester Pearson welcomed this decision, calling it a chance to resolve the contradictions that had divided the country (House of Commons, 1950c). Characteristically, a government official more often refers to the South simply as "Korea" rather than "South Korea," while the North is always clearly referred to as "North Korea." The reasons for this approach were simple – Ottawa recognized Syngman Rhee's regime as the legitimate authority in all of Korea and had no diplomatic relations with the North. Likewise, the Republic of Korea was proclaimed before the Democratic People's Republic of Korea. Finally, the government in Seoul was recognized by the UN General Assembly as the only legitimate authority on the peninsula.

The opposition also welcomed such a course. Thus, Tory MP Gordon Graydon said that he listened to Pearson's statement with deep interest and support (House of Commons, 1950d). He also noted that in

matters of international relations, the parliament should demonstrate unity as "Canadians" "despite their party affiliation" (House of Commons, 1950e). Conservative leader George Drew was more radical and portrayed the Northern invasion as "Kremlin aggression", giving the events a global context (House of Commons, 1950f). In his speech, the military preparations of the USSR were also described.

The Social Credit party leader Solon Earl Low not only supported the involvement in the conflict, but said Canada had both a legal and moral obligation to do so (House of Commons, 1950g). It is characteristic that the South's calls for support from him were noted as the desired goal of restoring the control of the Syngman Rhee regime precisely over the areas up to the former demarcation line. Even the aid was supposed to go to the "Government of South Korea", even though Seoul was known to claim sovereignty over the entire peninsula, not just the area south of the 51st parallel. So, the first decision was supported by parliamentarians. But first of all, it was not about stopping the expansion of communism as for everyone, but more of the struggle for freedom – as Canadian politicians understood it through the prism of their own country's view of democracy.

Was Canada's involvement a move in the fairway of US (and/or UK) policy? Liberal MP Jean-Francois Pouliot noted that the attitude and involvement in the war was excessive at its very beginning. It was about both the media characteristics of the events – largely anti-Soviet – and the government's intention to join the counter-aggression earlier than the UN calls for it (House of Commons, 1950e). However, his conservative opponent Howard Green justified the actions of Washington and London, noting that "these two great powers that are leading the world today in this crisis ... I believe that Canada should stand by them". His colleague from Social Credit, John Blackmore, noted that "they've always done it...they shouldn't have waited for a UN decision" (House of Commons, 1950h).

So, in the context of Canada's participation in the global confrontation, the attitude of political forces already shows certain differences in positions. Although in one way or another all the actors shared serious hopes for the UN and a desire to protect the common values of the West (first of all, freedom in the broadest sense), there was a certain difference. For conservatives, participation in the conflict was a natural manifestation of the unity of the Anglo-Saxon world and even a certain messianism, an urge to fight the influence of the "Kremlin". However, for the Liberals it was a fight for Canadian national values, for the interests of their own country more than for the interests of the "West". The war and the participation in it didn't become a one-time generation of these foundations – it simply sharpened the accents and revealed them more precisely.

Public reaction to participation in the conflict was not unanimous. As event participant Andrew Moffett

notes in his memoirs, "The truth is that even during the war, few Canadians knew we were part of [the] war and seemed even less concerned about it!" (Heritage Tours, 2014). A large number of young people who came under the draft for peacekeeping forces were motivated and had a positive attitude to their prospects – participation in the military contingent designed to be sent to Korea was voluntary (Canada's Army, 1956). As of March 1951, 10,208 soldiers were mobilized, and 1,521 cases of AWOL were recorded. Another 2,230 people were dismissed as unfit for military service (Official History, 1966).

Simultaneously with the beginning of the hot phase of the war in 1950, a general strike of railway workers took place in the country, which largely paralyzed the transport system. It was associated with economic reasons – rising prices while maintaining the level of wages in 1948-1950 and was organized not by the Canada communists, but by trade unions. The most popular newspapers published during this period of time sometimes placed headlines on the situation in Korea and on the strike on their front pages, but the latter often prevailed in terms of volume. For example, the front page of the Montreal Daily Star on August 19, 1950, carried the headline: "Last-ditch effort begins to avert rail strike" and the following line: "Allies report landing behind Red lines in Korea" (Perry, 2000). And this is at the same time when there are fierce battles for the Pusan Perimeter and the UN troops are on the verge of defeat, fighting for their last bridgehead on the peninsula! The Gazette of August 30, 1950 also carried news of the strike and the war simultaneously under the headline "British troops rush to front as Reds launch three major offensives in Korea" above even the title of the paper. But at the same time, located further, the headline "The end of the strike is set" was twice as large in font (Perry, 2000).

A new turn in the war, associated with the intervention of the People's Republic of China into the hostilities, changed the balance of power on the Korean Peninsula and led to a reassessment of prospects by the participants of the peacekeeping contingent. However, if the goal of Washington was primarily the fight against communism in Asia, in which it was impossible to show weakness, Ottawa thought about how to reduce losses (Stairs, 2000). In the latter period, the mass media also showed a lack of enthusiasm – for example, "The Globe and Mail" in 1953 characterized the Korean War as "a waste of lives and materials" (Quaiattini, 2010). Another factor in the Canadians' loss of enthusiasm was the prolongation of the war and the transition of the communists to propaganda actions instead of the military. Thus, veterans of this war later recalled in an interview: "[at Christmas] ... they put holiday cards in barbed wire. On one side was a black and white picture of us hiding in the trenches, while on the other side was a color picture of Americans celebrating Christmas with a big, big turkey, fresh from the oven! When you're sitting there, eating canned soup, and you

see this beautiful turkey dinner ... it really makes you think” (Propaganda, 2021). However, this did not lead to critical losses of discipline – primarily, from our point of view, due to the demarcation in 1953 and the subsequent withdrawal of the contingent. In addition, Canadian officers were ready for this and conducted educational work with the combat staff. War veteran Arthur Lortier recalled: “These things were meant to lower morale, but we were aware of their tactics. Our command told us what to expect. So, we knew, and we didn't let it worry us” (Propaganda, 2021). As Terry Dale, an actor who visited Korea with a show for fighters, recalled, “Most of the soldiers never talked about the war... They were always optimistic... never talked about the futility of it all. The worst thing they admitted was being homesick” (Barris, 2003).

As we can see, the Canadian society and the political elite in particular did not refuse to participate in the confrontation together with the West, but at the same time did not demonstrate a readiness to spend all the state's forces on it. Therefore, the war became a matter of volunteers and professional soldiers, which determined its perception by the contingent. In addition, visual sources show that the Korean War was viewed precisely in the context of this confrontation – their enemy is the “reds”, and the communist world was understood as a single entity (We Still Have, 1950). At the same time, the aggression of North Korea was considered in connection with other, primarily Soviet aggressive episodes – the invasion of the Baltic States in 1940, the imposition of communist ideology on the countries of Central and South-Eastern Europe, etc. (Not Exactly Ready, 1951). Of course, the East was shown as the sole culprit of the conflict, and its arguments were presented as propaganda (Which Will Fit, 1953). The documentary *With the Canadians in Korea* (1952), which described the situation of Canadian units during the war, makes extensive use of the term “communists” as a description of the enemy side, using “North Koreans” or “Chinese” mainly at the beginning. This, however, was also explained by the need to generalize the opposing side. At the end of the film, when demonstrating the front-line positions of Canadian soldiers, it was noted that “they are always ready to stop the enemy's offensive ... here, rather than doing it closer to the Motherland” (*With the Canadians in Korea*, 1952). Thus, the media was aware of the threat of confrontation escalation not only on the Korean Peninsula, but also in other parts of the world, not excluding the territory of Canada.

Of course, there were fears that the conflict would develop into a wider one and lead to a global war. Even at the beginning of the conflict, conservative Howard Green noted in Parliament that the purpose of Canada's participation (as well as the USA and Great Britain) is to prevent the Third World War. He also noted that “Russia” poses a direct threat to North America, citing General McNaughton's statement of June 22, 1950 (House of

Commons, 1950a). As scientist Don Munton notes, already in 1950, 6 out of 10 Canadians expected another world war in the next 5 years; after de-escalation by 1955, this ratio changed to 1 in 10 (Munton, 1984, p. 184).

What were the reasons for the decrease in negative expectations? This had several motivations. First of all, let's focus on how the nature of the Korean War for Canada and its consequences affected this.

Although Canada fielded a significant (third largest) contingent, its participation was limited. A large part arrived already in 1951 after the cessation of active hostilities. David Bercuson believes that the Armed Forces of the country were critically unprepared for war, but the state kept silent about this fact and the war details themselves (Bercuson, 2002, XIII-XIV). Indeed, for most Canadians, it has become something distant, a media story (and often only just one of the leading ones). In addition, since the recruitment was voluntary, there did not arise a situation like the Second World War crisis of conscription for overseas service, which then divided society and the country's politicians. The size of the contingent itself was relatively small even for the 14-million-strong Canada at the time – 21,940 people, including the maximum simultaneous number – 8,123 people. For comparison, the number of personnel of the US Armed Forces in the theater of operations was 1,153,000 people (Official History, 1966). We must note that there are certain differences of opinion in the specialized literature regarding the number of troops. They are related to the inclusion or exclusion of personnel of the naval forces and those involved in logistics. In the case of units of the US Armed Forces, the forces in the region as a whole (particularly in Japan) are also often considered. However, this does not have a key effect on the ratio and does not destroy our concept. The percentage of those killed in the war was relatively low. The official figure is 516 people, which means 2.3% of the servicemen involved (Veterans Affairs Canada, 2022).

The number of prisoners was also small – 33 people. However, their fate was not easy. In particular, serious pressure was exerted on them. For example, they were left outside the bunkers during air raids so that the prisoners could sign a petition to the UN requesting an end to the bombings (Barris, 2003). In addition, prisoners were subjected to beatings, intensive interrogations, reduced rations and moral abuse. However, there is no evidence of collaboration with the Communists of any of the Canadian prisoners, while a large number of North Koreans and Chinese from captivity refused to return. It should be noted that in general there were such cases in the UN forces – 21 American servicemen and one British refused to return. As a historian Greg Donaghy notes, “the escape of a large number of communist prisoners of war to the West was a significant victory for Cold War propaganda” (Donaghy, 2011, p. 138).

However, upon their release after the end of the active phase of the conflict, they were subjected to interrogations and abuse by the Canadian side. Lance

Corporal Len Badowich recalled: “Then, there was more interrogation by our own intelligence,” Badowich continued, “as if we’d committed a crime. ‘Why didn’t you escape?’ they asked us. How the hell do you escape in Korea where everybody is Oriental and you’re white? Where do you go? Nobody could have escaped. These assholes made us feel like we had committed a crime – or deserted” (Barris, 2015). In a later dimension in Canadian public discourse, the Korean War would be called “Forgotten”. Soldiers of this war who tried to visit veterans’ organizations (even in their own military uniform) were often refused. Also, they were not granted real estate loans intended for veterans (Canada and the Korean War, 2021).

The duration of the active phase of the war also affected the rapid decrease in resonance. Despite the duration of hostilities from 1950 to 1953, the largest of them occurred in the second half of 1950 – the first half of 1951. Finally, there was no escalation of the conflict. Despite the thesis about the conflict with the communist world and the active involvement of Chinese “volunteers”, the war was not resolved either between the USA and the USSR, or between the USA and the People’s Republic of China. Thus, it was possible to localize the war both in time and space. It is not by chance that the official summary of the Canadian General Staff already in 1956 called it a “peripheral” and local conflict (Canada’s Army, 1956).

The mentioned official summary of the Canadian General Staff, which was published in 1956, is an important source for understanding the perception of the enemy side (Canada’s Army, 1956). It contains such enemy identifications as:

- “communists” – 33 mentions, as well as 3 - “reds”;
- “USSR” and affiliates – 6 mentions, but 5 of them are in the context of diplomacy, and only one mentions North Korea as a “Soviet-sponsored state”
- “China” – 79 mentions;
- “North Korea” – 29 mentions.

At the same time, #1 was often used in connection with #3 and 4 – in ordinary semantic blocks. Yes, we have to understand that in the official document rhetoric is limited to a certain extent by style – and even then, certain accents are already visible. Of course, since it was primarily about combat operations, this determined the ratio of #2–4 due to the proportion of the parties’ troops participating in the battles with the Canadians.

The assessment of the meaning of the war itself is, of course, balanced, but it also contains indicative points. The conflict is not presented purely through the prism of the fight against communism, but rather as a UN military operation. However, the context of the Cold War is still demonstrated – the beginning of the war is noted as “a communist attack against South Korea, an act of aggression, a local hot incident of the Cold War”. From the point of view of Canadian participation, the Korean War is presented as a “contribution to the defense of the

West”, and the dead, in the opinion of the author, “gave their lives for one of the best causes for which people have ever sacrificed themselves. If, as the old Roman proverb says, it is sweet and dignified to die for one’s country, then, undoubtedly, it is no less dignified to die for the future of humanity” (Canada’s Army, 1956).

It should be noted that the public rhetoric after the cessation of hostilities was also significantly softened by political figures. The statement that the war was a successful action to achieve peace and stop aggression (at the same time, the aggressor was not articulated), and it is necessary to remember the dead by whose blood this was achieved becomes the main leitmotif. Such statements were made by the liberal MP Allan Hollingworth (House of Commons, 1953a), the leader of the Conservatives George Drew (House of Commons, 1953b), and the Prime Minister Louis Saint Laurent (House of Commons, 1953c). The purpose of this, in our opinion, was the desire to reach a settlement and not to provoke the parties with aggressive statements.

Conclusions. So, it is no coincidence that the Korean War of 1950–1953 is often called the “forgotten war” in thematic historiography. Despite its urgent relevance, in the public discourse of Canada attention to the conflict was expressed mainly at the level of officials. In the responses of the Prime Minister and MPs from the ruling Liberal Party, assessments of the conflict were quite restrained and focused on the perception of Canada’s contribution as a component of peacekeeping operations under the auspices of the UN. A more radical emphasis on the confrontation between East and West was expressed mostly by more right-wing conservatives and representatives of Social Credit. Instead, the mass media and even the belligerent Canadians themselves did not always consider it a system-forming conflict, a component of a broader plan of global geopolitical confrontation. The limited country participation in the war effort also had affected that.

It can also be stated that by 1950 the possibility of the Communist expansion was seen as real. After the forced instatement of the Communist regimes in the second half of 1940s and the Berlin blockade of 1948–49 it was clear that the absence of retaliation inspired further action and could have led to dangerous outcomes. This fact explains the simplicity shown by the Canadian politicians while forming a reaction on these events. In the meantime, the further evolution of the course of conflict hardly affected the discursive approaches to it, mainly because the Canadian forces were not amongst the most damaged units in the second half of 1950. The main change was made by the active involvement of the People’s Republic of China; it had symbolically unified the communist “world” in the eyes of the West and Canadian society in particular. As we can see, the actions made by Ottawa were mainly not questioned by the public, except in relation to the material and financial resources usage which was sometimes considered excess by the media.

In the light of the above mentioned we can state that the Korean War of 1950-1953 was regarded as an ordinary – and not that much important – part of the Cold War reality in Canadian discourse. Nevertheless, the USSR abstention in the UN vote made this war for

Canada not the conflict fought “by the West” but the “UN peacekeeping forces”, at least *de jure*. This was also important in spite of the Liberal government’s effort to form an independent foreign policy for the country.

REFERENCES

- Barris, T. (2003). *Canadians in Korea*. *Legion Magazine*. Retrieved from <https://legionmagazine.com/en/2003/07/canadians-in-korea/>
- Barris, T. (2015, November 1). *Breakdown. Prisoners of war during the Korean War suffered the added injury of having their loyalty called into question*. Retrieved from <https://www.canadashistory.ca/explore/military-war/breakdown>
- Bercuson, D. J. (2002). *Blood on the Hills: The Canadian Army in the Korean War*. Toronto: University of Toronto Press.
- Canada and the Korean War: A Forgotten Ally in a Forgotten War*. (2021). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=Xz33PuxLkaU>
- Donaghy, G. (2011). Blessed are the peacemakers: Canada, the United Nations, and the search for a Korean armistice, 1952–53. *War & Society*, 30 (2), 134-146.
- Donaghy, G. (2014). Diplomacy of Constraint Revisited: Canada and the UN Korean Reconstruction Agency, 1950-55. *Journal of the Canadian Historical Association/Revue de la Société historique du Canada*, 25 (2), 159-185.
- Egerton, G. (1997). Lester B. Pearson and the Korean War: Dilemmas of collective security and international enforcement in Canadian foreign policy, 1950–53. *International Peacekeeping*, 4 (1), 51-74.
- Heritage Tours of Red Deer*. (2014). Andrew C. Moffat. Korea Memories: A Canadian Gunner’s Experience in the ‘Forgotten War’. Red Deer War Memorials Tour. Retrieved from <https://www.reddeer.ca/media/reddeerca/about-red-deer/history/heritage/RDR-WarMemorial-Booklet-web-12---Compressed-for-Web.pdf>
- House of Commons Debates*. (1950a, June 29). 21st Parliament, 2nd Session, Vol. 4. Retrieved from https://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC2102_04/1093
- House of Commons Debates*. (1950b, June 26). 21st Parliament, 2nd Session: Vol. 4. Retrieved from https://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC2102_04/821
- House of Commons Debates*. (1950c, June 28). 21st Parliament, 2nd Session: Vol. 4. Retrieved from https://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC2102_04/955
- House of Commons Debates*. (1950d, June 28). 21st Parliament, 2nd Session: Vol. 4. Retrieved from https://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC2102_04/956
- House of Commons Debates*. (1950e, June 28). 21st Parliament, 2nd Session: Vol. 4. Retrieved from https://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC2102_04/957
- House of Commons Debates*. (1950f, June 26). 21st Parliament, 2nd Session: Vol. 4. Retrieved from https://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC2102_04/823
- House of Commons Debates*. (1950g, June 29). 21st Parliament, 2nd Session: Vol. 4. Retrieved from https://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC2102_04/1080
- House of Commons Debates*. (1950h, June 29). 21st Parliament, 2nd Session: Vol. 4. Retrieved from https://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC2102_04/1092
- House of Commons Debates*. (1953a, November 13). 22nd Parliament, 1st Session: Vol. 1. Retrieved from https://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC2201_01/15
- House of Commons Debates*. (1953b, November 16). 22nd Parliament, 1st Session: Vol. 1. Retrieved from https://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC2201_01/37
- House of Commons Debates*. (1953c, November 16). 22nd Parliament, 1st Session: Vol. 1 Retrieved from https://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC2201_01/47
- Johnston, W. (2011). *A war of patrols: Canadian Army operations in Korea*. Vancouver: UBC Press.
- Munton, D. (1984). Public opinion and the media in Canada from Cold War to detente to new Cold War. *International Journal*, 39 (1), 171-213.
- Not Exactly Ready for Mounting*. (1951). Retrieved from <http://collections.musee-mccord.qc.ca/en/collection/artifacts/M965.199.7854>
- Official History of the Canadian Army in Korea*. (1966). Retrieved from <https://www.canada.ca/content/dam/themes/defence/caf/militaryhistory/dhh/official/book-1966-korea-army-en.pdf>
- Oliver, D. F. (2022). *Canada and NATO dispatches: backgrounders in Canadian military history*. Retrieved from <https://www.warmuseum.ca/learn/dispatches/canada-and-nato/#tabs>
- Perry, L. (2000). The Great Railway Strike of 1950. *Canadian Rail*, 478. Retrieved from http://www.exporail.org/can_rail/Canadian%20Rail_no478_2000.pdf
- Propaganda*. (2021, September 22). Retrieved from <https://www.veterans.gc.ca/eng/remembrance/history/korean-war/land-morning-calm/surviving/propaganda>
- Quaiattini, A. (2010). *Hot Off the Presses in the Cold War: Canadian Newspaper Editorial Coverage of the Korean War, 1950-1951*. (Master’s thesis). University of Ottawa. Retrieved from <https://ruor.uottawa.ca/bitstream/10393/28798/1/MR73879.PDF>
- Stairs, D. (2000). Canada and the Korean War: Fifty Years On. *Canadian Military History*, 9 (3), 49-60.
- Canada’s Army in Korea: the United Nations operations, 1950–53, and their aftermath. (1956). *The Historical Section, General Staff, Army Headquarters*. Ottawa: Queen’s Printer. Retrieved from <https://www.canada.ca/content/dam/themes/defence/caf/militaryhistory/dhh/general/book-1956-korea-aftermath-en.pdf>
- Veterans Affairs Canada. Korean War 1950–1953*. (2022, July 13). Retrieved from <https://www.veterans.gc.ca/eng/remembrance/wars-and-conflicts/korean-war>
- We Still Have a Bear by the*. (1950). Retrieved from <http://collections.musee-mccord.qc.ca/en/collection/artifacts/M965.199.9780>
- Which Will Fit?* (1953). Retrieved from <http://collections.musee-mccord.qc.ca/en/collection/artifacts/M965.199.9519>
- With the Canadians in Korea*. (1952) Retrieved from https://www.nfb.ca/film/with_the_canadians_in_korea/

Analysis of Ethnically Mixed Marriages among Lezgians (Based on Guba-Khachmaz Materials)

UDC: 572.9

DOI: 10.15421/172266

Murtuzayeva ZarinaPh.D., <https://orcid.org/0000-0002-6457-1238>, Zarina8814@gmail.com*Institute of Archeology, Ethnography and Anthropology (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

This article studies ethnically mixed marriages among the Lezgians living in the Guba-Khachmaz region of Azerbaijan. It aims to examine the challenges faced by Lezgians in relation to language, religion, consent of their parents and other details when they marry representatives of other nationalities. For this purpose, a face-to-face survey was conducted in the villages of the Guba-Khachmaz region, and the collected materials were analyzed. The survey was conducted among Lezgian women and men married to representatives of other nationalities. The vast majority of the respondents who took part in the survey had complete secondary education and were educated mainly in the Azerbaijani stream.

The analysis of the collected data showed that a very large number of Lezgian women and men married representatives of the Azerbaijani nation. Indicators of identical socioeconomic standing and common cultural values can be considered the main factors. Most people do not select their spouse randomly; rather, they do it in accordance with criteria based on resemblance (Girard, 1964). In addition, the collected data shows that both women and men prefer to marry Muslims. Considering that the majority of respondents were women, and most of them married Azerbaijanis, it is not surprising that 74.4 percent of women use only Azerbaijani as the main language of communication in the family. Additionally, an interesting fact is that most of the men and women married according to the traditions of their own nation. The data analysis revealed that the parents approved of their children starting families with non-Lezgians. The existence of ethnically mixed marriages in their families and surroundings was the cause of this. It should be mentioned that the ethnically mixed families of the Lezgian in the Guba-Khachmaz region have not been studied in the context of Azerbaijan. For this reason, it is necessary to conduct a deeper investigation of ethnically mixed families in this region.

Keywords: mixed families, lezgians, relationship, Guba-Khachmaz region, marriages

Citation: Murtuzayeva, Z. (2022). Analysis of Ethnically Mixed Marriages among Lezgians (Based on Guba-Khachmaz Materials). *Grani*, 25(6), 28-34. <https://doi.org/10.15421/172266>

Аналіз етнічно змішаних шлюбів серед лезгин (за Губа-Хачмазськими матеріалами)

Муртузаєва Заріна*Інститут археології, етнології й антропології (Баку, Азербайджан)*

Анотація

У статті досліджуються етнічно змішані шлюби серед лезгин, що проживають у Губа-Хачмазському районі Азербайджану. Вона має на меті вивчити проблеми, з якими стикаються лезгини щодо мови, релігії, згоди батьків та інших деталей, коли вони одружуються з представниками інших національностей. З цією метою в селах Губа-Хачмазського району було проведено фронтальне опитування та проаналізовано зібрані матеріали. Опитування проводилося серед лезгинських жінок і чоловіків, одружених з представниками інших національностей. Переважна більшість респондентів, які взяли участь в опитуванні, мали повну середню освіту і навчалися переважно в азербайджанському руслі.

Аналіз зібраних даних показав, що дуже велика кількість лезгинських жінок і чоловіків одружилися з представниками азербайджанської нації. Основними факторами можна вважати показники однакового соціально-економічного становища та спільні культурні цінності. Більшість людей не обирають чоловіка випадково; швидше, вони роблять це відповідно до критеріїв, заснованих на схожості (Girard, 1964). Крім того, зібрані дані показують, що і жінки, і чоловіки воліють одружуватися з мусульманами. Враховуючи, що більшість респондентів були жінки, і більшість з них одружилися з азербайджанцями, не дивно, що 74,4 відсотка жінок використовують тільки азербайджанську мову як основну мову спілкування в сім'ї. Крім того, цікавим фактом є те, що більшість чоловіків і жінок одружувалися за традиціями свого народу. Аналіз даних показав, що батьки схвалюють створення сімей своїх дітей з нелезгинцями. Причиною цього стало існування етнічно змішаних шлюбів у їхніх родинах та оточенні. Слід зазначити, що етнічно змішані родини лезгин Губа-Хачмазського району в контексті Азербайджану не досліджувалися. З цієї причини необхідно провести більш глибоке дослідження етнічно змішаних сімей у цьому регіоні.

Ключові слова: змішані сім'ї, лезгини, спорідненість, Губа-Хачмазський регіон, шлюби

Цитування: Murtuzayeva Z. Analysis of Ethnically Mixed Marriages among Lezgians (Based on Guba-Khachmaz Materials). *Grani*. 2022. Volume 25. №6. С. 28-34. <https://doi.org/10.15421/172266>

Стаття надійшла / Article arrived: 22.11.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Introduction

Ethnic mixed families are a means of integration into society. Inter-ethnic integration has common characteristics because of the interaction of ethnic groups that differ significantly from each other in terms of language and culture within a country (Aghayev, 2006). A significant increase in the number of inter-ethnic marriages means that cultural boundaries between two ethnic communities are erased and people no longer perceive each other as representatives of different ethnic groups" (Susokolov, 1987). The formation of ethnically mixed families is critical in the process of altering the ethnic composition of the population.

The main disadvantage in blended families is cultural, religious and linguistic diversity. Ethnic mixed marriages lead to changes in the ethno-demographic structure of society. In such families, the cultural values belonging to both parties are mixed and serve as a tool in the process of convergence of cultures. Even though there is often territorial diversity, language, and religious diversity, such families existed with representatives of other nationalities. Most of the Lezgians living in Azerbaijan start families with Azerbaijanis.

Literature review

Many studies on mixed families state that ethnically mixed marriages create conditions for the decline of ethnic consciousness (Suleymanov, 2010). According to Barth (1969), intermarriage may significantly impact the borders and identity of ethnic minority groups since marriage is seen to be a means of passing down cultural traditions and beliefs to the next generation. Asanova (2007) distinguishes the problems faced by the ethnic family as social-domestic, social-psychological, fertility and planning problems, stability problems, family upbringing problems. In ethnically mixed families, it is important which of the husband and wife belongs to the ethnic majority, so that in such families, the powers of the husband and wife in determining the language of communication within the family, choosing the language of education of the children, and choosing the names of the children are not the same, and in such matters, the party belonging to the ethnic majority decides mainly (Kutyavina, & Malysheva, 2010). However, in the scientific literature, there are also those who state that the existence of ethnically mixed families is a very important process in terms of bringing the cultures of different

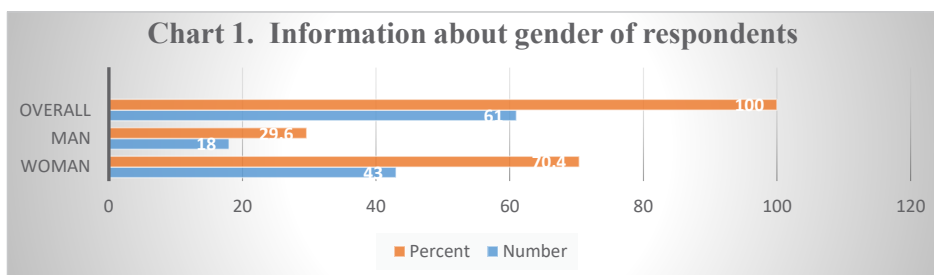
peoples and nations closer to each other and valuing each other (Soliz, Cronan, Bergquist, Nuru, & Rittenour, 2017). As mentioned by Merton (1941), the large number of inter-ethnic marriages reduces the probability of violent conflicts between these social groups. The growth in the number and proportion of multi-ethnic marriages indicates the health of society (Topilin, 1995). In Azerbaijan, the mentioned topic has not become a special research object, and it can be said that there is a huge gap in this topic.

Methodology

In order to collect more information about ethnically mixed families, and at the same time to study the characteristics of such families, a face-to-face survey was conducted in the villages of Guba-Khachmaz region where mostly mixed families live. It should be noted that mixed families (mainly with Azerbaijanis) live in Khural, Suvacal, Yukhari Lagar, Balagusal, Badirgala, Lekargishlaq villages of Gusar region. It was also investigated where mixed families live in the villages of Gullar, Samur settlement and Shirvanli of Gusar region. In addition, Lezgians live in a mixed state with Azerbaijanis in Nabran, Tel villages, which are part of Nabran territorial unit of Khachmaz region, Gusarchay, Niyaz village, Magsudkend village, which are part of Susaygishlaq territorial unit. In the villages of Kurkun and Qeshresh in Guba region, Lezgians and Azerbaijanis live in a mixed state as well.

The small number of male respondents among the residents of the villages with mixed families selected for the survey suggests that in mixed marriages, mostly Lezgian women married non-Lezgian people. Lezgian women married Azerbaijanis and representatives of other Dagestani peoples, and men mainly married Russians when they migrated to Russia.

N=61 respondents participated in the survey conducted for the purpose of statistical analysis of mixed families. Surveys were conducted mainly in Samur settlement, Ghullar, Gileh-oba, Chipir villages of Gusar district, Yalama-Nabran, Orta-oba, Magsudkend and Yagub-oba villages of the Khachmaz region, where the most mixed families live. It should be noted that n=29 people out of n=61 who participated in the survey were residents of Magsudkand village. In total, n=18 people (29.6 %) of n=61 respondents were men, 43 people (70.4 %) were women (Chart 1).

Data Analysis and Discussion

As mentioned above, many respondents (47.6 %) were representatives of mixed families living in Magsudkend village. Only one person from each family was involved in the survey. Respondents participating in the survey were classified into five groups based on age groups (Table 1).

Table 1.

Distribution of respondents by age group

Age group	woman		man		overall	
	number	%	number	%	number	%
18-29	9	20.9	-	-	9	14.75
30-39	13	30.3	4	22.2	17	27.9
40-49	2	4.6	1	5.6	3	4.91
50-59	12	27.9	6	33.3	18	29.5
60 and above	7	16.3	7	38.9	14	22.95
overall	43	100	18	100	61	100

As can be seen from the table, the respondents in the age group 30-39 and 50-59 took part in the survey. In the 30-39 age group, 22.2 % were male respondents, and 30.3 % were female respondents. Among the male respondents, those in the 18-29 age group did not participate at all. The least represented age group among the respondents was the 40-49 age group, with only 4.6 % of the total number of females and 5.6 % of male respondents. Among the male respondents who participated, those who were in the age group of 60 and older, and among the women, the respondents who were in the age group of 30-39 and 50-59 were the majority.

The survey was conducted among citizens of Azerbaijan, including Lezgians who are citizens of the

Russian Federation but moved to start a family with a citizen of this country. It should be noted that among the residents living in the surveyed villages, more Lezgian women married representatives of other nationalities than men. For this reason, the number of male respondents participating in the survey is low.

In mixed families, the main issue was that the woman knew or learned the language of the man she married. First, they both had to know the same language for common communication. But after getting married, the woman had to learn and speak the language of the man.

N=33 of the respondents married with representatives of other nationalities have full secondary education. 69.7 % of them are women and 30.3 % are men (Table 2).

Table 2.

Information about respondents' education

Respondents' education	woman		man		overall	
	number	%	number	%	number	%
Primary	3	6.9	3	16.7	6	9.8
Secondary	23	53.5	10	55.6	33	55.0
secondary vocational-professional	13	30.2	2	11.1	15	24.6
higher	4	9.3	3	16.7	7	11.5
overall	43	100	18	100	61	100

Among the representatives of mixed families surveyed, only n=4 out of n=43 women (9.3 %) had higher education. 6.9 % of other female respondents had only secondary education, 53.5 % had complete secondary education, and 30.2 % had secondary specialized education. Among the male respondents, 55.6 % had complete secondary education. Of the 18 male respondents who took part in the survey, 16.7 % had incomplete secondary education, 11.1 % had secondary specialized education, and 16.7 % had higher education. Among the female respondents with higher

education, 2 persons are 30-39 years old, 1 person is 50-59 years old, and 1 person is in the age group of 60 and above, and among the male respondents, 1 person is in the 30-39 age group, 1 person is in the 50-59 age group, and 1 and the person belonged to the age group of 60 and older.

Regarding the language of education in secondary school, n=48 people (78.7 %) studied in the Azerbaijani stream. N=33 of them were women and 15 were men (Table 3). N=13 people (21.3 %) graduated from the Russian stream.

Table 3.

Language of education of the respondents

Stream of education	woman		man		overall	
	number	%	number	%	number	%
azerbaijani	33	76.7	15	83.3	48	78.7
russian	10	23.3	3	16.7	13	21.3
overall	43	100	18	100	61	100

It should be mentioned that most of the Lezgians studying in the Russian department are citizens of the Russian Federation. As can be seen from the table, 23.3 % of the female respondents who took part in the survey studied in the Russian stream, but only n=3 of the n=18 male respondents (16.7 %) studied in the Russian stream.

As it was emphasized, the male and female respondents who took part in the survey were Lezgians by nationality. As a result of the analysis of the answers to the survey, it was found that most of both groups

of respondents have married representatives of the Azerbaijani people. Thus, n=39 of the n=43 women who took part in the survey married Azerbaijani men. N=14 out of n=18 male respondents were married to Azerbaijani women. Among the other nationalities that the female respondents are married to are Rutul, Tat, Avar and Dargin ethnic groups. The women with whom the male respondents married are representatives of the Russian (2 people), Kurdish and Tabasaran nationalities (Table 4).

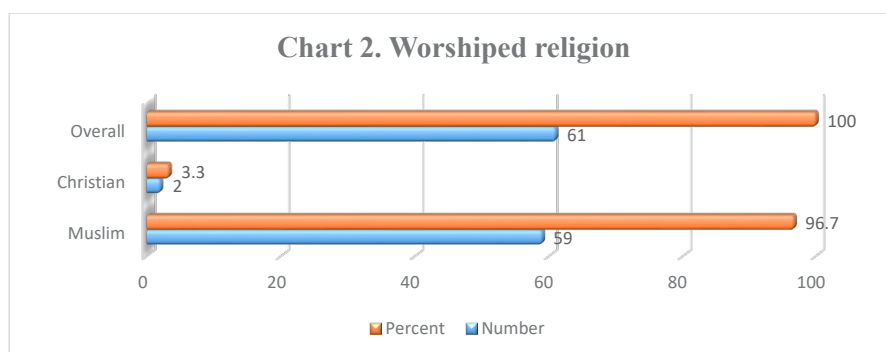
Table 4.

Nationality of respondents' spouses

Nationality	woman		man		overall	
	number	%	number	%	number	%
azerbaijan	39	90.7	14	77.8	53	86.9
russian	-	-	2	11.1	2	3.3
kurdish	-	-	1	5.6	1	1.6
rutul	1	2.3	-	-	1	1.6
tat	1	2.3	-	-	1	1.6
avar	1	2.3	-	-	1	1.6
dargin	1	2.3	-	-	1	1.6
tabasaran	-	-	1	5.6	1	1.6
overall	43	100	18	100	61	100

If we compare the language studied by the respondents in high school and the nationality of their spouses, we will see that the language of education does not play any role here. Thus, out of n=33 female respondents who studied in the Azerbaijani stream, n=31 married an Azerbaijani, n=1 married a rutul, and n=1 married a tat. In addition, n=8 of the n=10 female respondents who studied in the Russian stream got married to Azerbaijanis, and the remaining two married Avars and Dargins. Of the n=15 male respondents who studied in the Azerbaijani stream, n=12 married an

Azerbaijani woman, n=1 Russian, n=1 Kurdish and n=1 Tabasaran. Out of n=3 men who studied in the Russian stream, n=2 married Azerbaijanis, and n=1 married a Russian. The reason why Lezgian people marry Azerbaijanis is because they have lived together with these people for a long time. It should be noted that, as can be seen from the table, in terms of religious belief, n=2 people (3.3 %) worship the Christian religion among the married persons of the male respondents (Chart 2). The remaining respondents reported that 96.7 % of their spouses are Muslim.

What language was spoken in households of mixed ethnicities was one of the questions posed to the respondents throughout the survey. The study of the data reveals that the language of communication in the home for the female respondents is primarily that of the married man. N=32 of the ladies stated that only Azerbaijani is spoken at home. Only one of the Lezgian women who responded who is married to an Azerbaijani

man stated that they use all three languages - Azerbaijani, Russian, and Lezgian - for communication at home. Four respondents said they use both Azerbaijani and Lezgian, and three respondents - two of whom are married to Azerbaijani men and one of whom is married to a rutul-said they use only Lezgian. One of the female responders, whose home communications were solely in Russian, was wed to a Dargin (Table 5).

Table 5.

Language of communication in the family

Gender	only lezgian	only azerb.	lezgian, russian, azerb.	only russian	azerb., lezgian	russian, azerb.	russian, lezgian	overall
woman	3 (7 %)	32 (74.4 %)	1 (2.3 %)	3 (7 %)	4 (9.3 %)	-	-	43 (100 %)
man	2 (11.1 %)	4 (22.2 %)	2 (11.1 %)	1 (5.6 %)	5 (27.8 %)	1 (5.6 %)	3 (16.7 %)	18 (100 %)

Only two of the n=18 male respondents who married non-Lezgians utilize Lezgian as the primary language of communication at home, as shown in the table, while n=5 of the male respondents specifically said that their family speaks both Azerbaijani and Lezgian. Azerbaijani, Lezgian, and Russian were cited by n=2 men as their native tongues. There were other individuals who did not speak Lezgian at all; one claimed to speak Azerbaijani and Russian at home; the other claimed to

speak only Russian. In addition, three men mentioned that they communicate using both Lezgian and Russian languages.

The "option of tradition during the wedding ceremony" was one of the survey's questions, and one of the n=18 male respondents who took part in the survey stressed that the wedding ceremony was held only in accordance with Lezgian customs. Despite the fact that the majority of the men who responded wed Azerbaijanis,

there were also some Russian, Kurdish, and Tabasaran couples. When asked about his preference for tradition, only one male respondent said that he married according to both Russian and Lezgian customs. Azerbaijani

customs accounted for n=13 of the female respondents' marriages, Lezgian customs for n=26, Azerbaijani and Lezgian customs for n=1, and Dargin customs for n=1 (Table 6).

Table 6.

Wedding traditions

Selected traditions	woman		man	
	number	%	number	%
azerbaijani	13	30.3	-	-
lezgians	26	60.5	17	94.4
dargin	1	2.3	-	-
both lezgians and azerbaijani	1	2.3	-	-
both lezgians and russian	-	-	1	5.6
overall	43	100	18	100

It is worth noting that in the surveyed locations, both male and female respondents stated that there are a sufficient number of persons in their family and surroundings who have married other nationalities. As a result, n=28 of the n=43 female respondents reported

having relatives or friends who had started a family with non-Lezgian persons. Simultaneously, n=10 of the n=18 male respondents claimed that there are individuals in their families who married non-Lezgians (Table 7).

Table 7.

Information about marriages with other nationalities in the family and surroundings

	Yes	No	Overall
woman	28 (65.1 %)	15 (34.9 %)	43 (100 %)
man	10 (55.6 %)	8 (44.4 %)	18 (100 %)

In terms of parental approval, the majority of respondents stated that their parents had no objections to their marrying members of different nations. One of the male respondents who married a Kurdish stated that he married without the agreement of his parents. Another n=17 male respondents indicated

that their parents gave them permission. N=40 female respondents answered that they married mostly with their parents' permission. Three persons declared that they did not have their parents' approval and thus married their loved ones without their parents' consent (Table 8).

Table 8.

Parental agreement

Agreement	woman	man
Yes	40	17
No	3	1

Conclusion

As it can be seen from the study, there are no difficulties for the Lezgians to live in a mixed state with representatives of other nationalities and start a family. In such families, both parties respect each other's customs and traditions and compromise with each other in terms of language. Research shows that mostly women must learn their husband's language. The vast majority of Lezgian women who participated in the survey got married to Azerbaijanis, which made it necessary for them to speak this language as a language of communication in the family. We can observe this from the results of the survey. Since the majority of the women studied in the Azerbaijani stream and were familiar with the language, there was no difficulties with communication in family. It should be noted that most of the male respondents who participated in the survey were married to Azerbaijanis. The fact that parents do not object to their children marrying representatives of other nationalities is also one of the issues that

attract attention. The main effect is that the Lezgian lived in good relations with the Azerbaijanis and other nationalities for a long time. The fact that most of the respondents of both genders who attended in the survey are over 50 years old allows us to say that there were enough Lezgian mixed marriages in Azerbaijan during the years of Russian rule.

While the majority of the Lezgian women who participated in the survey claimed to have married according to Lezgian customs, yet many of them stressed that their spouses' traditions were followed. This could be because man and woman weddings are combined rather than being performed separately. Considering that most of the women married Azerbaijanis and the fact that Azerbaijanis and Lezgians lived in the same area for a long time led to certain similarities in customs and traditions. Additionally, the presence of mixed marriages in the family, relatives and neighbors of most of the respondents may also create conditions for them to marry representatives of other nationalities.

REFERENCES

- Asanova, E. S. (2007). *Problems of the interethnic family in modern society*. MG TU.
- Aghayev, I. (2006). *National-Ethnic Processes in Azerbaijan in Modern Conditions*. Baku: "MBM".
- Barth, F. (1969). *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little, Brown.
- Girard, A. (1964). *Le Choix du conjoint. Une enquête psycho-sociologique en France*. Paris: Armand Colin.
- Kutyavina, E. E., & Malysheva, S. K. (2010). Mixed Ethnic Family as an Environment for the Formation of Ethnic Identity and Personality. *Social Science*, 2(18), 47-52.
- Merton, R. K. (1941). Intermarriage and Social Structure: Fact and Theory. *Psychiatry*, 4(4), 361-74.
- Susokolov, A. A. (1987). *Interracial Marriages in the USSR*. M.
- Suleymanov, A. D. (2010). *Social-Psychological Analysis of Ethnic Mixed Marriages in Azerbaijan*. Baku: "MBM" publishing house.
- Soliz, J., Cronan, S., Bergquist, G., Nuru, A. K., & Rittenour, C. E. (2017). Perceived Benefits and Challenges of a Multiethnic-Racial Identity: Insight from Adults with Mixed Heritage. *Papers in Communication Studies*, 179.
- Topilin, A. V. (1995). Interethnic Families and Migration: Issues of Mutual Influence. *SOCIS*, 7, 15-21.

Euromaidan – Revolution of Dignity on the Focus of the Cultural and Artistic Space of Ukrainian Society

UDC: 323.27:7(477)(091)

DOI: 10.15421/172267

Kendus Olexandra**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5908-8383>, lesya.kendus@gmail.com
Lviv University of Trade and Economics (Lviv, Ukraine)**

Abstract

The article describes the main events of the Euromaidan - the Revolution of Dignity in November 2013 - February 2014 and its reflection through the paintings, art, literacy and poetic words, which were created during and after these events. The purpose of the article is to understand the phenomena of the Euromaidan - the Revolution of Dignity and its realities on the focus of the cultural and artistic space of Ukrainian society. The topic of the Revolution of Dignity is relevant on the focus of Ukraine's endless struggle for its independence, sovereignty, the right of freedom of choice, historical future, political system, economic development and cultural path. Historical-comparative, structural-functional, problem-chronological, complex, critical analysis and logical methods were used in the process of working on the topic research.

Conclusion: The main stages of the Euromaidan - the Revolution of Dignity were considered and analyzed, and the reflection of modern Ukrainian art on its events and phenomena was revealed. It was found that the artistic and cultural space enables each individual, in particular, and society as a whole system to experience emotions, share the intimate, not to forget and rethink the pages of Ukraine's historical past, and also demonstrates hope and faith in the future. It has been established that culture and art, through artistic means, are designed to preserve in various forms the memory of society about the processes that took place. Artists, comprehending historical events, reflected on them in their works, which find a new relevance through the flow of time already in the modern historical realities of Ukraine. Cultural space and art once again confirmed that Euromaidan and the Revolution of Dignity influenced the history of Ukraine as a sign and model of sacrifice, patriotism and heroism. It has been proven once again that in the most critical and important periods of our history there will be heroes willing to sacrifice their lives for the future of Ukraine as an independent democratic state.

Keywords: Euromaidan, Revolution of Dignity, history of Ukraine, cultural and artistic space, Ukrainian nation, society, personality

Citation: Kendus, O. (2022). Euromaidan – Revolution of Dignity on the Focus of the Cultural and Artistic Space of Ukrainian Society. *Grani*, 25(6), 35-44. <https://doi.org/10.15421/172267>

Євромайдан – Революція Гідності на фоні культурно-мистецького простору українського суспільства

Кендус Олександра**Львівський торговельно-економічний університет (Львів, Україна)**

Анотація

У статті характеризуються основні події Євромайдану – Революції Гідності у листопаді 2013 – лютому 2014 років та їх мистецьке відображення через засоби малярства, художнього та літературно-поетичного слова, які були створені як під час, так і після цих подій. Метою статті є осмислення явищ Євромайдану – Революції Гідності та їх реалій на фоні культурно-мистецького простору українського суспільства. Тема Революції Гідності є актуальною на тлі безперервної боротьби України за свою незалежність, суверенітет право на свободу вибору історичного майбуття, політичного устрою, економічного розвитку та культурного шляху. У процесі роботи над темою дослідження застосовано історико-порівняльний, структурно-функціональний, проблемно-хронологічний, комплексний, критичного аналізу та логічний методи.

Висновки: Розглянуто та проведено аналіз головних етапів Євромайдану – Революції Гідності та виявлено рефлексію сучасного українського мистецтва на її події та явища. З'ясовано, що мистецько-культурний простір надає змогу кожній особистості зокрема, та суспільству як цілісній системі пережити емоції, поділитися сокровенним, не забути і переосмислити сторінки історичного минулого України, а також демонструє надію та віру в майбутнє. Встановлено, що культура і мистецтво через художні засоби покликані зберігати у різних формах пам'ять суспільства про процеси, які відбулися. Митці осмислюючи історичні події рефлексували їх у свої твори, які знаходять нову актуальність крізь потік часу вже у сучасних історичних реаліях України. Культурний простір та мистецтво ще раз підтвердили, що Євромайдан та Революція Гідності увійшли в історію України як знак і взірць жертвності, патріотизму та героїзму. Вкотре було доведено, що у найкритичніші та найважливіші періоди нашої історії знайдуться герої, ладні пожертвувати власним життям заради майбутнього України як незалежної демократичної держави.

Ключові слова: Євромайдан, Революція Гідності, історія України, культурно-мистецький простір, українська нація, суспільство, особистість

Цитування: Кендус О. Євромайдан – Революція Гідності на фоні культурно-мистецького простору українського суспільства. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 35-44. <https://doi.org/10.15421/172267>

Стаття надійшла / Article arrived: 30.11.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Вступ. Євромайдан – Революція Гідності – це сторінка нашої історії, яка не залишила байдужим жодного українця і прямо чи опосередковано наклала свій відбиток на кожному з нас. Це не просто боротьба за свободу, гідність і право громадян обирати шлях розвитку та перспектив своєї держави, яка тривала з листопада 2013 до лютого 2014 року. Це боротьба, яка, на жаль, не закінчилася, а триває і сьогодні в умовах повномасштабної агресії РФ проти України.

Тема Євромайдану – Революції Гідності та пам'ять про її героїв особливо **актуальна** на тлі безперервної боротьби України за свою незалежність та суверенітет. Вплив цих подій торкнувся усіх сфер суспільного життя української нації.

Аналіз літератури. Євромайдан – Революція Гідності у ретроспективі розвитку України є подією, яка відбулася відносно недавно. Однак, вона знайшла вже своє наукове осмислення та відображення в дослідженнях історичного та суспільно-політичного характеру. Хроніку цих подій, а також їх авторський аналіз з позиції людини-учасника Євромайдану – Революції Гідності та науковця викладено у монографії М. Винницького (2021), яка є однією з найновіших у науковому обігу. Ґрунтовним дослідженням також є монографія колективу авторів, упорядкована О. Задорожнім, в якій здійснено міжнародно-правовий аналіз подій під час Революції Гідності (Задорожній, 2014). Ці події, їх причини та наслідки також аналізуються в монографіях І. Загребельного (2014) та А. Wilson (2014), а також низці історіографічних статей.

Тема Революції Гідності знайшла свій вияв і в роботах великого пласту представників культури – митців України, зокрема, художників – О. Манна, В. Корчинського, Ю. Журавля, М. Діордичук, поетів – Ю. Іздрика, Д. Павличка, М. Савки, О. Ірванця, П. Кучера, письменників – О. Забужко (2014), А. Мухарського (2014), Ю. Андруховича та багатьох інших. Однак, комплексних досліджень культурологічних аспектів Революції Гідності здійснено не так багато. Серед цих розвідок можна виокремити монографію, присвячену художнім проявам Революції Гідності на Майдані 2013-2014 рр., написану українською культурологинєю, мистецтвознавицею Н. Мусієнко (2015). Також площин художньо-образотворчого, музичного, фотографічного зображення цих подій торкнулася А. Ложкіна (2019).

Мета даної статті полягає в тому, щоб осмислити явища Євромайдану – Революції Гідності та її реалій на фоні культурно-мистецького простору українського суспільства, зокрема, в образотворчому мистецтві, літературі та поезії, показати його невіддільність від суспільно-політичних процесів в Україні.

Застосовано наступні **методи дослідження**: історико-порівняльний, структурно-функціональний, проблемно-хронологічний, комплексний, критичного аналізу, логічний та інші.

Результати дослідження. Щоб осмислити напрямки та засоби мистецького відображення Революції Гідності варто зупинитися на основній хронології цих подій. Ще 21 листопада 2013 року Кабінет міністрів України офіційно оголосив про зупинення процесу підготовки до підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Таким чином, влада, очолювана В. Януковичем, грубо відійшла від законодавчо закріпленого міжнародно-політичного напрямку держави Україна. У відповідь на це в українських соціальних мережах, які є швидким, надійним, вільним та неконтрольованим владою засобом масової комунікації, поширилися заклики вийти на Майдан Незалежності у Києві. Українське суспільство миттєво об'єдналося, щоб разом відкрито висловити свій протест – це стало початком в українській історії подій, які отримали назву Євромайдан. Варто зазначити, що ці дні листопада для українців пов'язані з початком Помаранчевої революції 2004 року, коли розпочалися масові мітинги у Києві та в інших містах проти фальсифікації результатів президентських виборів. Адже тоді Центральна виборча комісія оголосила переможцем у другому турі В. Януковича, що явно суперечило даним екзитполів, які засвідчували перемогу В. Ющенка.

Отже, рівно через 9 років у ті ж дні листопада, але 2013 року знову розпочалася боротьба українців, але тепер уже проти влади, що очолював саме В. Янукович, і яка порушувала норми права, прагнення суспільства жити згідно з європейськими стандартами та право самостійно вибирати майбутнє. Головними причинами Революції Гідності можна означити: концентрація влади в руках тогочасного президента та його «сім'ї»; тотальна корупція; згорання демократичних прав і свобод; найнижчий із європейських держав індекс економічної свободи; наростання соціально-економічних проблем; і, найголовніша, – перетворення України на сателіта Російської Федерації.

24 листопада 2013 року в Києві відбулася велика хода та мітинг на Майдані Незалежності за участю понад 100 тисяч громадян (Головко, Палій, Черевко, & Янішевський, 2014, с. 6) – Євромайдан, фактично, швидко набрав обертів, поширюючись багатьма містами України. Його основною метою було повернення нашої держави до європейського шляху розвитку, долучення її до правового й економічного простору Європейського Союзу (Задорожній, 2014). Саме Євромайданом розпочались події, названі в сучасній українській історії як Революція Гідності.

У наступні дні пройшли перші страйки студентів. А каталізатором подальших подій стало застосування владою сили у ніч з 29 на 30 листопада, а саме розгін, затримання та побиття майданівців, серед яких було багато студентів. Від сутичок постраждало 112 активістів і 45 журналістів. Янукович виправдовував

застосування сили потребою встановити на Майдані «елку», каркас якої стане інсталяцією незламної боротьби українського суспільства протягом всієї Революції Гідності, постійним нагадуванням про незаконні та жорстокі дії влади. Кадри нічного побиття протестувальників миттєво облетіли соціальні мережі України. Наступного дня, 1 грудня, відбулося Всеукраїнське віче, на яке зійшлося понад 500 тисяч українців (Винницький, 2021). Через тиждень, 8 грудня, у Києві відбувся «Марш мільйонів» – Народне віче чисельністю понад мільйон учасників. Мітингувальники оголосили про блокування Адміністрації Президента, будівлі Уряду та інших установ, а на Бессарабській площі знесли пам'ятник Леніну – символу періоду більшовизму, тоталітаризму та знищення свободи та незалежності України. Демонтаж пам'ятників Леніну, так званий «ленінопад», поширився у багатьох населених пунктах. Однак, режим Януковича активізував репресії, було скалічено і побито тисячі активістів. Спочатку в регіонах, а згодом і в столиці силовики переслідували протестувальників. Паралельно режим намагався створити подобу Євромайдану – «Антимайдан», аби імітувати громадську підтримку влади (Головко, Палій, Черевко, & Янішевський, 2014, с. 8).

Революція Гідності тривала понад три місяці, з листопада 2013 р. включно з лютим 2014 р. Майданівці облаштували сцену, наметове містечко з осередками релігійних конфесій, пункти обігріву та надання медичної допомоги, організували загони самооборони, побудували барикади, тощо. Середмістя Києва стало осередком масового спротиву громадян, що виступали проти чинної влади та її антидержавницької політики.

Влада не могла змиритися з існуючим станом речей, а тому неодноразово силовики здійснювали атаки на блокпости та барикади Євромайдану. Зокрема, 11 грудня 2013 р. пізно ввечері силовики спробували зачистити Майдан Незалежності від протестувальників. Та завдяки згуртованості українців, використання соціальних мереж, а також дзвону Михайлівського Золотоверхого собору – храму, де в часи Київської Русі була кафедра першого митрополита, – інформація про штурм Євромайдану швидко поширилася. Тієї ночі у Михайлівському Золотоверхому Соборі знайшли прихисток поранені, а тисячі киян вийшли на вулиці, і хто чи міг добирався до Майдану Незалежності, щоб підтримати та не допустити зачистку протестувальників. Завдяки спільним діям – масовій підтримці суспільства та допомоги духовенства Української Православної Церкви Київського Патріархату, плани влади знову зазнали поразки.

Поштовхом до нового силового протистояння стало ухвалення тодішньою Верховною Радою, в якій більшість мала Партія регіонів та комуністи,

репресивних законів 16 січня 2014 року, які надавали органам державної влади більшу свободу дій у сфері покарання учасників акцій протесту і мали на меті криміналізувати опозицію та українське громадянське суспільство. Зокрема, ці закони, забороняли рух у колонах більше п'яти автомобілів, встановлення наметів, носіння шоломів, будь-яку допомогу протестувальникам, поширення інформації про силові структури тощо. Фактично, під їхню дію попадали всі ті, хто підтримував, допомагав, чи брав участь у Революції Гідності. Однак суспільство, всіма способами протистояло цим законам і висміювало їх, зокрема, замість касок протестувальники почали одягати на голови каструлі й казани.

Та найбільочіше корумпована влада почала діяти з 21 січня 2014 р., коли по учасниках акції протесту та журналістах почав стріляти снайпер. А 22 січня до Києва були стягнуті війська. Від куль снайпера під час сутичок у центрі столиці загинули активісти Майдану – вірменин Сергій Нігоян та білорус Михайло Жизневський. Вони стали першими у сумному для кожного громадянина-патріота України списку Небесної Сотні. Того ж дня в лісі під Києвом було знайдено тіло зі слідами тортур львів'янина Юрія Вербицького. До 18 лютого 2014 року вже налічувалося 9 загиблих. Саме на 20 лютого припадає пік розстрілів Героїв Небесної Сотні у центрі Києва. Цього дня у середмісті столиці загинуло та отримало смертельні поранення 48 осіб. Героями Небесної Сотні стали 107 загиблих, які були різними за віком, статтю, освітою, з різних куточків України та з-за кордону. Найстаршому – Іванові Наконечному – виповнилося 82 роки, а наймолодшому – Назарію Войтовичу – лише 17. Революція Гідності засвідчила: українці не просто обрали шлях до Європи, а й готові за нього боротися, відстоюючи власні права та свободи. У світі Україну почали сприймати як державу з власною самобутністю, історією та гідністю, здатну захистити суверенітет.

Революція Гідності стала масштабним протестом у новітній історії України, боротьбою українських громадян за свої права і демократичний європейський вибір. На ці події в Україні, які були переломними для нашої країни, реагувало мистецтво, звертаючись своєю мовою як до політиків, так і суспільства. Його творцями є митці, зокрема, художники, письменники, поети, які є невід'ємною частиною цього суспільства, а часто і його авангардом. Вони були причетними до формування культурно-мистецького простору під час та після подій Євромайдану та Революції Гідності, де самі ж митці як професіонали, так і аматори, реалізовували свої творчі проекти. Культурно-мистецьким простором можна визначити як конкретне місце-середовище (галерея, виставковий зал, театр, філармонія тощо), так і вияв творчості у різних галузях та напрямках мистецтва у певні історичні періоди.

Український художник і арткуратор Олекса Манн з перших днів Майдану був його активним учасником. Відчуваючи можливість соціального виступу українців митець почав писати картини, які можна вважати як такі, що передбачали його неминучість. Зокрема, його полотно «Викликай Бога Революції» з'явилась ще за два роки до Революції Гідності. А коли вона стала реальністю О. Манн став одним із засновників та учасників мабуть, першого прикладу чи вияву культурно-мистецького простору, під назвою «Мистецький Барбакан», який постав на Хрещатику у Києві,

безпосередньо на підступах до Майдану. Це була імпровізована галерея робіт різних художників, зведена із промислових піддонів і листів фанери. Там свої твори представили художники Іван Семесюк, Олекса Манн, Андрій Єрмоленко та інші. Картина О. Манна «Нове середньовіччя», в якій автор поєднав головні образи тих подій вже на теперішній час представлена в колекції Національного музею Революції Гідності у Києві (Редько, 2021). У «Мистецькому Барбакані» також відбувалися лекції, і навіть пройшов фестиваль малої прози. (Ложкіна, 2019, с. 494).

О. Манн «Нове середньовіччя»

Ще один учасник Революції Гідності – митець Василь Корчинський написав полотно, у якому зобразив події, які в кожного протестувальника чи співчуваючого найбільше врізалися у пам'ять. На мою

думку, його картина «Майдан. Революція Гідності» – це своєрідний переспів української ікони Юрія Змієборця, де відображені два основні символічні образи – Добро, яке долає Зло.

В. Корчинський «Майдан. Революція Гідності»

Полотно В. Корчинського насичене символічною колористикою, де переважає колір болю, крові та перемоги. У той же час борці за свободу, за гідність є єдиною силою, є світлими особистостями як ті, що живі, так і ті, що вже допомагають як ангели та спільно долають ворогів-силовиків та ненависну владу у вигляді змія. Тривалість та біль подій зображених автором можна також зрозуміти за сонцем, яке трансформується у повний та молодий місяць. Митець показав і оплакування героїв, і вічні символи України – державний герб та прапор, символ тисячолітнього Києва – храм як втілення духовного і земного буття, а також символи Революції Гідності – шини, барикади, щити тощо.

Біля стели Незалежності у грудні 2013 р. відкрили галерею «АртМайдан»: художники (Матвій Вайсберг, Роман Мінін, Інара Багірова та інші) малювали свої картини на підтримку Майдану і виставляли їх просто неба. Ідея створити на Майдані своєрідну виставку належала студентам і випускникам Львівської національної академії мистецтв; до них приєдналися художники з Харкова та Києва (Мусієнко, 2015, с. 28).

Події на Майдані ще один художник, а також музикант, лідер гурту «OT VINTA» із Рівного, Юрій Журавель відтворював переважно полотнами у формі карикатури. Саме 21 листопада 2013 року, дізнавшись про рішення Януковича стосовно євроінтеграції, його гурт вийшов на Майдан і заспівав під банджо пісеньку «Янукович, кович, кович...». А вже наступного дня гурт «OT VINTA» дізнався, як багато людей зібралися на Майдані, і на півдорозі до Рівного повернувся назад до Києва, щоб бути безпосереднім учасником

цих подій (Одарченко, 2014). Невдовзі митець став автором шеврону самооборони Євромайдану, який він намалював ще в перші дні Революції Гідності. Шеврон виконаний в образі Архангела Михаїла, який своєю постаттю нагадує тризуб.

Митець писав: «Архангел Михаїл зразу став

Ю. Журавель «Шеврон Євромайдану»

нашим оберегом на Майдані. Потім я став часто помічати його на шевронах і бойових машинах на фронті російсько-української війни. Тепер він знову як жовтий скотч ідентифікує своїх, тих кому не байдужа доля України» (Журавель, 2018). А вже 1 лютого 2014 р. на Європейській площі біля готелю «Дніпро» у Києві була відкрита виставка робіт Ю. Журавля, де він представив серію від 60 до 70 малюнків у жанрі графіки. Митець розповідав: «Один раз зловив себе на тому, що я приходжу до дому, починаю малювати,

Ю. Журавель

і вже десь пів на четверту ранку, а я досі в пальто, в ботах сиджу за столом і щось малюю!» (Журавель, 2014). Його карикатури торкалися подій, про які пам'ятає кожен з нас, зокрема про студентів, які були побиті владою, однак символічно стали довбнею, яка насправді повернулася бумерангом на Януковича. І ще одна, яка була створена, як казав автор у той сам день, підписана «Покрашення», що зображала так звану «йолку». Дух українців, патріотизм та жагу до читання, а саме дотичності до нових знань, чи прекрасного, зображено ще на одній роботі, де на купі старих шин під прапором України сидить над книгою хлопчина, можливо вартувий Євромайдану.

Всі роботи художника Юрія Журавля вражають, вони наповнені силою, патріотизмом і критикою тодішньої влади. Митець сподівався, що його виставка триватиме до перемоги Революції Гідності і буде поповнюватися новими роботами. Але 18 лютого 2014 року, коли тривало жорстоке протистояння між майданівцями і силовиками, бійці «Беркуту» її не пощадили та спалили. Однак мистецькі твори Юрія Журавля не зникли безслідно, їх можна побачити за допомогою фото та відео, які поширювалися у соціальних мережах та на каналі YouTube (Журавель, 2014). Вони ще раз нагадують нам хронологію подій часів Революції Гідності.

Ю. Журавель

За вказаним посиланням можна побачити ще багато інших робіт художника Юрія Журавля, які викликатимуть у кожного з нас різні емоції – сатиру і гнів, радість і сум, гордість і біль. Неможливо також

не згадати картину Юрія Журавля «Небесна сотня», яку автор написав 25 лютого 2014 року, коли вся Україна оплакувала своїх героїв, позбувшись тирана Януковича.

Ю. Журавель «Небесна сотня»

Марія Діордічук ще одна українська художниця, мешканка Києва, яка через свої полотна документувала історію подій Євромайдану та Революції Гідності. Ще маленькою дівчинкою, у семирічному віці, Марія Діордічук виграла свій перший конкурс, який відбувався в столиці Норвегії – Осло. Тепер її роботи представлені у приватних колекціях в Аргентині, Японії, США, Канаді та Чехії. Щоб писати свої роботи з натури Марія Діордічук мешкала разом з самообороною Майдану в Українському домі, перебуваючи у центрі протистояння, або ранесенько

приходила на Майдан майже щодня. Її вразив дух тих людей, які чітко знали свій фронт робіт і розуміли, що в ті складні дні лютого 2014 року можуть недочекатися нового ранку. Події під час Революції Гідності змінили спосіб мислення і буття мисткині і навіть, її зовнішність з глянцевого гламуру до простішого і щирішого. Відомою є її картини: «Ранок на Грушевського», що написана під враженням подій, коли силовики атакували Майдан; «Праотець» – як стверджує сама художниця – народилася після знущань «беркутівців» над козаком Гаврилюком.

М. Діордічук «Праотець»

І хоча у цій картині ми не бачимо обличчя праобразу, художниця символічним зображенням образу предків хотіла показати зв'язок, кожного з нас зі своїми героїчними прародичами – козаками, які стояли за свободу ціною свого

життя, і сьогодні як янголи допомагають у цій боротьбі. А ще картина «Suspense» або «Невідомість», в якій мисткиня втілила свої відчуття героїзму боротьби та невідомості завтрашнього дня.

М. Діордічук «Suspense» або «Невідомість»

Експозиція Марії Діордічук під назвою «Кольори свободи», яка налічувала 12 картин з Майдану, в червні 2014 року була виставлена в Києві, Львові, а також у столицях європейських держав – Естонії, Фінляндії та Данії.

Ще одна мисткиня-художниця фіксувала і відтворювала епізоди Революції Гідності. Зокрема, символом мирного громадянського протесту стала

фотографія в соцмережах львівського музиканта Маркіяна Мацеха, який 7 грудня 2013 р. зіграв на фортепіано під будівлею Адміністрації президента перед рядами беркуту. Це була мистецько-протестна акція під назвою «Піаніно для беркуту» (Ложкіна, 2019, с. 494). Рефлексією на цю суспільно-мистецьку акцію є мурал у Києві на станції метро «Осокорки», на якому зображена піаністка Антуанетта Міщенко.

Мурал на станції метро «Осокорки»

Подібні вияви мирного протесту суспільства відбувалися і в інших містах України, де також збиралися міні-Майдани.

Варто згадати ще одного майстра вуличного живопису під час Революції Гідності на імення #Sociopath, який у лютому 2014 року розмалював фасад одного з будинків на вул. Грушевського у Києві.

Це трилогія «Ікони Революції», яка складається з портретів Тараса Шевченка, Лесі Українки та Івана Франка, які зображені в контексті тогочасних реалій – подекуди з масками на обличчі, касками тощо. Під портретами творців літературного слова художник написав відповідні до даного часу цитати з їхніх творів.

#Sociopath «Ікони Революції»

Таким чином, митець підкреслював їхню символічну дотичність до цих складних, переломних та важливих для України подій, незважаючи на те, що цитати були написані більше століття тому. Через

півроку вже в 2014 році ця трилогія отримала статус пам'ятки історії. Однак через три роки (у 2017 р.) її знищили. Спроба інших митців відновити цей шедевр викликала незадоволення автора даного мистецького

проекту. Його реакція була зрозумілою та адекватною: «Ікони Революції» в оригінальному розмірі в одному екземплярі є у моєї колекції, так само, як і трафарети, якими я створював Трилогію у 2014-му. Вони все ще у майданівській сажі...» (Sociopath, 2017). Художник запевнив суспільство, що у відповідний час вони будуть відновлені.

Не менш важливу роль у відображенні подій під час Революції Гідності належить українським письменникам та поетам. Зокрема, відома поетеса, письменниця, філософиня, літературознавиця, публіцистка Оксана Забужко цим подіям присвятила свою книгу «Літопис самовидців: дев'ять місяців українського спротиву» (Забужко, 2014). Ця книга – це хроніка подій від листопада 2013 року до липня 2014 та їхнє відображення у соцмережах та блогах. Як зазнала авторка, критерієм для відбору текстів для внесення їх у антологію стало не менше п'ятисот поширень. Перші розпочинаються повідомленнями про побиття студентів, а останній запис в книжці датується 29 липня 2014 року. Цей твір у хронологічній послідовності через тексти більше 150 авторів (відомих літераторів, блогерів, журналістів та ін.) показує почуття, напругу, психологічні настрої в соціумі не лише під час Майдану, Революції Гідності, але і на початку гібридної війни та військових дій 2014 року, що розпочала путінська РФ проти України. Отже, читач отримує можливість торкнутися до історичних подій у реальному часі їхнього творення.

Події Революції Гідності, аналіз причин та наслідків, їхня оцінка осмислені Антіном Мухарським – українським письменником, актором, телеведучим та шоуменом, відомим під сценічним ім'ям Орест Лютий – у книзі «Майдан. (Р)еволюція духу» (Мухарський, 2014). Автор зібрав думки та позиції громадських діячів, істориків та філософів, художників та письменників акумульовані через інтерв'ю, есе та записів у щоденниках. «Народу України присвячується», – з такого напису починається перша сторінка альманаху «Майдан. (Р)еволюція духу». До нього увійшли 200 світлин, інтерв'ю з очевидцями, статті українських філософів та письменників, революційна поезія. Автор писав, що наша нація довго шукала в часи від проголошення в 1991 році в чому полягає українська національна ідея. Тому Революція Гідності дала чітку відповідь на це питання: «Воля – ключове слово нашої історичної та ментальної парадигми. Воля як свідомий акт особистості і як синонім свободи у лібертаріанському розумінні цього терміну. Воля як особиста відповідальність за свої вчинки, за Батьківщину і за її майбутнє» (Мухарський, 2014, с. 5). Автор стверджував, що боротьба нашого народу, нації за свободу і незалежність буде тривалою і важкою. Але світло і добро, які є уособленням України, переможуть темряву, чорноту і гнилість РФ.

Події Революції Гідності відображені у творчості визнаних українських поетів: Дмитра Павличка, Мар'яни Савки, Юрія Іздрика, Олександра Ірванця. Їхні вірші, в яких кожен зафіксував пережиті емоції, увійшли у збірку, під назвою «Небесна Сотня: антологія майданівських віршів» (Воронюк, 2014), яку упорядкувала письменниця, режисерка, журналістка а також громадська діячка, член Національної спілки журналістів України, засновниця Всесвітнього дня вишиванки – Леся Воронюк. До цієї книги увійшли і поезії мало відомих авторів, свідомість і творчість яких відгукнулася на ці події.

Д. Павличко – поет, перекладач, літературний критик, публіцист, шістдесятник, громадсько-політичний діяч, реагуючи на події Революції Гідності, написав поезії, що об'єднані окремою збіркою (Павличко, 2014). Ці вірші не залишать байдужими до цих подій переважно усіх тих, хто їх прочитає та осмислить.

О. Ірванець – ще один відомий український поет, прозаїк, драматург і перекладач, видав збірку власних поезій, які також писалися по свіжих слідах пережитих подій. Як зазначав сам автор, відчуття, виражені у цих віршах – теж свіжі, але й різкі (Ірванець, 2014).

І ще про поезію, яку варто згадати – це вірші українського філософа, письменника, громадського діяча П. Кучера, що увійшли до збірки «Бог. Майдан. Війна» і були переважно написані протягом 2014–2017 рр. (Кучер, 2018).

Висновки. Екскурс в історичний період Євромайдану – Революції Гідності дає можливість осягнути розуміння поняття гідності як утвердження українського соціуму та особистості у всіх проявах їхньої ідентичності – громадянських, правових, морально-етичних, естетичних. Ці події знаходять доповнення і увиразнення разом з ідеями честі і рівності, поваги і самоповаги, а також відповідальності перед собою та іншими. У статті характеризуються основні події Євромайдану – Революції Гідності у листопаді 2013 – лютому 2014 років та їх мистецьке відображення через засоби малярства, художнього та літературно-поетичного слова. Культурний простір та мистецтво ще раз засвідчило, що Євромайдан та Революція Гідності увійшли в історію України як знак і взірць жертвності, патріотизму та героїзму. Вкотре було доведено, що у найкритичніші та найважливіші періоди нашої історії знайдуться герої, ладні пожертвувати власним життям заради майбутнього України як незалежної демократичної держави.

Отже, у даному дослідженні на основі історичних подій Євромайдану – Революції Гідності проведено аналіз двох складових елементів сучасного українського мистецтва та культури, а саме – образотворчого мистецтва, художнього та поетичного слова. Адже, мистецько-культурний простір надає змогу тим, хто його торкається, пережити емоції,

поділитися сокровенним, не забути і переосмислити сторінки історичного минулого України, а також дарує надію та віру в майбутнє. Культура і мистецтво через художні засоби покликані зберігати у різних формах пам'ять та емоції суспільства про процеси, які відбулися. Культурно-мистецький простір сформований в час Євромайдану – Революції Гідності був її гармонійною складовою частиною, який допомагав підтримувати дух протестувальників, виражав та акцентував на подіях та емоційному стані українського суспільства, яке відстоювало громадянські та демократичні цінності.

Митці осмислювали історичні події й процеси, а їхні роботи знаходять нову актуальність крізь потік часу вже у сучасних історичних реаліях України після повномасштабного вторгнення у її державний простір РФ – країни-агресорки та країни спонсорки тероризму. Український культурний простір та мистецтво ще раз підтвердили, що Євромайдан та Революція Гідності увійшли в історію України як знакові події. Вкотре було доведено, що у найкритичніші та найважливіші періоди нашої історії знайдуться герої, ладні пожертвувати власним життям заради майбутнього України як незалежної демократичної держави.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Винницький, М. (2021). *Український Майдан, російська війна*. Львів: Видавництво Старого Лева.
- Ворониук, Л. (2014). «*Небесна Сотня: антологія майданівських віршів*». Чернівці: Видавничий дім «Букрек».
- Головко, В., Палій, О., Черевко, О., & Янішевський, С. (2015). *Революція Гідності 2013–2014 рр. та агресія Росії проти України*. Київ: Київський університет ім. Б. Грінченка.
- Данилюк, О. (2014). *Напівпровідник. Преторіанці: до і після революції*. Київ: Самміт-книга.
- Журавель, Ю. (2014). *Карикатури з ЄвроМайдану*. Відновлено з <https://www.youtube.com/watch?v=ldhY0-Pb17o>
- Журавель, Ю. (2018). Відновлено з <https://www.facebook.com/Zhuravell/posts/2511803245529284/>
- Забужко, О. (2014). *Літопис самовидців: дев'ять місяців українського спротиву*. Київ: КОМОРА.
- Загребельний, І. (2014). *Майдан. Хроніки недореволюції*. Дніпропетровськ: Арт-Прес.
- Задорожній, О. (2014). *Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право*. Київ: К.І.С.
- Ірванець, О. (2014). *Пісні війни. Вірші останніх років*. Київ: Дух і літера.
- Кучер, П. (2018). *Бог. Майдан. Війна*. Львів: Дизайн-студія «Папуга».
- Ложкіна, А. (2019). *Перманентна революція. Мистецтво України ХХ – початку ХХІ століття*. Київ: ArtHuss.
- Мусієнко, Н. (2015). *Мистецтво Майдану*. К.: Р. К. Майстер-принт.
- Мухарський, А. (2014). *МАЙДАН. (Р)ЕВОЛЮЦІЯ ДУХУ: Мистецько-культурологічний проект*. К.: НАШ ФОРМАТ.
- Одарченко, В. (2014). *Юрій Журавель: Я згоден з цими виродками йти в пекло*. Відновлено з <https://www.radiosvoboda.org/a/25279708.html>
- Павличко, Д. (2014). *Вірші з Майдану*. Київ: Основи.
- Проект Ms. Майдан: Марія Діордічук*. (2014). Відновлено з <https://www.youtube.com/watch?v=JFRzOdSjN4g>
- Редько, Т. (2021, Лютий 19). *Бунтарське мистецтво: як художники реагували на Революцію Гідності та інші протести у світі*. Відновлено з <https://life.pravda.com.ua/culture/2021/02/19/243978/>
- Sociopath*. (2017). Відновлено з https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=776038335903212&id=127860240721028
- Wilson, A. (2014). *Ukraine Crisis: What It Means for the West*. Yale University Press.

REFERENCES

- Danylyuk, O. (2014). *Semiconductor. Praetorians: before and after the revolution*. Kyiv: Summit-book.
- Golovko V., Paliy O., Cherevko O., & Yanishevskiy S. (2015). *The Dignity Revolution of 2013–2014 and Russia's Aggression against Ukraine*. K.: V. Hrinchenko University of Kyiv.
- Irvanets, O. (2014). *War songs. Poems of recent years*. Kyiv: Dukh y lytera.
- Kucher, P. (2018). *God. Maidan. War*. Lviv: Papuga design studio.
- Lozhkina, A. (2019). *Permanent revolution. Ukrainian art of the 20th and early 21st centuries*. Kyiv: ArtHuss.
- Mukharsky, A. (2014). *SQUARE (R)EVOLUTION OF THE SPIRIT: Art and cultural project*. Kyiv: NASH FORMAT.
- Musienko, N. (2015). *Art of the Maidan*. K.: R. K. Master print.
- Odarchenko, V. (2014). *Yuri Zhuravel: I Agree to Go to Hell with These Monsters*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/25279708.html>
- Pavlychko, D. (2014). *Poems from the Maidan*. Kyiv: Basics.
- Project Ms. Maidan: Maria Diordichuk*. (2014). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=JFRzOdSjN4g>
- Redko, T. (2021, February 19). *Rebel Art: How Artists Responded to the Revolution of Dignity and Other Protests around the World*. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/culture/2021/02/19/243978/>
- Sociopath*. (2017). Retrieved from https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=776038335903212&id=127860240721028
- Voroniuk, L. (2014). *'Nebesna Sotnya: Anthology of Maidan Poems'*. Chernivtsi: Bukrek Publishing House.
- Vynnytskyi, M. (2021). *Ukrainian Maidan, Russian War*. Lviv: Stary Lev Publishing House.
- Wilson, A. (2014). *Ukraine Crisis: What It Means for the West*. Yale University Press.
- Zabuzhko, O. (2014). *The Chronicle of Self-Witnesses: Nine Months of Ukrainian Resistance*. K.: KOMORA.
- Zadorozhnyi, O. (2014). *Ukrainian Revolution of Dignity, Aggression of the Russian Federation and international Law*. Kyiv: K.I.S.
- Zagrebelyni, I. (2014). *Maidan Chronicles of the Under-Revolution*. Dnipropetrovsk: Art-Press.
- Zhuravel, Yu. (2014). *Cartoons from EuroMaidan*. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=ldhY0-Pb17o>
- Zhuravel, Yu. (2018). Retrieved from <https://www.facebook.com/Zhuravell/posts/2511803245529284/>

Synergetic Foundations of the Methodology of Modern Bibliography

UDC: 930.25:005.92:021

DOI: 10.15421/172268

Ismayilov NadirPh.D., Assoc. Prof., Head of the Department of Bibliography, <https://orcid.org/0000-0002-2966-1991>,
Nadir_ismayil@gmail.com**Sadigova Solmaz**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-4780-0163>, Solmazahyayeva@gmail.com
Baku State University (Baku, Azerbaijan)

Abstract

The main goal of the research is to explain the interaction between bibliography and synergetics. A particularly noticeable attention to the methodology of scientific research in the field of bibliography intensified in the late 20th and early 21st centuries. The article mentions that scientists used to see bibliography as a reliable tool for scientific work, an effective tool for solving theoretical problems, and an invaluable source for acquiring and increasing new knowledge about bibliography. From this point of view, the ways of developing and developing the methodology of bibliography, bringing it to the forefront of the science of bibliography were shown, and as a result, the necessity of a unified design of the methodology of bibliography as an independent leading scientific discipline was emphasized.

Synergetics is also a new, rapidly developing field that attracts a large number of scientists from different fields of scientific knowledge with their worldview perspectives. This attraction comes from the vastness of the subject itself. Synergetics, its interdisciplinary nature, content, etc. is related to.

Unlike traditional fields of scientific knowledge, synergetics is interested in the general patterns of evolution of systems of any nature. By abstracting from the properties of systems, synergetics acquires the ability to describe their evolution in a generalized language. Interaction, which is a prerequisite for the creation of various processes, objects, systems, is carried out in the form of activity. Therefore, all information activities within the entire information space and each of its stages occur at the levels of creation and operation of oral, documentary and bibliographic information. Since the content of the information space is an information activity, bibliography as an activity becomes the content of the bibliographic space, which finds its basis in synergetics.

Keywords: methodology of bibliography, synergetics, information activity, interaction, information provision

Citation: Ismayilov, N., & Sadigova, S. (2022). Synergetic Foundations of the Methodology of Modern Bibliography. *Grani*, 25(6), 45-51. <https://doi.org/10.15421/172268>

Синергетичні основи методики сучасної бібліографії

Ісмаїлов Надір, Садігова Солмаз*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Основна мета дослідження – пояснити взаємодію бібліографії та синергетики. Особливо помітна увага до методології наукових досліджень у галузі бібліографії посилилася наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. У статті зазначається, що раніше науковці вважали бібліографію надійним засобом наукової роботи, ефективним засобом розв'язання теоретичних завдань, безцінним джерелом здобуття та поповнення нових знань про бібліографію. З цієї точки зору було показано шляхи розвитку методології бібліографії, виведення її на передній план бібліографознавчої науки, і як наслідок – необхідність єдиного оформлення методології бібліографії як самостійну провідну наукову дисципліну.

Синергетика також є новою галуззю, яка стрімко розвивається і приваблює своїми світоглядними поглядами велику кількість вчених із різних галузей наукового знання. Ця привабливість походить від величезності самого предмета. Синергетика, її міждисциплінарний характер, зміст та ін.

На відміну від традиційних галузей наукового знання, синергетику цікавлять загальні закономірності еволюції систем будь-якої природи. Абстрагуючись від властивостей систем, синергетика набуває здатності описувати їх еволюцію узагальненою мовою. Взаємодія, яка є передумовою створення різноманітних процесів, об'єктів, систем, здійснюється у формі діяльності. Тому вся інформаційна діяльність у межах усього інформаційного простору та кожен її етап відбувається на рівнях створення та функціонування усної, документної та бібліографічної інформації. Оскільки змістом інформаційного простору є інформаційна діяльність, бібліографія як діяльність стає змістом бібліографічного простору, що знаходить свою основу в синергетиці.

Ключові слова: методологія бібліографії, синергетика, інформаційна діяльність, взаємодія, інформаційне забезпечення

Цитування: Ісмаїлов Н., Садігова С. Синергетичні основи методики сучасної бібліографії. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 45-51. <https://doi.org/10.15421/172268>

Introduction

The local methodology of bibliographic science has long roots. His questions were theoretically understood in the 20s of the XX century. Since then, the methodology of bibliography has undergone a long and complex evolution. Thus, in 1976, it was noted that it was almost not developed, but ten years later, scientists noted that the attention to the methodological problems of bibliographic science increased. Many works have appeared in which various methodological issues are emphasized. In recent years, prominent Russian bibliographer M. G. Vokhrishev's name should be mentioned.

Note that M. G. Vokhrisheva and distinguishes "cognition", that is, the methodology of research activity, with the methodology of practical bibliographic activity, and at the same time considers both of these components in unity, as a whole, expressed by the term "bibliographic methodology". "Bibliographic methodology is the study of methods used in bibliographic activity (practical and cognitive)" (Vokhrisheva, 2004. p. 202).

The correctness and expediency of such an approach cannot be denied in any way, which states that the concepts of "bibliographic methodology" and "bibliographic activity" combine the fields of practical and research activities, that is, include them as their components. Also, in Vokhrisheva's work, only some new directions are considered, which are only related to the modern research methodology of Russian theoretical bibliography.

In the last century, a large number of theories have been created that can be the basis for bibliographic science because, like modern general scientific approaches, they are relevant, understandable and efficient in terms of analysis and generalization of bibliographic phenomena. Thus, the fundamental level of the methodology of bibliographic science arises, which scientists refer to dialectics as a general, universal science cognitive method, as well as general scientific theory and approaches. Among them, system, system-activity and information methods were used more often. As a result of this, significant progress has been made in the study of bibliographic reality. As a result, a situation has arisen where the research potential of certain methods has become outdated or exhausted, and it is necessary to switch to other, more powerful methods, provided that the previously used theories are related to each other and are compatible with them. Therefore, in bibliographic studies, it is appropriate to use such methodological approaches, which can both give a new explanation to the bibliography, as well as check and evaluate the accuracy of existing theoretical propositions, criticism and conclusions.

This requirement is fully satisfied by the theory of self-organization (synergetics). The term "synergetics" comes from the Greek word "synergeia" (synergeia) - joint action, cooperation. The name of this new scientific direction was given in 1969 by theoretical physicist, professor of Stuttgart University, Hermann Haken.

He and his followers are engaged in the application of synergetics to the problems of physics, computer science and psychology. The term "self-organizing system" was first coined by W. R. Ashby used it in 1947 to describe a certain behavior pattern of cybernetic systems. A great contribution to the development of synergetics in Russia and Europe was made by Ilya Romanovich Prigozhin (1917 - 2003) - physicist, chemist, philosopher, winner of the Nobel Prize in 1977 and his Brussels school, which studied self-organization in the physical and chemical field. In France, this scientific direction is primarily represented by Edgar Morin, president of the Complex Thinking Association, which studies the methods of understanding the complex in the world. (Tarasov, 2017).

Currently, synergetics is a relatively young interdisciplinary scientific direction that studies the general laws of self-organization, the coordinated interaction of parts in the formation of the structure of the whole.

The research objects of synergetics are various systems formed in the process of exchange of constant flow of matter, energy, and information with the environment in non-equilibrium conditions (from atom to person).

The essence of self-organization is that particles begin to participate in cooperative actions, dissipative structures (from French dissipation - transfer, waste) are formed both in time and space. As matter approaches equilibrium, this self-organizing ability weakens and eventually disappears.

It is important for synergetics to determine the spatio-temporal structure of the organization, the conditions of its creation and development.

Synergetics is primarily based on philosophy, so it is closely related to dialectics. Within its framework, the bibliography is theoretically restored by the method of rising from the abstract to the concrete. This method provides the finding and analysis of the initial starting point for the emergence of bibliography as a system. Dialectic and synergetics are combined with a systemic approach, which itself is based on dialectics. In turn, the systems approach as a general theory of systems is recognized as one of the sources of synergetics.

The action approach is related to synergism through the interaction of two elements of the primary structure of the system that occurs in the form of action. The active principle of synergetics in bibliography is provided by the second side of the system-creating factor of the self-organizing system that determines the result, processes and types of bibliographic activity under the influence of social needs.

The information approach is organically connected with the theory of self-organization, so it is possible to understand all information phenomena from its standpoint. According to the general theory of information, which is also the source of this scientific direction, it is combined with synergetics. The main point that unites both theories

is that entropy decrease during the transition of the system from the non-equilibrium state to the maximum stable state serves as a source of negative entropy (negentropy) as a measure of order accepted by synergetics. In this sense, synergetics emerges as a theory of information because it posits the origin of information itself. Accordingly, many events in the field of information are explained from his point of view. Thus, although synergetics has been long and actively understood, its concept seems to be relatively new, serving as the methodological basis of an informational outlook. According to the current development, two main aspects are defined, in our opinion, of this term information outlook that requires clarification of its content.

In the first case, the information worldview is perceived by scientists as the understanding of information processes, the laws of distribution of social information, the understanding of its role in the context of culture, and knowledge about the information resources of society. In this regard, the basis of its formation is the analysis of all available information resources. On the other hand, the information worldview is interpreted as a special type of worldview based on the analysis of all knowledge collected by humanity and aimed at the development of an integrated system of knowledge about reality.

Thus, the information worldview appears both as a system of knowledge about the movement of information and as a basis for understanding the world in terms of the category of information.

The following types of outlooks are usually distinguished in philosophy - mythological, religious, naturalistic, social-political, aesthetic, etc. Each type of worldview has its basis - myths, religion, creativity, science that serves as a starting point. To understand the world in terms of relevant starting positions. Based on this, the information worldview should also be based on its foundation, especially the category of information, in the light of which reality is understood in the form of processes and results of information movement. Therefore, it must be based on a theory that explains the origin, development and transformation of information.

From the point of view of synergetics, since the organization of the chaos of elements in the system, its transition from imbalance to the most stable state is considered the beginning of information, it is logical to accept the information worldview as a way of understanding. A single and whole world, considering the processes taking place in it essentially as information events. Further study of the phenomenon of information worldview from the point of view of synergetics, in our opinion, will contribute to the development of a more complete and accurate definition of its content and essence.

From the point of view of synergetics, a hierarchy of self-organizing systems of information is established. So, the first information chaos in the social sphere is knowledge organized in documents, its chaos is then

organized by bibliographic information (BI), which creates a new system - bibliography. This seems to be a methodological justification of the initial conditions for the creation of bibliography, its place, scope, and role in the general information process as signs of its uniqueness and independence.

Accordingly, the hierarchy of elements of the information space is built as a single complex open system that develops according to the laws of self-organization. From the point of view of synergetics, its evolution can be represented as a non-linear process characterized by the disequilibrium of each stage of the existence of information. According to the sequence and independence of the stages, all levels of the information space that are adequate to them are open systems, where the development of the main, core element of the system, expressed by the appropriate type of information, takes place. Accordingly, entropy (accumulation and distribution) of knowledge (information) at the first level of the information space leads to the chaos of social information, which is regulated through its material fixation. On this basis, a new document-information system is created for the production and use of fixed information - document-information space. The entropy of the documents already developed in its framework and sorted in bibliographic information serves as the beginning of a new system of bibliographic space.

The legality of studying the bibliography from the point of view of synergetics is determined by the object of this science, which is complex open-type systems of various nature - natural, artificial, physical, biological, social systems. Their openness is the connection of systems with each other and with the external environment, thanks to which there is an exchange of matter, energy, and information between them. This exchange carries out the influence of external factors on each system, which is the source of its self-development along with the changes that occur within it. Such systems include bibliography as an open social system with a very complex structure.

The openness of the bibliography manifests itself in the influence of the achievements of all fields of knowledge, culture, science, and science on its object, especially the document. Technical progress causes changes in the forms and number of documents and the information recorded in them. At the same time, its other object in the system of documentary communications - the consumer is the bearer of the need for bibliographic information, acting as a condition for the emergence and change of external environment and needs due to the nature of his activity.

From the point of view of synergetics, it is possible to determine the starting point and internal mechanism of the creation of self-organizing systems. Thus, according to the methodological foundations of self-organization, the starting point of self-organizing systems is the system-creating factor that acts as a substantive basis for the interaction of their contradictory elements and

expresses the system's tendency to maximum stability and uniqueness. - protection. This factor is an abstract universal initial cell in the construction of the system, its main function is to build its own structure and, therefore, the structure of system education as a whole. It represents the elementary, simplest structure of self-organizing systems, which includes two interacting, contradictory sides, their mutual transition is carried out with the help of an intermediary relationship formed during their interaction.

This ring acts as a ring, a synthesis of both sides of this contradiction, it is the core of the system, the main core element, it determines its intra-system relations and interaction with the external environment. As a dialectical synthesis of opposites, the core of the system includes their commonality, reflects the structural and functional position of the central element of the system, and also determines its specificity, properties, and structure. As the system evolves, it takes on a different form, but its essence remains the same.

The initial "document-consumer" relationship accepted in the concept of documentary communication is only two opposite sides of the elementary structure, the conflict between them is realized through bibliographic information, which is the basis of the future system - bibliography. As a synthesis of the elements of the simplest structure of the bibliographic system, BI is their binary expression, it expresses the unbreakable connection between D and P, and is designed to ensure a stable balance between the bibliographic system as a result of interaction in the bibliographic system. document flows and their consumers. Bibliographic information develops in the direction of the complexity of its structure, which is formed under the influence of changes on both sides of the system, is influenced by external factors and is inherent in the system of unique development laws, and thus leads to the complex structure of the bibliography.

Bibliographic information is the central common element of a bibliography, since the essence of the core of any system does not change in whatever form it takes in the future. Expresses its essence, defines its structure, properties, and relations with the external environment and determines its main function. This function acts as a mediator between the elements of the original conflict of this system, which consists of information about documents. Thus, the provisions of synergetics justify the origin, essence, main function of bibliography, as well as the duality of bibliographic information and its status as a criterion for distinguishing bibliographic phenomena from non-bibliographic phenomena, that is, the specificity of bibliography. it is the basis of its independence, integrity and, therefore, the theoretical reproduction of the bibliography.

Two stages can be distinguished in the process of formation of self-organizing systems, the first of which is characterized by a constant increase in the number of (hidden) elements and their concentration, leading to the

second (open) stage. is carried out in the form of a leap, the essence of which is the formation of a new organization, the integration of the elements of the original system into the new system (Korshunov, Likhovid, & Novozhenova, 2009). According to this, as a result of the increase in the number and variety of documents in the hidden stage of self-organization, document circulation gradually spreads in time and space (entropy), becomes boundless and ultimately practically inaccessible to society.

From this point of view, representing an unbalanced, unstable system characterized by the weakening of typological, subjective, temporal and other relations between its elements (documents), it continuously moves towards the turning point defined as the bifurcation point of the system in synergetics. . This point represents the crisis, critical, threshold, extremely unstable state of the system, the solution of which can occur in two directions.

One of them is the movement of document circulation through the previous development, in which case it will become more and more inaccessible to society, acquiring characteristics of increasing chaos, which will ultimately lead to its destruction. system, that is, the loss of connections within the system and, as a result, the ability to fulfill its mission - to preserve and transmit human experience, knowledge (information). Another way of the existence of a system of documents, the arrangement of relations within the system, is related to the leap as an "obvious" stage in the emergence of a new self-organizing system with a higher organization than the previous one, this is bibliography.

In this process, the principle of synergy is implemented, according to which such evolution of the system is carried out with the maximum saving of resources, which is expressed in the properties of the bibliography to collapse its object through the means of bibliographic information. This allows him to economically organize document circulation, relationships between its elements in the form of information about the documents themselves. As a result, bibliography in terms of sources can be viewed as a system of documents presented in an economic form, it becomes a new level of the document system, in which the flow of documents tending to entropy is observed, and the bibliography itself turns into its own semantics - bibliographic information. a more secure means of storing his genetic information. Thus, synergetics is the methodological basis for justifying the main quality of bibliography - covering your object in bibliographic information as the basis of its secondary and auxiliary nature.

The increase in the number and diversity of documents in terms of form, typology and content corresponds to one of the central concepts of synergetics - the source of order, the natural stage of its emergence, and chaos, which is considered one of the sides of the work as a whole. a synthesis of chaos and order whose form is dissipative structure. A bibliography is such a destructive structure with all its unique features and properties, such

as the synthesis of chaos in document circulation and its self-ordering. It also exists in the external environment - the metasystem where it exchanges matter, energy, and information, resulting in a complex open non-equilibrium system as it combines order with chaos.

Bibliography as a dissipative structure is an integral system defined by the unity of the structural elements of the substance, essence and main function embodied in the bibliographic information and the mediating role in the documentary communication system. The interrelationship of the structural components of the bibliography provides the discipline that allows it to respond adequately to external factors and maintain its stability.

The adequacy of the bibliography to the diversity of the environment affecting it implies its division and specialization, realized by increasing its own diversity. Therefore, by organizing separate parts of document circulation distinguished by different formal and meaningful features in a scattered form, it itself acquires diversity at the level of one of its structural elements - types of bibliographic resources. This process corresponds to the differentiation of system elements on the basis of individual differences and the nature of the external environment that affects them, acts as a mechanism for maintaining the stability of the system and a form of the existence and development of its elements. into. The process of integration against differentiation, which is carried out on the condition and basis of the differentiation of the elements of the system, ensures their unification in the general structure of the complex system organization. Integration and differentiation correspond to system hierarchization and dehierarchization, which are interrelated aspects of the mechanism of existence and development of self-organizing systems (Korshunov, Likhovid, & Novozhenova, 2009).

Integration and differentiation, which are the development laws of self-organizing systems, determine their formation as a complex structural organization. According to the provisions of synergetics, the intermediary link of the system-creating factor of a self-organizing system is its foundation, and its complexity towards diversity constitutes a complex structure of system elements. This complexity is caused by the influence of changes in the external environment on the intermediary relationship, which, due to its duality, occurs in two directions. In the light of this theory, the system-forming factor of the bibliography is the D-P system, and the mediating relationship is the bibliographic information, so the complex structure of the bibliography as a self-organizing system is formed under the influence of changes occurring on both sides. of the factor creating the system - the document and the consumer organically connected with bibliographic information. he impact of the diversity of documents on bibliographic information, consisting of the many types and types, subjects, authors, periods, territories, languages, publishers, institutions,

etc., that form the basis of the complex. relationships in the circulation of documents, forms, respectively, the diversity of the source, documentary, resource part of the bibliography and, therefore, similar complex relationships in the system of bibliographic resources. Due to its impact on bibliographic information, the demand for information about documents is formed, which tends to diversify and become complicated depending on the purpose, task, interests of consumers, types, processes, and directions of bibliographic activity. The influences on bibliographic data from the document side and the needs for BI, which are organically interwoven with each other, together ensure the formation of a complex structure of bibliography.

Bibliography, as any self-organizing non-equilibrium system, is already characterized by the emergence of new chaos at the level of bibliographic information sources, but also by the increase in their number and variety, which leads the whole system to a new stage of development. its development. This is the spiraling, cyclic nature of self-organizing systems, referred to in synergetics as their nonlinearity.

The non-linearity of the bibliography appears at a new level of its self-organization, when its object is not documents as carriers of primary information, but BI sources whose development is subject to the processes of chaos and order. Researchers of the core of self-organizing systems identified its two branches: the first, as a solution to the conflict between the elements of the simplest system relationship, and the second, which arose as a result of the further development of the first branch. Its growth leads to a new conflict that can be resolved with the help of the second branch of the nucleus, which essentially corresponds to the first branch and is functionally a mediator in the interaction with other components of the system. It is a criterion of maturity, completeness of systematic education, and thanks to the feedback, it affects it and marks the continuity of the evolution of the system. Thus, while the system develops itself, it goes through two stages based on two branches of its core, in the order of their formation, the non-linear character of the self-organizing systems, the cyclical character of their formation is based (Khalilov, 2011).

In the bibliography, its non-linearity is realized at the level of the bibliography (BB) of the bibliography, which affects its object through feedback with bibliographic information sources as one of the structural components of the bibliographic system. BB simplifies the development processes of this component, which creates the prerequisites for bibliography self-management. The bibliography of the bibliography is closely related to bibliographic research by systematizing ideas about its object in organizational, methodological, historical-theoretical aspects. This provision has been mentioned many times by scientists studying the phenomenon of bibliography of bibliography, and it has been scientifically confirmed in synergetics.

As an open system, bibliography interacts with other social systems - knowledge, science, culture, education, each of which determines the main mission of bibliography in these systems - its external environment. Nevertheless, these metasystem functions - ensuring the homeostasis of science, reflecting knowledge and cultural values, managing information, or reading activities, etc. - It is carried out through bibliographic information as its essence and the main function of bibliography provided by the mediating role of BI. in the document communication system. Since the mediating relationship of the system-forming factor of the self-organizing system determines not only its intra-system relationships, but also its relationships with the external environment, the provisions of bibliographic information are determined as a means of interaction of bibliography with bibliography, language. other social systems have also been scientifically proven by self-organization theory.

Common Conclusion

Let's summarize what has been said. In conclusion, let us note that "Synergetics" is applicable to the analysis of any system as a universal scientific paradigm and the basis of a new outlook. Due to its information nature, it plays the main role for the justification of all information events, including bibliographic events. It is a way to rise from the abstract to the concrete because it allows to determine the starting point of the bibliography, its essence, main function, structure, development regularities, relations with the external environment. Accordingly, synergetics emerges as a means of theoretical recovery of bibliography from the point of view of ideas of self-organization as the basis of synergetic bibliographic concept. This concept allows a new way

To understand the phenomenon of bibliography, which embodies the latest achievements in the field of epistemology and science in general, in the light of the language of self-organization. But the methodological importance of the synergetic concept of bibliography is not limited to this, because the universality of the language of synergetics plays a key role for testing many existing bibliographic concepts. In relation to them, the synergetic concept of bibliography acts as a metatheory in this case.

The scientific evaluation of the existing concepts of bibliography by means of metatheory implies the connection of their main points and provisions with similar points and provisions of the synergistic bibliographic concept. The current stage of the development of science is characterized by universal integration, which is the basis for the formation of the general scientific picture of the world.

A necessary condition for its creation is an integrated system of knowledge about every fragment of reality. This problem is very relevant, because in almost all social sciences and humanities there is a pluralism of ideas, which leads to many conflicting ideas about the same object

of research. From this point of view, the methodology attaches great importance to the development of a single scientific language as a means of implementing the synthetic direction of scientific research.

The pluralism of theoretical concepts in the Russian bibliography is no less intense. This situation has led to a very difficult situation in this field of science. On the one hand, creating a general theory of bibliography as a general line of modern bibliographic science is considered as the most important task of internal bibliography. On the other hand, there are different views on the issue of general bibliographic theory. In particular, the fact of its absence is noted, which is precisely related to the conceptual set of studies in the field of bibliography. On the contrary, it is argued that the diversity of aspects of bibliographic research contributes to the collection of theoretical material about it in order to study it comprehensively and comprehensively.

This idea is consistent with the scientists' understanding of the cumulative way of formation of the general theory of bibliography, the condition for its formation is the mastery of all theoretical foundations.

Established theoretical and methodological directions, existing conceptual constructions, achievements of previously formed theories. So, in this case, we are talking about the synthesis of theoretical ideas about bibliography as a direction of creating a general bibliographic theory. In this sense, all theoretical descriptions of bibliography from different perspectives and aspects deepen and expand its scientific understanding, which allows for the formation of comprehensive and unified knowledge about bibliography.

Synergetics, which justifies the multitude of connections between the elements of the unified system of the universe, also justifies the multitude of scientific explanations of one and the same phenomenon. From his point of view, the multiplicity of interpretations of the same object appears as a natural and necessary point in the integration of modern scientific knowledge. Based on the principle of the general worldview of an infinite number of connections between the elements of a single and whole world system, it methodologically confirms the interaction and connection of special, separate systems among themselves, their inclusion in each other. hierarchy. This explains the regularity of studying systems in different aspects, depending on which relationships and with which system are taken as the starting point of scientific reasoning. At the same time, synergetics proves the possibility of creating a unified theory of any object based on multiple and diverse concepts due to its universal character, which becomes a unified language for many scientific fields.

In philosophy, the synthesis of various cognitive practices, views, ideas, etc., explaining the same object of cognition, is associated with dialogue, with the complementarity of different approaches based on the initial principles of one of them, acting in interaction.

to other approaches in the status of criticism. analytical. Based on this, the criterion for the synthesis of conceptual ideas about bibliography is a scientifically proven bibliographic concept, which is possible through dialogue on the principle of complementarity by identifying common and different aspects in them.

The synergetic model of bibliography theory, being a means of scientific confirmation of all existing bibliographic concepts, will allow to determine the dominant theoretical construction that most adequately explains the phenomenon of bibliography. The

origin, nature, regularities, etc. of the development of bibliographic science. As an integral and consistent system of scientifically proven ideas about, it will in turn serve as a benchmark for scientific testing of other bibliographic concepts in order to identify similarities and differences. will determine the possibility of their synthesis on dialogue based on the principle of complementarity.

The synergetic concept of bibliography, acting as a metatheory, also becomes a means of solving many controversial issues and theoretical problems, which is a prerequisite.

REFERENCES

- Aliyev, Sh. S. (1980). *Methodological Aspects of Management Problems*. Baku: Elm.
- Aliyev, Z. H. (1997). Teaching Bibliography Subjects at the Faculty of Librarianship. *Library Science and Bibliography*, 1, 38-44.
- Aliyev, Z. H. (2001). *General Bibliography: Teaching materials*. Baku: University Publishing House.
- Allahyarova, T. B. (2005). *Philosophy, Social Science and Methodology. Unity Philosophy as a Methodological Ideal*. Baku: Elm.
- Barnes, T. S. (2008). *Kuhn and Social Sciences*. Turkish: Hüsamettin Arslan, Istanbul, Paradigma Yayıncılık.
- Ismayilov, N., & Khalafova, S. (2022). Library Sites That Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). *Grani*, 25(2), 22-28.
- Khalilov, C. (2011). *Science about Science*. Baku: "Azerbaijan University" publishing house.
- Korshunov, O. P. (Ed.), Likhovid, T. F., & Novozhenova, T. A. (2009). *Bibliography Foundations of the Theory and Methodology*. M.: "FAIR Publishing House".
- Qashamoglu, A. (2008). *Philosophical and Sociological Problems of Social Management*. Baku: Sada.
- Sadigova, S. A. (2015). Laws and Regularities of Bibliography. *Librarianship and Bibliography: Scientific-Theoretical, Methodical and Practical Journal*, 2(37), 27-31. Baku: Mütercim.
- Tarasov, N. A. (2017). The Use of a Synergistic Approach in the Training of Specialists in the Field of Information Technology at the University. *Modern Problems of Science and Education*, 5. Retrieved from <https://science-education.ru/ru/article/view?id=26835>
- Vokhrisheva, M. G. (2004). *Theory of Bibliography: Textbook. Allowance*. Samara: Publishing House of SGAKI.

Ukraine under the Development of the Global Energy Crisis at the Beginning of the 2020s

UDC: 352.07 (477); 620.9

DOI: 10.15421/172269

Kryvchyk GennadijDr.Sc., Full. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7504-4575>, gena.crivchik@ukr.net*Ukrainian State University of Science and Technology (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

One of the biggest challenges that the world and Ukraine faced after World War II is the energy crisis that began in 2021 and continues to this day. It necessitated the concentration of all efforts on the part of the authorities and the entire society, reassessment of many values, rejection of many conveniences that seemed to be eternal. From the standpoint of historicism and objectivity, the work examines the causes and consequences of the global energy crisis both for the world and for Ukraine. For Ukraine, these tests became especially difficult, because they coincided with another challenge - Russian aggression and war, the loss of a large territory, which in previous years provided the country with a larger share of energy resources. The materials of the article show that both the Ukrainian authorities and the Ukrainian society in general adequately responded to both challenges.

Despite the mistakes, miscalculations, and lack of experience, the authorities managed to keep the situation under control and provide people with at least basic amenities. For their part, the vast majority of Ukrainians steadfastly and courageously endured all difficulties, sometimes fighting for survival in conditions when their homes could be without light, heat, water, or communication for hours at a time. Therefore, in addition to the analysis of the causes and consequences of the energy crisis in the world and in Ukraine, this work also deals with some features of the everyday life of people in crisis conditions, for which such methods of historical research as comparative and artistic-descriptive are used, without which it is impossible to convey social the psychological atmosphere of a certain time, which is an overarching task for a historian.

Keywords: challenge, energy, blackout, war, indomitability**Citation:** Kryvchyk, G. (2022). Ukraine under the Development of the Global Energy Crisis at the Beginning of the 2020s. *Grani*, 25(6), 52-59. <https://doi.org/10.15421/172269>

Україна в умовах розгортання світової енергетичної кризи на початку 2020-х рр.

Кривчик Геннадій*Український державний університет науки і технологій (Дніпро, Україна)*

Анотація

Одним з найбільших викликів, з яким зіткнулися світ і Україна після Другої світової війни, стала енергетична криза, що почалася у 2021 р. і триває донині. Вона зумовила необхідність концентрації усіх зусиль з боку влади і всього суспільства, переоцінки багатьох цінностей, відмови від багатьох зручностей, які, як здавалося, будуть вічними. З позицій історизму і об'єктивності, в роботі розглянуті причини і наслідки світової енергетичної кризи як для світу, так і для України. Для України ці випробування стали особливо важкими, адже вони співпали ще з одним викликом – російською агресією і війною, втратою великої території, яка в попередні роки давала країні більшу частку енергетичних ресурсів. Матеріали статті свідчать, що і українська влада, і українське суспільство загалом достойно реагували на обидва виклики. Попри допущені помилки, прорахунки, відсутність належного досвіду, влада зуміла втримати ситуацію під контролем, забезпечити людей принаймні елементарними зручностями. Зі свого боку, переважна більшість українців стійко й мужньо переносили всі труднощі, іноді ведучи боротьбу за виживання в умовах, коли в їхніх домівках годинами могло одночасно не бути світла, тепла, води, зв'язку. Тому, крім аналізу причин і наслідків енергетичної кризи в світі та Україні, в даній роботі йдеться й про деякі особливості повсякденного життя людей в умовах кризи, для чого використовуються такі методи історичного дослідження, як порівняльний і художньо-описовий, без якого неможливо передати суспільно-психологічну атмосферу певного часу, що є надзавданням для історика.

Ключові слова: виклик, енергетика, блекаут, війна, незламність**Цитування:** Кривчик Г. Україна в умовах розгортання світової енергетичної кризи на початку 2020-х рр. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 52-59. <https://doi.org/10.15421/172269>

Стаття надійшла / Article arrived: 01.12.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Постановка проблеми. Енергія – джерело життя. Енергетична галузь, або енергетика – це основа будь-якого промислового й аграрного виробництва, від неї залежить забезпечення населення продуктами харчування, теплом, водою, світлом, зв'язком, іншими послугами, без яких просто неможливе цивілізоване життя й життя взагалі. Тому не дивно, що з самого початку світової енергетичної кризи відбувся справжній сплеск різноманітних публікацій, присвячених проблемам, з якими зіткнулася на початку 2020-х рр. світова енергетика. Цю тему не обминули фахівці у галузі енергетики, економісти, політики, журналісти.

Серед великої кількості публікацій є такі, де можна побачити бажання дати об'єктивний аналіз ситуації, що склалася у світовій енергетиці, зокрема до таких можна віднести статтю німецького дипломата Томаса Матусека в часописі *Deutsche Welle* (Матусек, 2022) та публікації відомих фахівців у галузі енергетики, як Дженіфер Ренкін, Олівер Мільман, Вінсент Ні (Rankin, Milman & Ni, 2021), Сем Хенкок (Hancock, 2021), Марк Декамбре (DeCambre, 2021), Бен Чепман (Chapman, 2021) та ін. Сутність більшості оцінок того, що сталося на початку 2021 р., найбільш гостро висловлена оглядачами агенства Bloomberg Девідом Бейкером, Стівеном Стапчинським, Деном Мерго і Морисоном Рейчелом, які констатували: «Біль, що обрушився на Європу, є зловісною ознакою ще більших потрясінь, які можуть вдарити по земній кулі» (Baker, Starczynski, Murtaugh & Morison, 2021). Розпач, розгубленість, звинувачення Росії у всіх енергетичних негараздах характеризують більшість публікацій західних аналітиків.

Зазначені підходи із зрозумілих причин ще більшою мірою характерні для більшості публікацій українських авторів, насамперед представників урядових кіл (Енергетична криза в Україні, 2021; Михайловська, 2022; Орел, 2022; Черновол, 2022). Такий підхід здається цілком виправданим з політичних міркувань в умовах російсько-української війни, що розпочалася 24 лютого 2022 р., однак слід визнати, що він, ніяким чином не сприятиме з'ясуванню глибинних причин кризових явищ в енергетиці країни й інших країн світу, а головне – пошуку шляхів виходу із кризової ситуації. Хоча наука та ідеологія іноді перетинаються, але це принципово різні речі. З огляду на це, більш продуктивним виглядає науковий аналіз кризових явищ в енергетиці України, здійснений у низці публікацій директором енергетичних програм Центру Разумкова Володимиром Омельченком (2022а, 2022б, 2022с), в яких розглянуті інші, крім російської агресії, причини труднощів в українській енергетиці.

Завдання дослідження. Слід визнати, що саме фахівцям у галузі енергетики та економістам належить пріоритет у з'ясуванні причин енергетичної кризи та визначенні шляхів подолання енергетичних

негараздів, однак слід визнати, що спостережливість, допитливість і здоровий глузд притаманні не тільки їм. Відтак здається необхідним відтворити хроніку подій, що пов'язані з енергетичною кризою, подивитися на них в історичному ракурсі й намалювати живу картину подій. Для цього, керуючись принципами історизму і об'єктивності, застосувати, крім аналітичного та інших загальнонаукових методів, художньо-описовий та порівняльний методи, а в якості джерел дослідження використати власні спостереження, а також фактаж з публікацій у засобах масової інформації та Інтернеті. Саме такі завдання і стоять у даній історичній розвідці.

Викладення основного матеріалу.

Світова енергокриза початку 2020-х рр. спричинена послідовною дією низки місцевих та глобальних чинників, що призвели до дефіциту та зростання цін на енергоресурси. Серед місцевих чинників зазвичай називаються очікування екстремальних холодів у Північній півкулі, безвітряне літо у Великій Британії, закриття в Германії атомних станцій, острахи в європейських країнах щодо намірів Росії маніпулювати цінами на газ, відхід від довгострокових контрактів та перехід на ринкові ціни. Однак при всій важливості зазначених чинників причини глобальної світової кризи криються набагато глибше.

Перше місце серед них, на наш погляд, посідає довготермінове, поступове зростання другої (Китай) та третьої (Індія) економік світу, які останніми роками споживають величезну кількість традиційних енергетичних джерел: нафту, газ, вугілля. На початку 2020-х рр. Китай та Індія споживають 25% світового обсягу енергетичних ресурсів. Китай у 2021 р. споживав понад 50% світової добичі вугілля (World Energy, 2021).

На друге місце у настанні енергетичної кризи можна поставити не до кінця продуману й запроваджену на початку 2000-х рр. політику ЄС про перехід економіки на відновлювальні джерела енергії (ВДЕ) та відмову від традиційних джерел енергії. Коли в 2020-2022 рр. трапились погані кліматичні умови, зелена енергетика не видала повний об'єм енергії. Як наслідок, на ринку створився дефіцит енергії. Наслідком цього стало різке зростання цін на традиційні джерела енергії. Вітряки та сонячні батареї, певна річ, виробляють так звану чисту енергію, але ця енергія не тільки коштує значно дорожче, ніж традиційна, але й значною мірою залежить від примх природи.

Навіть тоді, коли помилковість енергетичної політики західних держав щодо орієнтації на так звану зелену енергетику стала очевидною, правлячі кола не переставали сподіватися на неї як на панацею подолання кризи. Багато країн ЄС оголосили про плани розвитку ВДЕ, зокрема вітрових і сонячних станцій, які мають найбільший потенціал для

зниження залежності енергетичного сектору ЄС від Росії до 2023 р. Як приклад, США та ЄС заявили про амбітні цілі у розвитку офшорної вітроенергетики до 2030 р.: 30 ГВт. в США і щонайменше 60 ГВт в ЄС. Німеччина, запланувала збільшити використання відновлювальної енергії до 2035 р. на 100%, що на 15 років швидше, ніж вона розраховувала до війни. Польща збільшила бюджет фінансування геотермальних технологій до 480 млн злотих (Газова криза, 2022).

Третя причина – світова пандемія COVID-19, яка спочатку призвела до падіння виробництва й, відповідно, до певного падіння економіки в розвинених країнах світу, а після відновлення економік – навпаки до збільшення попиту на енергоресурси, з чим відновлювальні джерела не впоралися через свою недосконалість. Не зменшилась кількість людей, домівок, машин, приміщень тощо, які є великими споживачами енергії. Це, в свою чергу, призвело до дефіциту енергоресурсів та зростання цін на паливні ресурси.

Чи не головною причиною дефіциту енергоресурсів у світі у зарубіжних та вітчизняних ЗМІ прийнято називати російську агресію проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 р. Однак, аніскільки не виправдовуючи дії Росії, слід справедливості заради зазначити, що світова енергетична криза розпочалася трохи раніше, ніж почалася війна. Ще до війни країни ЄС узяли курс на поступову відмову від російських енергоносіїв, відмовилися від підписання довгострокових контрактів на постачання газу на користь спотового ринку. Ще до війни відбулося обмеження можливостей Північного потоку-1, блокування введення в експлуатацію Північного потоку-2. Негативні наслідки цих рішень були лише посиленні низкою санкцій, що були прийняті проти Росії з початком її нападу на Україну, а також підривом двох газопроводів 26 вересня 2022 р. «невідомими диверсантами».

Передбачалося, що введення ембарго на закупівлю в Росії нафти, газу, вугілля призведе до зниження її доходів від експорту енергоресурсів з наступним її економічним крахом і падінням путінського режиму. Однак сталося інакше. Рішення ЄС у першу чергу призвели до різкого зростання цін на всі енергоносії, оскільки з ринку було викинуто постачальника енергоресурсів, який посідає друге місце в світі з видобутку газу та нафти, шосте – з видобутку вугілля. На тлі інформації про зупинку та розворот у реверсі трансконтинентального газопроводу «Ямал-Європа» ціна газу в Європі почала бити всі рекорди: у грудні 2021 р. вона підскочила до 1700 доларів за тисячу кубів (Вольтер, 2021). Після зупинки російського газопроводу «Північний потік» спотова ціна газу в Європі вранці 5 вересня 2022 піднялася майже до 2900 доларів за тисячу кубів (Коваленко, 2022). Потім знов опустилася, але після підриву газопроводу знов пішла

в гору. Такі собі гойдалки не могли не призводити до дестабілізації не тільки газового ринку, але всієї європейської економіки. Тим більше, що одночасно в Європі сильно знизилася виробництво електроенергії з відновлювальних джерел.

За два роки США та ЄС прийняли низку санкцій проти головного постачальника енергоносіїв до Європи – Росії, однак вони не тільки не призвели до зниження доходів останньої від експорту газу та нафтопродуктів, а, навпаки, збільшили їх. Так, за березень-квітень 2022 р. Росія заробила 62 млрд євро від продажу газу, нафти та вугілля (більшість коштів – від країн ЄС), тоді як за весь 2021 р. ЄС сплатив 140 млрд євро, або 12 млрд євро за місяць. З 24 лютого 2022 р. ЄС щодня сплачує 800 млн доларів за імпорт російської нафти і газу (Луценко, 2022).

Крім того, на довготривалу перспективу санкції ЄС призведуть до того, що Росія почне перенаправляти свої енергоресурси із заходу на схід, а це призведе до суттєвого зростання економіки Китаю. Тож специфічна боротьба США з «ворогом №2» автоматично посилює її ворога «номер №1» – Китаю, який за обсягом промислового виробництва перевищує увесь Захід і, за багатьма прогнозами, до 2030 р. стане першою державою світу за таким важливим показником, як ВВП.

Через газовий конфлікт з Росією, рекордну інфляцію, війну в Україні, високу ціну на газ та інші носії енергії закривалися підприємства, передусім важкої та машинобудівної промисловості. Розпочався масовий відтік капіталів. Крім того, до кінця року очікується рецесія. За даними EPFR Global, серед тих хто втікає, американська компанія BlackRock Inc. І найбільша URL в Європі корпорація з управління активами французька Amandi SA (Отток капітала, 2021).

Пересічні люди на своїх гаманцях відчули різке підвищення оплати за газ, електрику, тепло. Так, у Німеччині рахунки домогосподарств за комірне зросли в серпні 2022 р. в середньому на 185 % порівняно з показниками минулого року; в Італії ціни на електроенергію зросли на 91%, а на газ на 71% (Прищепа, 2022). Багатьом європейцям довелося заощаджувати в усьому, відчувати певні побутові незручності, що у одних викликало протестові настрої, а в інших викликало справжню паніку, адже вони, скажімо, на відміну від українців, роками звикали жити благополучно в повному комфорті й гадали, що так буде завжди. Навіть європейські еліти, зокрема голова європейської дипломатії Ж. Боррель, почали усвідомлювати, що благополуччя і процвітання багатьох їх країн упродовж багатьох років значною мірою зумовлено дешевими енергоносіями, що добувалися в Тюмені, Ямалі та Самотлорі.

Однак очевидно, що при всій гостроті проблем, з яким зіткнувся світ через енергетичну кризу, вони не йдуть у ніяке порівняння з тим, що доводиться і,

напевне, ще доведеться в найближчому майбутньому зіткнутися нашій країні.

Заради справедливості слід відмітити, що перші негаразди в українській енергетиці, так само як і більшості країн світу, почалися ще до російської агресії. Напередодні опалювального сезону 2021-2022 рр. український енергетичний комплекс зіткнувся з одним із найбільших викликів, що мали місце будь-коли протягом усіх тридцяти років існування суверенної української держави. Насамперед мова йде про історично низькі запаси вугілля на складах ТЕС, недостатні обсяги накопичення природного газу в підземних сховищах газу (ПСГ), високий рівень зносу інфраструктури та безпрецедентну фінансову кризу на ринку електричної енергії, що зачепила усі базові підприємства галузі. Так, за даними Разумков-центру, запаси природного газу в українських підземних сховищах становили 17,3 млрд кубічних метрів, але з них тільки близько 9 млрд були гарантованими для споживачів України, оскільки інший ресурс складається із буферного газу та газу нерезидентів. На державних ТЕС ПАТ «Центренерго» з 23 енергоблоків працювали лише три. Інші енергоблоки знаходилися в простой через відсутність палива, ремонтні роботи або на консервації (Омельченко, 2022a, 2022b, 2022c).

Не кращою була ситуація й у вугільній галузі. На старті опалювального сезону запаси вугілля, згідно з планами уряду, мали сягнути 2,8 млн тон, але в реальності було впр'ятеро менше. На 9 грудня на складах українських ТЕС було 413 тон вугілля, причому на 11 з 12 теплових електростанцій його було менше мінімально гарантованих запасів. На єдиній Криворізькій ТЕС (належить ДТЕК) – трохи більше за «мінімалку». На Трипільській (належить державній «Центренерго») – на 3% менше за мінімальний гарантований рівень (Солонина, 2021). Риторичне запитання: що заважало зробити запаси вугілля своєчасно?

Стрімко зростали борги населення за оплату споживання усіх видів енергії. Станом на серпень 2021 р. борг українців за «комуналку» становив понад 64 млрд грн, в тому числі 23 млрд грн за газ, 20,3 млрд за гарячу воду, 7,1 млрд за електроенергію. Щодо регіонів, то найбільш винні за комірне станом на сьогодні жителі мільйонників: Дніпропетровська область – 8 млрд, Київ – 7 млрд; Харківська область – понад 6 (Борг українців, 2021).

Певна річ, на кризу в українській енергетиці вплинули вкрай напружені стосунки з РФ, проявами чого з-поміж іншого стало будівництво обхідних газопроводів, перешкоджання транспортуванню вугілля з Казахстану, обмеження поставок скрапленого газу, відмова аукціону компаніїю ІнтерРАО на поставки електроенергії в Україну на листопад місяць тощо.

Однак, не останню роль відіграли й помилки і прорахунки в управлінні цією галуззю. Так, на початку

весни 2021 р. НАК «Нафтогаз України» взагалі не збирався закуповувати газ, бо його керівники, вірогідно, вважали, що багато газу залишилося з зими та сподівалися на те, що газ, завезений на тимчасове зберігання іноземними трейдерами в підземні сховища, так і залишиться в Україні. В результаті до осені 2021 р. у газові сховища було закачано лише 3 млрд кубічних метрів газу (Маскалевич, 2021). Не останню роль мала й елементарне недбальство і непрофесіоналізм тих, хто управляв підприємствами енергетичної галузі. Якщо за 2015 р. державна компанія «Укргазовидобування», що забезпечує населення, видобувала 14,528 млрд кубометрів газу, то у 2018 р. – уже 15,42 млрд, у 2020 р. – лише 4,23 млрд. Вірогідно, маючи на увазі керівників нафтогазової галузі, екс-прем'єр-міністр В. Гройсман в інтерв'ю кореспонденту часопису «Дзеркало тижня» висловився так: «На жаль, нам не пощастило: країна опинилася в руках нових, далеких від бюрократичної системи осіб, котрі вирішили, що вони знають, як управляти державою...» (Ведернікова, 2021).

Не можна назвати випадковим і кризовий стан у забезпеченні паливом автомобільного транспорту. У 2021 р. працювали лише Кременчуцький і Шебелинський заводи, які забезпечували до третини потреб у паливі. Всі інші – Лисичанський, Одеський, Дрогобицький, Надвірнянський, Херсонський – нафтової сировини не переробляли. Головна причина такого стану полягала в тому, що вітчизняні нафтопереробні заводи настільки технологічно застаріли, що можуть випускати нафтопродукти лише низької якості: за європейською шкалою – Євро-2, Євро-3, тоді, як у Європі вже виробляють продукти стандарту Євро-5. Також в Україні працювало 20 міні-НПЗ, які також не випускали паливо стандарту Євро-5 (Акімов, & Максимович, 2022).

Дії уряду викликали шквал критики з боку багатьох фахівців і політиків, в першу чергу опозиційних. Зокрема, у своєму виступі у парламенті 19 жовтня 2021 р. депутат від партії «Європейська солідарність» О. Гончаренко прямо звинуватив команду президента В. Зеленського в тому, що вона провалила підготовку до опалювального сезону (Ивженко, 2021). Ще більш гострим був виступ лідерки партії «Батьківщина», яка заявила, що причини повномасштабної кризи в українській енергетиці усугубляються некомпетентністю влади і корупційними махінаціями з перепродажем українського газу, щоправда не надавши при цьому прямих доказів (Тимошенко заявила, 2021).

Як це зазвичай буває, критика опозиції не була цілком справедливою, адже влада в досить складних умовах вживала різних заходів щодо зниження гостроти проблеми, докладала чимала зусиль для подолання енергетичної кризи. Попри всі труднощі, всі негативні прогнози й гостру критику з боку опозиції, українському уряду протягом

усього опалювального сезону 2021-2022 рр. вдалося тримати ситуацію під контролем. Майже не було аварій теплових, електричних та водопостачальних мережах, а якщо такі й траплялися, то швидко усувалися їхні наслідки. Чимало зусиль докладалося, щоб пом'якшати наслідки кризи для населення. З цією метою, зокрема, за дорученням глави держави Кабінет Міністрів України, НАК «Нафтогаз України», Асоціація міст України, Палата місцевих влад Конгресу напрацювали і прийняли на засіданні Конгресу 30 вересня 2021 р. Меморандум про не підвищення тарифів (Меморандум, 2022), згідно з яким до кінця опалювального сезону тарифи на тепло та гарячу воду для населення не зростали. Так, ціна на газ становила 7,4 грн за 1 куб. м, для населення та 13,6 грн за куб. м. для бюджетних установ.

Однак ситуація в енергетиці України значно погіршилася з початком російсько-української війни. Через ракетні удари було зруйновано чи пошкоджено як мінімум до половини української енергосистеми – теплові та гідроелектростанції, електромережі і підстанції, значна частина транспортної інфраструктури. Також опинилася на анексованій території найбільш потужна в Європі Запорізька АЕС. Через усе це почалися спочатку віяльні, а згодом і аварійні відключення електроенергії практично у всіх регіонах і містах України. Наслідком цього стали перебої з водопостачанням і теплом. У листопаді-грудні 2022 р. кімнатна температура в більшості багатоповерхових будинків становила 15-17 градусів, а деякі українці скаржилися на 12 градусів. Це без урахування можливих аварій та відключень, коли тепла взагалі не було. Подекуди відбувалися одночасно відключення на декілька діб електроструму, водопостачання, тепла, а також телефонного зв'язку та Інтернету. Виживай як хочеш!

Різно впавав ринок розрахунків і споживання. Це сильно вдарило по ліквідності ключових генеруючих компаній на ринку. Рівень розрахунків населення в перші місяці війни падав на 30%, промисловості – на 32-35%. Через це на ринку утворився величезний дефіцит коштів, далі ситуація тільки погіршилася. Тільки за офіційними даними, за три квартали 2022 р. сума чистих збитків підприємств міністерства енергетики сягнула 6,2 млрд грн. (Гончаров, 2022).

Дуже гостро постало питання з автомобільним паливом. Під час війни Україна втратила російський та білоруський ресурси, до початку травня росіяни зруйнували 15 нафтобаз, Кременчуцький НПЗ (інші припинили своє існування ще до війни), у зв'язку з чим в Україні не виробляється жодної тони моторного палива, що призвело до повної залежності від імпорту. Восени 2022 р. 95% бензину і 72% дизельного палива завозилося з країн ЄС (Акімов, & Максимович, 2022). Урядові довелося налагоджувати постачання пального з ЄС, але й тут виникли проблеми через блокаду морських портів та руйнування залізниць, знищення

тяглових електропідстанцій і унеможливлення доставки пального електропотягами. Як відмічалось у вітчизняних ЗМІ, з початку травня «мільйони українських автомобілістів щодня стоять по кілька годин в чергах на АЗС, аби придбати 10-20 літрів дефіцитного бензину чи «дизелю»; «Проста в мирний час заправка автомобіля перетворилася на справжнє випробування»; «черги на АЗС стали вимірюватися сотнями метрів» (Черги на заправках, 2022). Попри спроби уряду налагодити постачання (зокрема давши дозвіл на виїзд бензовозів) регулювати ціни на пальне, ціни на пальне постійно підвищувалися. На брендових заправках пальне було практично відсутнім, а невеликі мережі почали відкрито торгувати паливом за завищеними цінами – до 60 грн за літр і вище. Деякі станції стали маскувати торгівлю за цінами, що значно перевищують регульовані державою, або реалізовувати нафтопродукти приховано Утім, мав місце один з національних парадоксів: пальне подорожчало вдвічі, його нібито не вистачало, а потік автомобілів, здавалось, був бурхливим як ніколи. Водії, немов пригадавши дефіцит пального кінця 1980-х рр., скупали каністри і накопичували «на чорний день» величезні запаси пального у своїх гаражах. У листопаді 2022 р., ситуація з паливом дещо стабілізувалася – ціни на бензин і дизельне пальне зупинилися на рівні 50-60 грн за літр.

Українці хоча загалом і довіряли центральній і місцевій владі, але все одно більше поклалися на власні сили. Такий вже у нас менталітет. Керуючись відомим принципом «Порятунок потопаючих – справа рук самих потопаючих», люди по-господарськи готувалися до гірших часів. У сільській місцевості запасалися дровами, терміново ремонтували пічки, діставали з комор та горищ старі гасові лампи. В універсамах та господарських магазинах різко зріс ажіотажний попит на такі товари, як міні-газові плити та світлодіодні ліхтарі на акумуляторах. З продажу також періодично зникали сірники і свічки. Особливу винахідливість українці виявили під час блекаутів (системних аварій в енергосистемі країни) 25 листопада і 5 грудня. Доходило до курйозів. Так, як у пабліках з'явилися відео, де у Харкові викладачка одного з університетів проводила лекцію для студентів у відділенні «Нової пошти»; в Одесі одна жіночка прийшла до супермаркету (де працював генератор) зі своїм феном, аби просушити волосся; в Києві під час відключення світла місцева жителька прийшла в один з пунктів видачі «ROZETKA» і запитала, чи можна їй докрутити фарш для котлет (Кузнецова, 2022).

Уряд, органи місцевого самоврядування, комунальні служби вживали різноманітних заходів щодо подолання наслідків аварій на електропідстанціях, відновлення електромереж, тепло- і водопостачання, забезпечення людей іншими благами цивілізації. Як водиться, не обійшлося без піару, простого окомилування. Так, повсюди у

великих містах створювалися «Пункти незламності» у вигляді наметів для обігріву городян, однак, як виявлялося, значна частина цих пунктів з різних причин була неспроможною це робити. В столиці та деяких інших місцях на випадок довготривалого блекауту розроблялися плани евакуації з Києва та інших великих міст мільйонів людей. При цьому куди саме – не бралось до уваги і не повідомлялося.

Тому значна частина людей воліли вирішити проблему з відселенням самостійно і радикально, від'їжджаючи за кордон. За словами уповноваженого з прав людини Верховної Ради України Д. Лубенця, із 24 лютого до грудня 2022 р. з країни виїхало більше ніж 14, 5 млн громадян, з них як мінімум 11,7 млн до країн Євросоюзу (Омбудсмен розповів, 2022). Частково рятуючись війни, частково через побутові труднощі. Тим не менш можна констатувати, що переважна більшість українського населення виявляла незламний характер і мужньо витримувала всі труднощі, здатна була долати їх і далі, підтверджуючи відому істину: все, що нас не вбиває, робить нас сильнішими. Відбулася навіть певна консолідація суспільства. Не стало протестувальників від ФОПів, як це мало місце у 2020 р. Більшість людей з розумінням ставилася до ситуації, що склалася в енергетичній сфері країни, довіряла президенту й уряду, була переконана в перемозі над Росією. Так, за даними опитування, яке в червні 2022 р. провела соціологічна група «Рейтинг», 59% респондентів відповіли, що рішуче підтримують дії президента В. Зеленського, 35 – скоріше підтримують. Таким чином

загальна підтримка глави держави становила 91% (Бурда, 2022). За результатами нового опитування, яке в жовтні цього ж року провела група «Рейтинг», на запитання про те, кого слід вважати найвидатнішим українцем усіх часів, В. Зеленський посів друге місце з результатом близько 30%, пропустивши вперед тільки Т. Г. Шевченка (Матвіїшина, 2022). Хоча у незаангажованості соціологічних даних дехто й сумнівався, однак особисте спілкування автора з багатьма людьми свідчить, що зазначені показники близькі до реальних.

Висновки. На початку 2020 р. Україна зіткнулась з тими ж труднощами, що і більшість країн світу, адже енергетична криза мала світові масштаби, була спричинена як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, помилками в управлінні енергетичною сферою. Однак зазначені фактори були посилені в Україні спочатку через так звану гібридну війну, а потім і відкрити збройну агресію РФ проти Української держави. Перед українською енергетикою, як і загалом перед країною, постали найбільш серйозні виклики з часів Другої світової війни. Однак і на першому, і на другому етапах енергетичної кризи українській владі вдавалося втримувати ситуацію під контролем, не тільки не втративши, але збільшивши довіру з боку населення, яке, у свою чергу виявляло незламний характер, зберігало оптимізм щодо подолання усіх труднощів і переможного завершення війни, налагодження нормального життя. Бо, як було написано на кільці царя Соломона: «Все минає, і це минає» (Притча, 2019).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Акімов, А., & Максимович, Б. (2022). *Як відновити нафтопереробку в Україні*. Відновлено з zn.ua/ukr/economic-security/jak-vidnoviti-naftopererobku-v-ukrajini.html
- Борг українців за «комуналку» становить понад 64 млрд грн: названо регіони – боржники. (2021). Відновлено з arnews.com.ua/news/borg-ukrainciv-za-romunalku-stanovit-ponad-64-mlrd-grn-nazvano-regioni-borzhniki/
- Бурда, В. (2022). *Більше 90% українців вірять в перемогу та схвалюють дії ЗСУ і Зеленського*. Відновлено з <https://chas.news/news/bilshe-90-ukraintsiv-viryat-v-peremogu-ta-shvalyuyut-dii-zsu-i-zelenskogo-opituvannya>
- Ведернікова, І. (2021, Грудень 21). *Про провал у держуправлінні, війнушку з олігархами та варіанти виходу зі спровокованих економічної та політичної кризи*. Відновлено з <https://zn.ua/ukr/internal/volodimir-hrojsman-mi-tilki-na-starti-krizi.html>
- Вольтер, К. (2021, Грудень 15). *Цена за газ в Європе взлетела до 1560 долларів за тисячу кубометров*. Відновлено з <https://strana.best/news/367131-tsena-na-haz-v-evrope-vyrosla-do-1560-dollarov-za-tysyachu-kubometrov>
- Гончаров, А. (2022). *На что ни поставит действующая власть, все равно выпадает зеро*. Відновлено з strana.today/opinions/363661-na-chto-ni-postavit-dejstvujushchja-vlast-vse-ravno-vypadaet-zero.html
- Енергетична криза в Україні призведе до катастрофи – Богдан*. (2021, Листопад 15). Відновлено з <https://prm.ua/enerhetychna-kryza-v-ukraini-pryzvede-do-katastrofy-bohdan/>
- Ивженко, Т. (2021, Жовтень 24). *Оппозиция в Киеве говорит об энергетическом кризисе в Украине*. Відновлено з ng.ru/cis/2021-10-24/5_8285_ukraine.html
- Коваленко, О. (2022). *Газова криза в Європі відкладається – The Washington Post*. Відновлено з <https://www.unian.ua/economics/energetics/gazova-kriza-v-yevropi-otrimala-vidstrochku-the-washington-post-12026688.html>
- Кузнецова, К. (2022). *Блекаут в Україні: як незламний народ викручується під час відключення світла*. Відновлено з <https://tsn.ua/ukrayina/blekaut-v-ukrayini-yak-nezlamniy-narod-vikruchuyetsya-pid-chas-vidklyuchennya-svitla>
- Луценко, Є. (2022). *За два місяці війни Росія заробила 62 млрд євро від продажу газу та вугілля країнам, більшість коштів від країн ЄС*. Відновлено з hromadske.ua/posts/za-dva-missyaci-vijni-rosiya-zarobila-euro62-mlrd-vid-prodazhu-gazu-ta-vugillya-krayinam-bilshist-koshiv-vid-krajin-es
- Маскалевич, І. (2022, Січень 17). *Про дефіцит газу та здорового глузду*. Відновлено з <https://zn.ua/economic-security/odefitsite-haza-deneh-i-zdravoho-smysla.html>
- Матвіїшина, Г. (2022). *Рейтинг найвидатніших українців усіх часів: соціолог розповів, як проводили опитування*. Відновлено з <https://suspilne.media/296244-rejting-najvidatnisih-ukrainciv-usih-casiv-sociolog-rozpoviv-ak-provodili-opituvannya/>

- Матусек, Т. (2022). *Диверсифікація як ключ до енергетичної безпеки*. Відновлено з <https://www.dw.com/uk/komentar-diversifikacia-ak-kluc-do-energeticnoi-bezpeki/a-63481775>
- Меморандум про не підвищення тарифів. (2021). Відновлено з president.gov.ua/news/tarifi-ne-zrostatimut-popri-bud-yakirinkovi-kolivannya-prez-708861
- Михайловська, С. (2022). *Енергетичні виклики зими – чого очікувати Україні та ЄС*. Відновлено з <https://biz.nv.ua/ukr/experts/ataki-rosiji-na-infrastrukturu-chi-bude-elektroenergiya-v-ukrajini-vzimku-ta-do-chogo-gotuvatis-yes-50277994.html>
- Омбудсмен розповів, скільки українців виїхало за кордон із 24 лютого. (2022). Відновлено з <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/01/novyna/polityka/ombudsmen-rozproviv-skilky-ukrayincziv-vuyixalo-kordon-24-lyutoho>
- Омельченко, В. (2022a). *Базові причини енергетичної кризи в ОЗП 2021 – 2022 рр.* Відновлено з razumkov.org.ua/uploads/other/20211124.pdf
- Омельченко, В. (2022b). *Тест на виживання енергетики України*. Відновлено з <https://razumkov.org.ua/komentari/test-na-vyzhyvannya-energetyky-ukrayiny>
- Омельченко, В. (2022c). *Залучення масштабних інвестицій в реконструкцію енергетичної інфраструктури буде неможливим без подолання дискримінації ВДЕ на ринку України*. Відновлено з <https://razumkov.org.ua/komentari/zaluchennia-masshtabnykh-investytsii-v-rekonstruktsiiu-energetychnoi-infrastruktury-bude-nemozhlyvym-bez-podolannia-dyskryminatsii-vde-na-rynku-ukrain>
- Орел, І. (2022, Травень 14). *Дефіцит бензину, обвал енергоринку та зупинка транзиту російського газу. Як все це полагодити? Інтерв'ю міністра енергетики Германа Галуценка*. Відновлено з forbes.ua/inside/defitsit-benzynu-obval-energorinku-ta-zupinka
- Отток капитала из ЕС: инвесторы вывели 83 млрд евро. (2022). Відновлено з <https://aussiedlerbote.de/2022/09/ottok-kapitala-iz-es/>
- Притча про кільце (перстень) царя Соломона. (2019). Відновлено з pritcha.com.ua/pritcha-persten-carya-solomona/
- Прищепа, Я. (2022, Вересень 7). *Європейські країни виділять щонайменше 375 млрд євро на подолання енергетичної кризи – Bloomberg*. Відновлено з suspilne.media/279080-evropejski-kraini-vidilat-sonajmense-375-mlrd-na-podolanna-energeticnoi-krizi-bloomberg/
- Солонина, Є. (2021). *Вугільна «яма»: як Україна подолає енергетичну кризу і до чого тут ДТЕК, Росія та імпорт із Білорусі*. Відновлено з www.radiosvoboda.org/a/vugillya-kryza-tes-aes-dtek-bilorus-rossiya-import/31602912.html
- Тимошенко заявила о полномасштабном энергетическом кризисе в Украине. (2021). Відновлено з bview/timoshenko-elta.by/world/view/timoshenko-zajavila-o-polnomasshtabnom-energeticheskom-krizise-v-ukraine-465211-2021/
- Ткачук, Б. (2021). *Ціна газу у Європі знову б'є рекорди: сягнула понад \$2000 за тисячу кубів*. Відновлено з hromadske.ua/posts/cina-gazu-u-evropi-znovu-bye-istorichni-rekordi-syagnula-ponad-dollar2000-za-tisyachu-kubometriv
- Черги на заправках та бензин по 60 гривень: коли закінчиться дефіцит. (2022, Травень 10). Відновлено з <https://epravda.com.ua/publications/2022/05/10/686859>
- Черновол, К. (2022). *Енергетична криза в Україні: Данілов назвав ефективне рішення*. Відновлено з www.unian.ua/economics/energetics/energetichna-kriza-v-ukrajini-danilov-nazvav-efektivne-rishennya-12060153.html
- Які проблеми чекають на Україну взимку через атаку РФ на енергетичну систему та як їх можна уникнути – експерт Atlantic Council. (2022). Відновлено з zn.ua/ukr/UKRAINE/atakami-na-energetichnu-infrastrukturu-putin-khochezamoroziti-ukrajynu-ta-zmusiti-jiji-zdatisja.html
- Chapman, B. (2021). *Energy Bills set to Rise by £400 for Millions of Households in the Spring as Gas Price Soars to Record High*. Retrieved from <https://www.independent.co.uk/news/business/energy-bills-gas-price-increase-b1933460.html>
- DeCambre, M. (2021). *Energy Crisis. What Experts are World Faces Historic Energy-Price Crunch*. Retrieved from marketwatch.com/story/energy-crisis-saig-as-world-faces-historic-energy-price-crunch-11634161109
- Energy consumption by source*. (2021). Retrieved from ourworldindata.org/grapher/energy-consumption-by-source-and-region
- Global Energy Crisis Shows Fragility of Clean-Power Era*. (2021). Retrieved from news.bloomberglaw.com/environment-and-energy/global-energy-crisis-shows-fragility-of-clean-power-era-1
- Hancock, S. (2021, October 7). *UK Energy Crisis: Bills my Soar 30% in 2022, as Ofgem Warns More Firms will Collapse as Prices Spiral*. Retrieved from independent.co.uk/news/business/news/uk-tntgrgy-crisis-2021-princts-b1934023.html
- Rankin, J., Milman, O., & Ni, V. (2021). *Global Energy Crisis: How Key Countries Are Responding*. Retrieved from www.theguardian.com/business/2021/oct/12/global-energy-crisis-how-key-countries-are-responding

REFERENCES

- Akimov, A., & Maksymovych, B. (2022). *How to Restore Oil Refining in Ukraine*. Retrieved from zn.ua/ukr/economic-security/jak-vidnoviti-naftopererobku-v-ukrajini.html
- Burda, V. (2022). *More than 90% of Ukrainians Believe in Victory and Approve the Actions of the Armed Forces and Zelensky*. Retrieved from <https://chas.news/news/bilshe-90-ukraintiv-viryat-v-peremogu-ta-shvalyuyut-dii-zsu-i-zelenskogo-opituvannyahttps://chas.news/news/bilshe-90-ukraintiv-viryat-v-peremogu-ta-shvalyuyut-dii-zsu-i-zelenskogo-opituvannya>
- Capital Outflow from the EU. (2022). Retrieved from aussiedlerbote.de/2022/09/ottok-kapitala-iz-es/
- Chapman, B. (2021). *Energy Bills set to Rise by £400 for Millions of Households in the Spring as Gas Price Soars to Record High*. Retrieved from <https://www.independent.co.uk/news/business/energy-bills-gas-price-increase-b1933460.html>
- Chernovol, K. (2022). *Energy crisis in Ukraine: Danilov named an effective solution*. Retrieved from www.unian.ua/economics/energetics/energetichna-kriza-v-ukrajini-danilov-nazvav-efektivne-rishennya-12060153.html
- DeCambre, M. (2021). *Energy Crisis. What Experts are World Faces Historic Energy-Price Crunch*. Retrieved from marketwatch.com/story/energy-crisis-saig-as-world-faces-historic-energy-price-crunch-11634161109
- Energy consumption by source*. (2021). Retrieved from ourworldindata.org/grapher/energy-consumption-by-source-and-region
- Global Energy Crisis Shows Fragility of Clean-Power Era*. (2021). Retrieved from news.bloomberglaw.com/environment-and-energy/global-energy-crisis-shows-fragility-of-clean-power-era-1
- Hancock, S. (2021, October 7). *UK Energy Crisis: Bills my Soar 30% in 2022, as Ofgem Warns More Firms will Collapse as Prices Spiral*. Retrieved from independent.co.uk/news/business/news/uk-tntgrgy-crisis-2021-princts-b1934023.html

- Honcharov, A. (2022). *No Matter What the Current Government Puts on it, There Will be Zero*. Retrieved from <https://strana.today/opinions/363661-na-chto-ni-postavit-dejstvujushchja-vlast-vse-ravno-vypadaet-zero.html>
- Kovalenko, O. (2022). *Europe's Gas Crisis is Delayed - The Washington Post*. Retrieved from <https://www.unian.ua/economics/energetics/gazova-kriza-v-yevropi-otrimala-vidstrochku-the-washington-post-12026688.html>
- Kuznetsova, K. (2022). *Blackout in Ukraine: How an Indomitable People is Struggling during a Blackout*. Retrieved from <https://tsn.ua/ukrayina/blekaut-v-ukrayini-yak-nezlamny-narod-vikruchuyetsya-pid-chas-vidklyuchennya-svitla-krutyat-farsh-ta-sushat-volossya-u-magazinah-2217553.html>
- Lutsenko, Ye. (2022). *During the Two Months of the War, Russia Earned 62 Billion Euros from the Sale of Gas and Coal to Countries, most of the Funds from EU Countries*. Retrieved from <https://hromadske.ua/posts/za-dva-missyaci-vijni-rosiya-zarobila-euro62-mlrd-vid-prodazhu-gazu-ta-vugilya-krayinam-bilshist-kosztiv-vid-krayin-yes>
- Maskalevych, Y. (2022, January 17). About the Shortage of Gas and Common Sense. *Dzerkalo tyzhnia*. Retrieved from <https://zn.ua/economic-security/o-defitsite-haza-deneh-i-zdravoho-smysla.html>
- Matusek, T. (2022). *Diversification as the Key to Energy Security*. Retrieved from <https://www.dw.com/uk/komentar-diversifikacia-ak-kluc-do-energeticnoi-bezpeki/a-63481775>
- Matviishyna, H. (2022). *Rating of the Greatest Ukrainians of all Time: a Sociologist Told How the Survey Was Conducted*. Retrieved from [https://suspilne.media/296244-rejting-najvidatnisih-ukrainciv-usih-casiv-sociolog-rozpoviv-ak-provodili-opituvanna/Memorandum on not increasing tariffs. \(2021\). Retrieved from <https://president.gov.ua/news/tarifi-ne-zrostatimut-popri-bud-yakirinkovi-kolivannya-prez-708861>](https://suspilne.media/296244-rejting-najvidatnisih-ukrainciv-usih-casiv-sociolog-rozpoviv-ak-provodili-opituvanna/Memorandum on not increasing tariffs. (2021). Retrieved from https://president.gov.ua/news/tarifi-ne-zrostatimut-popri-bud-yakirinkovi-kolivannya-prez-708861)
- Mykhailovska, S. (2022). *Energy Challenges of Winter - What to Expect for Ukraine and the EU*. Retrieved from <https://biz.nv.ua/ukr/experts/ataki-rosiji-na-infrastrukturu-chi-bude-elektroenergiya-v-ukrajini-vzimku-ta-do-chogo-gotuvatis-yes-50277994.html>
- Omelchenko, V. (2022a). *Basic Causes of the Energy Crisis in the OZP 2021-2022*. Retrieved from <https://razumkov.org.ua/uploads/other/20211124.pdf>
- Omelchenko, V. (2022b). *Test for the Survival of Energy Industry of Ukraine*. Retrieved from <https://razumkov.org.ua/komentari/test-na-vyzhyvannya-energetyky-ukrayiny>
- Omelchenko, V. (2022c). *Attracting Large-Scale Investments in the Reconstruction of the Energy Infrastructure will be Impossible without Overcoming the Discrimination of RES in the Ukrainian Market*. Retrieved from <https://razumkov.org.ua/komentari/zaluchennia-masshtabnykh-investytsii-v-rekonstruktsiiu-energetychnoi-infrastruktury-bude-nemozhlyvym-bez-podolannia-dyskryminatsii-vde-na-rynku-ukrain>
- Orel, I. (2022, May 14). Shortage of Gasoline, Collapse of the Energy Market and Stoppage of Transit of Russian Gas. How to Fix all This? *Interview of Minister of Energy Herman Galushchenko*. Retrieved from <https://forbes.ua/inside/defitsit-benzynu-obval-tnergorinku-ta-zupinka>
- Parable of King Solomon's Ring*. (2019). Retrieved from <https://pritcha.com.ua/pritcha-persten-carya-solomona/>
- Pryshchepa, Ya. (2022). *European Countries will Allocate at Least 375 Euros to Overcome the Energy Crisis – Bloomberg*. Retrieved from <https://suspilne.media/279080-evropejski-kraini-vidilat-sonajmense-375-mlrd-na-podolanna-energeticnoi-krizi-bloomberg/>
- Queues at Gas Stations and Gasoline at 60 Hryvnias: When will the Shortage End*. (2022, May 10). Retrieved from <https://pravda.com.ua/publications/2022/05/10/686859>
- Rankin, J., Milman O., & Ni, V. (2021). *Global Energy Crisis: How Key Countries Are Responding*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/business/2021/oct/12/global-energy-crisis-how-key-countries-are-responding>
- Solonyna, Ye. (2021). *The Coal "Pit": How Ukraine will Overcome the Energy Crisis and Why DTEK, Russia and Imports from Belarus are Involved*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/vugilya-kryza-tes-aes-dtek-bilorus-rossiya-import/31602912.html>
- The debt of Ukrainians for the "Communal Company" is More than UAH 64 Billion: the Debtor Regions are Named*. (2021). Retrieved from <https://apnews.com.ua/news/borg-ukrainciv-za-romunalku-stanovit-ponad-64-mlrd-grn-nazvano-regioni-borzhniki/>
- The energy crisis in Ukraine will lead to a catastrophe – Bohdan*. (2021, November 15). Retrieved from <https://prm.ua/enerhetychna-kryza-v-ukraini-pryzvede-do-katastrofy-bohdan/>
- The Ombudsman Told How Many Ukrainians Have Gone Abroad since February 24*. (2022). Retrieved from <https://www.slovovidilo.ua/2022/12/01/novyna/polityka/ombudsmen-rozpoviv-skilkyukrayincziv-vyyixalo-kordon-24-lyutoho>
- Tkachuk, B. (2021). *The Price of Gas in Europe Again Breaks Records: it Reached More Than \$2,000 per Thousand Cubic Meters*. Retrieved from <https://hromadske.ua/posts/cina-gazu-u-yevropi-znovu-bye-istorichni-rekordi-syagnula-ponad-dollar2000-zatsyachu-kubometriv>
- Tymoshenko Announced a full-scale Energy Crisis in Ukraine*. (2021). Retrieved from <https://bview/tymoshenko-elta.by/world/view/tymoshenko-zajavila-o-polnomasshtabnom-energeticheskom-krizise-v-ukraine-465211-2021/>
- Vedernikova, I. (2021). About Failure in State Administration, War with Oligarchs and Options for Exiting the Provoked Economic and Political Crisis. *Dzerkalo tyzhnia*, 21, XII. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/internal/volodimir-hrojsman-mi-tilki-nastarti-krizi.html>
- Volter, K. (2021, December 15). *The Price of Gas in Europe Soared to 1,560 Dollars per Thousand Cubic Meters*. Retrieved from https://strana.best/news/367131-tsena-na-haz-v-evrope-vyrosla-do-1560-dollarov-za-tysjachu-kubometrov.html?fbclid=IwAR2keGagO5sJEpnDzInBZnKvvg15FI0ob7Qi3B_RqOO4hsFGPgq8cMDQIlo
- What Problems await Ukraine in the Winter due to the Russian Attack on the Energy System and How They can be Avoided - Atlantic Council Expert*. (2022). Retrieved from <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/atakami-na-enerhetychnu-infrastrukturu-putin-khoche-zamoroziti-ukrajinu-ta-zmusiti-jiji-zdatisja.html>
- What Problems await Ukraine in the Winter due to the Russian Attack on the Energy System and How They can be Avoided - Atlantic Council Expert*. (2022). Retrieved from <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/atakami-na-enerhetychnu-infrastrukturu-putin-khoche-zamoroziti-ukrajinu-ta-zmusiti-jiji-zdatisja.html>
- World Energy Consumption Statistics*. (2021). Retrieved from yearbook.enerdata.net/total-energy/world-consumption-statistics.html
- Yvzhenko, T. (2021, October 24). *The Opposition in Kyiv Talks about the Energy Crisis in Ukraine*. Retrieved from ng.ru/cis/2021-10-24/5_8285_ukraine.html

Holodomor: Quantitative Consequences of the Tragedy as Interpreted by Ukrainian Researchers. The Problem of Searching for the Truth

UDC: 94+930.1]:341.485(477) «193»

DOI: 10.15421/172270

Nikiliev Oleksandr**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9918-3999>, o_nikiliev@i.ua
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)**

Abstract

The situation with the state of studying demographics is analyzed consequences of the Holodomor. It is noted that despite the fact that the problem is quantitative loss is among the priorities for domestic researchers, it is not found its final solution. So, the **purpose** of the work is defined to investigate the reasons for this situation and the proposal of ways out of it. **Results**. It was found that there is significant variation in the results obtained. The evolution of the results of work on problem for three decades, both historians and demographers, is shown. Considered methods used by scientists in calculations. It is stated that there are significant quantitative differences in the assessment of Holodomor victims between various researchers and professional groups of researchers. It is explained the difference in approaches to the study of tragedy. It is noted that demographers use methods that are used for hunger calculations as "natural phenomenon", and therefore, have the same results. Some historians having made their calculations using these methods at the dawn of study problems, invariably adhere to similar positions. It is shown that a significant part of historians approaches the Holodomor as a genocide, that is, a criminal offense, requires the application of techniques that are used in the investigation of acts of genocide. It is **concluded** that domestic scientists have carried out significant work, as a result of which a serious and diverse complex was discovered and put into scientific circulation sources that made it possible to understand the scale and depth of the tragedy, and at the macro level, to show the demographic losses of the Ukrainian nation in 1932-1933. They proved that the policy, implemented by the state in this period, had the character that is included in the definition of genocide. However, it is real the number of losses did not find its final solution due to the difference in professional and political assessments of the tragedy and its interpretation. Reason lies in the plane of differences in the approaches of scientists to the sphere of their competence belongs to this problem. It is noted that they should direct their efforts to develop joint approaches in calculating losses, joint evaluations of state policy in the republic in the 1920s - early 1930s, common understanding the factors that had an impact on the final quantitative results. It is recommended to join forces as demographers and historians who professionally and deeply deal with the problem of the Holodomor and its quantitative losses, as well as lawyers and doctors. As we are talking about genocide, we understand that, it is a criminal offense by the authorities.

Keywords: Famine, Holodomor, Holodomor-genocide, Holodomor victims, demographic consequences of the Holodomor

Citation: Nikiliev, O. (2022). Holodomor: Quantitative Consequences of the Tragedy as Interpreted by Ukrainian Researchers. The Problem of Searching for the Truth. *Grani*, 25(6), 60-66. <https://doi.org/10.15421/172270>

Голодомор: кількісні наслідки трагедії в інтерпретації українських дослідників. Проблема пошуку істини

Нікілев Олександр**Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)**

Анотація

Актуальність. Аналізується ситуація зі станом вивчення демографічних наслідків Голодомору. Зазначається, що попри те, що проблема кількісних втрат належить до числа пріоритетних для вітчизняних дослідників, вона не знайшла свого остаточного вирішення. Тож **метою** роботи визначено дослідити причини такої ситуації та пропозиції шляхів виходу з неї. **Результати.** Виявлено, що має місце значна варіація отриманих результатів. Показано еволюцію результатів роботи над проблемою за три десятки років, як істориків, так і демографів. Розглянуто методик, застосовувані науковцями при підрахунках. Констатується, що мають значні кількісні відмінності в оцінці жертв Голодомору між різними дослідниками та професійними групами дослідників. Пояснюється це відмінністю підходів до вивчення трагедії. Зазначається, що демографи користуються методиками, застосовуваними для підрахунків голоду як «природного явища», і через це мають одні результати. Деякі історики, здійснивши свої підрахунки з застосуванням цих методів на зорі вивчення проблеми, дотримуються незмінно аналогічних позицій. Показано, що значна частина істориків, підходить до Голодомору як до геноциду, тобто, кримінального злочину, який потребує застосування методик, що застосовуються при дослідженні актів геноциду. Робиться **висновок**, що вітчизняними науковцями проведено значну роботу, в результаті якої виявлено та введено до наукового обігу серйозний і різноплановий комплекс джерел, який дозволив дійти розуміння масштабів та глибини трагедії, і на макрорівні показати демографічні втрати української нації у 1932–1933 рр. Ними, доведено, що здійснювана у цей період державною політикою носила характер, який вкладається у визначення геноциду. Однак, реальна кількість втрат не знайшла свого остаточного вирішення через відмінність в професійних та політичних оцінках трагедії та її трактуванні. Причина лежить у площині відмінності підходів науковців, до сфери компетенції яких належить дана проблема. Зазначається, що їм слід спрямувати свої зусилля на відпрацювання спільних підходів у підрахунок втрат, спільної оцінки державної політики в республіці у 1920-х–поч. 1930-х рр., спільного розумінні факторів, що мали вплив на остаточні кількісні результати. Рекомендується для цього об'єднати зусилля як демографів та істориків, які фахово і глибоко займаються проблемою Голодомору та його кількісних втрат, так і юристів та медиків. Оскільки мова йде про геноцид, тобто кримінальний злочин влади.

Ключові слова: Голод, Голодомор, Голодомор-геноцид, жертви Голодомору, демографічні наслідки Голодомору

Цитування: Нікілев О. Голодомор: кількісні наслідки трагедії в інтерпретації українських дослідників. Проблема пошуку істини. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 60-66. <https://doi.org/10.15421/172270>

Стаття надійшла / Article arrived: 02.12.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Вступ. Дослідження Голодомору в Україні було започатковане з кінця 1980-х рр., статтею С. В. Кульчицького (1988). При цьому весь період серед питань, що були предметом уваги науковців, провідне місце займали кількісні втрати. Проте на сьогодні, попри наявність чималого кола досліджень, це питання все ще залишається предметом дискусії. Фактично, встановлення кількості загиблих є найсуперечливішою проблемою статистико-демографічних та історичних досліджень. Тож **метою** даної публікації визначено дослідити причини такої ситуації та надати пропозиції шляхів виходу з неї.

Результати дослідження. На перших етапах вивчення проблеми Голодомору у вжитку перебували цифрові дані про людські втрати 1932-1933 років, висловлені тогочасними керівниками СРСР та радянської України у розмовах з представниками зарубіжної преси чи іноземних амбасад. І вони були у межах 7-10 млн. (Кульчицький, Максудов, 1991, с. 4). Наводилися також підрахунки, зроблені вітчизняними дослідниками 1990-х рр. під впливом політичних орієнтацій. Тож, в залежності від української чи радянської державної та політичної спрямованості пошуковців, ними наводилися цифри від 400 тис. до 10 та навіть 15 млн. осіб. Однак, паралельно з цим провадилася евристична діяльність науковців, які, базуючись на виявлених на той час і доступних для дослідження статистичних та різного роду звітних документах, застосовуючи загально прийняті методики підрахунку, отримували науково підтверджені результати. Першими такі дослідження здійснили С. Кульчицький (1990, с. 66-85) та С. Максудов (1991, с. 121-127). Ними було застосовано практично однакові методи підрахунку. Проте, отримані результати дещо різнилися. Розбіжності полягали у підрахунку так званих непрямих втрат, або механічного руху населення. Це терміни демографічної науки, які абстраговані від реальних життєвих процесів. Так, С. Максудов відкидав складову механічного руху при підрахунках демографічних втрат від голоду 1932-1933 рр. і виходив на цифру загальних втрат республіки у 4,5 млн. (Максудов, 1991, с. 121-127). Його ж візаві, навпаки, вважав за необхідне обов'язково враховувати її у підрахунках. І виходив на цифру 5 млн. осіб (Кульчицький, 1990, с. 66-85). Кожен з дослідників вважав, що саме його результати найбільше відповідали істині. Через це кожен залишився при своїй думці. І продовжував її дотримуватися й надалі (Кульчицький, 2013, с. 48).

Тож надбанням суспільства стали дві цифри жертв Голодомору – 4,5 та 5 млн. Хоча термін «непрямі жертви» і не давав відповіді на питання, яких з кожним роком ставало дедалі більше, щодо кількісних втрат, а також – категорій жертв трагедії. Адже в ході вивчення проблеми дослідниками, особливо на регіональному рівні, виявлялися

великі групи людей, які загальнореспубліканською та союзною статистикою не були «помічені». Це були люди, загибель яких, у силу різних обставин, не була зафіксована у книгах запису актів цивільного стану. Або такі категорії, що хоч не загинули фізично у 1932–1933 рр., проте були переміщені у різний спосіб за межі України і/або померли там, або не повернулися в республіку, або, хоч і повернулися, але були неспроможні, через перенесені фізичні і психологічні тортури на заслання та у в'язницях, мати дітей. Докладніше саме цю ситуацію досліджують О. Нікілев (2021, с. 120-125) та В. Сергійчук (2016, с. 58-59). Тож реалії такої демографічної ситуації 1932–1933 рр. статистика не фіксувала.

Паралельно з цифрами С. Максудова та С. Кульчицького, після виходу в світ в Україні у 1993 р. монографії Р. Конквеста, де він навіть результати своїх наукових досліджень стосовно втрат у період 1932-1933 рр., почала широко вживатися ще одна цифра загиблих у республіці в результаті Голодомору – 7 млн. (Конквест, 1993, с. 239). А в 1999 р. опублікував свої підрахунки П. Яцук, здійснені за двома методами, і вийшов на приблизно однаковий результат по кожному – більше 9 млн. осіб. За одним методом померло від голоду-геноциду 9 142 000 людей, за другим – відповідно 9 579 000 (Яцук, 1999, с. 48, 49). Проте, загалом історики і суспільство оперували переважно цифрами 5 та 7 млн.

Одночасно проблему людських втрат досліджували і демографи. Однак виходили при цьому зі свого професійного бачення її, оперуючи підходами до трагедії як до голоду, або, дещо пізніше, голодомору. Це поняття одного порядку, хоча й різняться за масштабами («Голод» – це: 1. Тривале недоїдання; 2. Відчутна або гостра нестача харчування з певних причин у населених пунктах, районах, країні»; «Голодомор» – «потужний голод у великих масштабах, організований владою проти населення власної країни» (Бусел, 2005, с. 251). Піонерами виступили С. Пирожков і А. Перковський. Вони, застосовуючи класичні методи демографії, проаналізували матеріали переписів 1926 та 1939 рр. і визначили прямі демографічні втрати України, за весь міжпереписний період 1927–1938 рр. у 4 млн. осіб (Пирожков, & Перковський, 1989, с. 24-36). А загальні втрати С. Пирожков вже подав у своїй монографії на основі співставлення реконструйованої гіпотетичної вікової структури населення УРСР в 1939 р., розрахованої за даними вікової структури, зафіксованої переписом 1926 р., з реальною віковою структурою, виявленою переписом 1939 р. Розрахунки давали йому підстави стверджувати, що демографічні втрати між 1926 і 1939 рр. становили в УРСР близько 5,8 млн. осіб (Перковський, 1992, с. 63). Пізніше, в статті, підготовленій разом з групою колег, на основі застосованого порівняння результатів перепису 1926

та 1939 рр., він наводить значно нижчу цифру – 4,6 млн. (Валлін, Месле, Адамець, & Пирожков, 2005, с. 9).

У 2009 р. директор інституту демографії та соціологічних досліджень НАН України Е. Лібанова практично підтвердила цю ж цифру, визначивши її у 4,5 млн. (Лібанова, 2009, с. 276).

2013 р. на міжнародній конференції у Києві співробітники цієї установи представили результати своїх досліджень, які були максимально близькими до цифр, поданих Е. Лібановою. Так, О. Рудицький і А. Савчук дали цифру померлих у 1932-1934 рр. в Україні 4 млн, 518 тис. (Рудицький, & Савчук, 2013, с. 288), а П. Шевчук – 4 млн. 528,8 тис. осіб (Рудицький, & Савчук, 2013, с. 292). Хоча вже на етапі представлення їх на секційних засіданнях, рядом істориків було звернуто увагу дослідників на неврахування ними при проведеній роботі певних комплексів документів та категорій населення. Спікери обіцяли обов'язково звернути увагу на ці аспекти проблеми і врахувати їх. Однак цифра в наступних публікаціях залишилася незмінною. Тож, отримані демографами результати істориками, що глибоко займалися проблемою демографічних втрат в період Голодомору, не сприймалися беззаперечними.

Така ж думка існує і в самому середовищі демографів. Вони розуміють недоліки всіх застосовуваних методів. Так, Е. Лібанова ще у 2008 р. відзначала, значну варіацію оцінок людських втрат за часів Голодомору і рекомендувала залучення нових статистичних джерел, методів і підходів (Лібанова, 2009, с. 267). А О. Гладун провів докладний аналіз методів, за допомогою яких отримано результати людських втрат під час Голодомору як істориками, так і демографами. І показав, що кожен з них не є досконалим у дослідженні саме втрат під час Голодомору, виходячи власне з політики радянської влади у його здійсненні (Гладун, 2018, с. 167-185).

Однак 2015 р. група науковців інституту демографії опублікувала результати свого дослідження, здійснені на основі традиційних методів, якими підтвердили цифри колег: «Загальні демографічні втрати України внаслідок голоду 1932–1934 рр. досягають ... 4,5 млн.» (Левчук, Боряк, Воловина, Рудницький, & Ковбасюк, 2015, с. 103). У такий спосіб демографи ніби робили підсумок дослідницькій діяльності у цій царині вивчення проблеми Голодомору і фіксували саме цю цифру як остаточну.

Отже, в процесі дослідження проблеми демографічних втрат під час Голодомору з'ясувалося, що мають різні позиції щодо їх кількості. І хоча вони (дослідження) базуються на однакових методах, але мають відмінні кінцеві результати. Демографи в своїх підрахунках підходять традиційно, як до «звичайних» катаклізмів. Частина істориків, хоч і називає трагедію злочином, проте також, слідом за демографами, підходить до підрахунку її демографічних наслідків формально, а саме як до звичайного голоду. Інші їхні

колеги оцінюють демографічні втрати з урахуванням політики більшовиків, як механізму здійснення злочину, і «виходять» на інші цифри. Така ситуація свідчить про необхідність знаходження спільного бачення проблеми.

Тим більше, що підстави для руху в цьому напрямку мають. Так, наприклад, В. Сергійчук, працюючи у фондах обласних архівів різних регіонів України, накопичив цілий ряд статистичних матеріалів, що «дають нам підставу говорити про втрати України під час Голодомору 1932–1933 років щонайменше в 7 млн. життів.» (Сергійчук, 2016, с. 17). Оприлюднені ним матеріали по смертності дітей в сільських школах, навіть з урахуванням всіх необхідних поправок, що застосовуються демографами, виводять на значно більшу цифру, ніж вони показують, спираючись на загальноукраїнські та загальносоюзні матеріали і методики, застосовувані ними для підрахунків жертв трагедії (Сергійчук, 2021, с. 152-158). В. Марочко, у своїх багаторічних пошуках виявив у державних архівах цифри перепису 1937 р., а також матеріали провідних українських демографів, що очолювали перепис в республіці і працювали з його результатами, які навіть по першим результатам аналізу називали цифри втрат 7,2 та 7,7 млн. (Марочко, 2017, с. 132).

Крім того, в ході вивчення проблеми дослідники вийшли на необхідність досконало розібратися з поняттям «жертви Голодомору». Чи обмежуватися лише померлими у 1932 та 1933 роками, чи включати ще й наступні, аж до – 1939 – роки, зараховуючи до їх числа померлих від серцевих, легневих та інших видів захворювань, що виникли чи загострилися від недоїдання або вживання в їжу неякісних харчів чи пережитих багатомісячних нервово-психологічних напружень. А чи вважати жертвами Голодомору взагалі тих, хто його пережив. Адже, як показали дослідження ліванських медиків, що вивчали наслідки геноциду 1914–1918 рр. в їхній країні, ця трагедія відбилася на ДНК, як мінімум, кількох поколінь ліванців і проявлялася у збільшеній кількості різного роду хронічних захворювань і зменшенні терміну їхнього життя аж до сьогодні (Нуор, 2012, с. 310).

До того ж, за час вивчення Голодомору, відбулися зрушення як у середовищі дослідників, так і, під впливом їхніх публікацій, в суспільстві у розумінні глибини трагедії. В результаті зняття грифу секретності зі значного масиву документів, долучення науковців до архівних фондів, допуск до яких у попередні часи був або заборонений, або вкрай обмежений, було виявлено значні комплекси джерел, які по новому розкривали політику держави у 1920-х рр., ситуацію з колективізацією, хлібозаготівлями на початку 1930-х рр. в Україні, практику їх реалізації в республіці. Проаналізовано роль органів юстиції, ДПУ, партійних та радянських структур всіх рівнів у розгортанні масового терору проти українців

під час як непу (Капустян, 2003, с. 270-288), так і колективізації та Голодомору (Романець, 2011, с. 3-7; Романець, 2014, с. 85-90; Романець, 2018, с. 92-98). Вітчизняні науковці розкрили форми і методи проведення усупільнення індивідуального сектору та здійснення хлібозаготівель, які призвели до страшної смертності в республіці, виявили їх системність. Весь цей комплекс документів, свідчив про тенденції в політиці радянського вищого керівництва на теренах України, що підпадають під ознаки геноциду, сформульованими у 1930-х- першій половині 1940-х рр. Р. Лемкіним та прийнятими Асамблеєю ООН у формі конвенції, яка стала нормою міжнародного права (Сербін, 2020, с. 44-46).

Здійснено широке коло досліджень, автори яких показали геноцидний характер політики держави стосовно населення (Антонович, 2013, с. 173-179; Веселова, 2008, с. 101-112; Кульчицький, 2005, с. 225-300; Марочко, 2005, с. 324-329). Вийшли друком збірки документів, матеріалів, спогадів безпосередніх учасників тих подій, де розкрито конкретні прояви цієї політики держави відносно українців у період кінця 1920-х – початку 1930-х рр., показана системність і тотожність цих дій незалежно від регіону республіки (Романець, 2020; Пиріг, 2007; Веселова, & Нікілев, 2009; Петренко, 2008).

Геноцидний характер Голодомору в Україні визнано і на міжнародному рівні. Аргументуючи правомірність застосування терміну «геноцид» до характеристики Голодомору, західні дослідники спираються, як правило, на положення Міжнародної конвенції «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього», прийнятою ООН у 1948 р. (Футей, 2013, с. 211-216). Президія Верховної ради СРСР ратифікувала її у березні 1951 р, Української РСР – у листопаді 1954 р. Тож, як результат цієї комплексної наукової, правової та просвітницької роботи на міжнародному рівні і в Україні, Голодомор, як геноцид вже виступав як політико-правова категорія і набув рис кримінального предмета дослідження. За якими вже має розглядатися не традиційно як «наднормова смертність» або як результат недолугої політики правлячої партії, а як кримінальний злочин. В такому разі й підходи до оцінки форм і методів його вчинення, наслідків вже потребують інших підходів, відмінних від традиційних, якими користуються демографи при підрахунках жертв голоду або голодомору. Тож, виходячи з цих тенденцій, в останні роки група науковців провела свої дослідження, з застосуванням саме методик, за якими здійснювалися підрахунки жертв геноциду в другій половині ХХ ст.

в країнах Африки, Азії та Європи, і вийшла на цифру загальних втрат української нації у межах України у 9 108,5 тис. осіб (Петришина, Герасименко, & Стасюк, 2021, с. 360). Ця цифра, попри прозорість і докладне роз'яснення методики підрахунків, проведених експертиз фахівців, деякими вітчизняними науковцями була поставлена під сумнів як завищена. І ними навіть була ініційована кампанія політичних та особистісних звинувачень її авторів. Хоча дослідниками використані методики, які вже довели свою коректність й ефективність при дослідженні актів геноциду як у кінці ХХ століття, так і у ХХІ столітті.

Висновки. Тож, слід зазначити, що вітчизняними науковцями проведено значну роботу, в результаті якої виявлено та введено до наукового обігу серйозний комплекс джерел статистичного, доповідного, звітного та мемуарного характеру, який дозволив дійти розуміння масштабів та глибини трагедії, і на макрорівні показати демографічні втрати української нації у 1932-1933 рр. Ними, доведено, що здійснювана державою політика у цей період носила характер, який вкладається у визначення геноциду. Однак, саме реальна кількість втрат, не знайшла свого остаточного вирішення через відмінність в професійних та політичних оцінках трагедії та її трактуванні. Політичне забарвлення теми і значна варіація оцінок людських втрат Голодомору в Україні свідчить про те, що проблема ще остаточного не вирішена. І причина, на нашу думку, лежить у площині відмінності підходів науковців, до сфери компетенції яких належить дана проблема, у першу чергу це – демографи і історики. Перші досліджують голодомор як голод, тобто – «природне явище», певна частина істориків, що користується результатами своїх розвідок багатолітньої давнини, стоїть з тих пір на таких же позиціях, більшість істориків розглядає цю трагедію як геноцид, тобто – кримінальний злочин. Тож вихід з такої ситуації один – на спільних зібраннях дійти спільних підходів у підрахунку втрат, спільної оцінки державної політики в республіці у 1920-х- поч. 1930-х рр., спільного розумінні факторів, що мали вплив на остаточні кількісні результати. Тут потрібні зусилля не лише демографів та істориків, які фахово і глибоко займаються проблемою Голодомору та його кількісних втрат, а й, оскільки мова йде про геноцид, тобто кримінальний злочин влади, ще й – юристів, а також медиків і науковців інших сфер, щоб дійти до створення спільної методики підрахунку, з урахуванням максимального комплексу як макро-, так і мікрофакторів, що визначили масштаби трагедії.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Антонович, М. М. (2013). Голодомор 1932-1933 років в Україні як геноцид української нації: суб'єктивна сторона злочину. Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921-1923, 1932-1933). *Матеріали Міжнар. наук. конф. Київ: Інститут історії України НАН України* (с. 173-179).

- Бусел, В. (Ред.). (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)*. Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005.
- Валлін, Я., Месле, Ф., Адамець, С., & Пирожков, С. (2005). Нова оцінка втрат населення України протягом криз 1930-х та 1940-х років. *Демографія та соціальна економіка*, 2 (17), 7-29.
- Веселова, О. (2008). До проблеми геноциду українського народу голодом 1932-1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 18(Спец.), 101-112.
- Веселова, О., & Нікілев О. (Упоряд.). (2009). *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. У 2-х книгах*. Київ: Калита.
- Воловина, О., Плохій, С. М., Левчук, Н. М., Рудницький, О. П., Ковбасюк, А. Б., & Шевчук, П. С. (2017). Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні. *Український історичний журнал*, 2(533), 76-116.
- Гладун, О. М. (2018). Демографічні втрати від соціальних катастроф. Втрати від Голодомору. *Нариси з демографічної історії України ХХ століття* (с. 168-186). Київ: Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М.В. Птухи.
- Капустян, Г. Т. (1993). Передвісники голоду початку 1930-х років ХХ ст. в Україні. *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. Міжнар. наук.-практ. конф.* Київ: Вид. М. П. Коць.
- Конквест, Р. (1993). *Жнива скорботи*. Київ: Либідь, 1993.
- Кульчицький, С. В. (1988). До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931 – 1933 рр. *Український історичний журнал*, 3(324), 15-27.
- Кульчицький, С. В. (1990). Трагічна статистика голодомору. У Р. Пиріг (Упоряд.), *Голод 1932-1933 рр. в Україні: очима істориків, мовою документів* (с. 66-85). Київ: Політвидав України.
- Кульчицький, С. (2005). Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 14(9), 225-300.
- Кульчицький, С. (2013). Український Голодомор: оцінка втрат. *Краєзнавство*, 4(85), 47-54.
- Кульчицький, С. В., & Максудов, С. (1991). Втрати населення України від голоду 1933 р. *Український історичний журнал*, 2(359), 3-104.
- Левчук, Н. М., Боряк, Т. Г., Воловина, О., Рудницький, О. П., & Ковбасюк, А. Б. (2015). Втрати міського й сільського населення України внаслідок голодомору в 1932–1934 рр.: Нові оцінки. *Український історичний журнал*, 4(523), 84-112.
- Лібанова, Е. (2009). Оцінка демографічних втрат України внаслідок голодомору 1932-1933 років. *Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матер. Міжнар. наук. конф.* Київ: Києво-Могилянська академія.
- Максудов, С. (1991). Загальні втрати Радянського Союзу протягом 1926–1939 рр. *Український історичний журнал*, 1(358), 121-127.
- Марочко, В. (2005). Голод-геноцид 1932-1933 років в Україні. *Голод-геноцид українського народу: Історична пам'ять та політико-правова оцінка. Міжнар. наук.-теор. конф. матеріали*. Київ-Нью-Йорк: Вид. М. П. Коць.
- Марочко, В. І. (2017). Статистика жертв голодомору 1932–1933 рр.: історично-демографічний дискурс. *Український історичний журнал*, 5(534), 112-132.
- Нікілев, О. (2021). Колективізація і Голодомор 1930-х рр. у долі селянина (на прикладі родини П. Кучерявого з Дніпропетровщини). *Матеріали IV Міжнародн. наук.-практ. конф. Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду*. Київ: Інститут дослідження Голодомору.
- Нуор, А. А. (2020). Вивчення великого Ліванського голоду 1914-1918: науковий підхід (Конспект промови). *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду. Матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* Київ: Вид. Марка Мельника.
- Петренко, В. (2008). Геноцид голодом на Вінничині (Поділлі) у 1932–1933 рр.: передумови, причини, наслідки. У В. П. Лациба, В. В. Вижга, & П. М. Кравченко (Ред.), *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Вінницька область. Вінниця: ДП «ДФК».
- Петришина, О., Герасименко, М., & Стасюк, О. (Ред.). (2021). *Геноцид українців 1932-1933. За матеріалами досудових розслідувань*. Київ: Вид. Марка Мельника.
- Пиріг, Р. (Ред.). (2007). *Голодомор 1932-1933 років в Україні. Документи і матеріали*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Пирожков, С. І. (1992). *Трудовою потенціал в демографическом измерении*. Київ: Наукова думка.
- Пирожков, С. І., & Перковський, А. П. (1989). Демографічні втрати Української РСР у 30-ті рр. *Український історичний журнал*, 8 (341), 24-36.
- Романець, Н. Р. (2011). Роль адміністративних репресій у хлібозаготівельній кампанії 1932/33 рр. *Грані*, 2011, 6(80), 3-7.
- Романець, Н. (2014). Репресивні механізми хлібозаготівельних кампаній 1927–1929 рр. *Наукові праці Запорізького національного університету*, 1(40), 85-90.
- Романець, Н. Р. (2014). *Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925-1939)*. Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов.
- Романець, Н. Р. (2018). Насильство як повсякденність: до питання про механізми та наслідки масових репресій в українському селі (1928–1938 рр.). *Історична пам'ять*, 1(38), 92-98.
- Романець, Н. Р. (Упоряд.) (2020). *Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. у Дніпропетровській області: масштаби, наслідки*. Київ: Фенікс.
- Рудицький, О. П., & Савчук А. Б. (2013). Голод 1932-1933 рр. в Україні у демографічному вимірі. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Матер. міжнар. наук. конф.* Київ: Інститут історії України НАН України.

- Pirozhkov, S. I., & Perkovskiy, A. P. (1989). Demographic Losses of the Ukrainian SSR in the 1930s. *Ukrainian Historical Journal*, 8(341), 24-36.
- Pyrig, R. (Ed.). (2007). *The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine. Documents and Materials*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House.
- Romanets', N. (2014). Repressive Mechanisms of the Grain Procurement Campaigns of 1927–1929. *Scientific Works of Zaporizhzhya National University*, 1(40), 85-90.
- Romanets', N. R. (2011). The Role of Administrative Repression in the Grain Procurement Campaign of 1932/33. *Grani*, 2011, 6(80), 3-7.
- Romanets', N. R. (2014). *The Repressive Policy of the Soviet Government in the Ukrainian Countryside (1925-1939)*. Kryvyi Rih: Ed. R. A. Kozlov.
- Romanets', N. R. (2018). Violence as Everyday Life: to the Question of the Mechanisms and Consequences of Mass Repressions in the Ukrainian Countryside (1928–1938). *Historical Memory*, 1(38), 92-98.
- Romanets', N. R. (Ed.). (2020). *Holodomor-Genocide of 1932-1933 in Dnipropetrovsk Region: Scope, Consequences*. Kyiv: Phoenix.
- Rudyts'kyi, O. P., & Savchuk, A. B. (2013). Famine of 1932-1933 in Ukraine in Demographic Terms. *Famine in Ukraine in the First Half of the 20th Century: Causes and Consequences. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Mater. International of Science Conf*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.
- Serbin, R. (Ed.) O. Stasyuk (2020). *Raphael Lemkin: Soviet Genocide in Ukraine*. Kyiv: Ed. Mark Melnyk.
- Serhiychuk, V. (2016b). The Documents are Convincing: Ukrainian Losses from the Holodomor of 1932-1933 are at Least Seven Million. *Folk Creativity and Ethnology*, 3(361), 11-41.
- Serhiychuk, V. (2016a). The Fate of Ukrainian Kulaks: Deportations, Losses, Attempts to Return to Their Homeland. *East*, 3(143), 58-59.
- Serhiychuk, V. (2021). Losses of Age Groups of the Ukrainian Population during the Famine-Genocide in 1933. *Mater. IV International Science and Practice Conf. «Interdisciplinary Approaches in Researching the Genocide Holodomor»*. Zhytomyr: "Polyssia".
- Shevchuk, P. E. (2013). Methodical Approaches to Calculating Demographic Losses during the Famine in 1932-1933. *Famine in Ukraine in the First Half of the 20th century: Causes and Consequences. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Mater. International of Science Conf*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.
- Vallin, Ya., Mesle, F., Adamets, S., & Pyrozhkov, S. (2005). A New Assessment of the Losses of the Population of Ukraine during the Crises of the 1930s and 1940s. *Demography and Social Economy*, 2 (17), 7-29.
- Veselova, O. (2008). To the Problem of the Genocide of the Ukrainian, People by Famine in 1932-1933. *Problems of the History of Ukraine: facts, judgments, searches*, 18(Special), 101-112.
- Veselova, O., & Nikilev, O., (Eds.). (2009). *Memory of the People: Genocide in Ukraine by Famine of 1932-1933. Testimony*. In 2 books. Kyiv: Kalita.
- Volovyna, O., Plokhii, S. M., Levchuk, N. M., Rudnytskyi, O. P., Kovbasyuk, A. B., & Shevchuk, P. E. (2017). Regional Differences in Losses from the Famine of 1932–1934 in Ukraine. *Ukrainian Historical Magazine*, 2(533), 76-116.
- Yatsuk, P. (1999). *Portrait of Darkness. Evidence, Documents and Materials*. (In 2 vols. Vol. 1). Kyiv-New York: Ed. M. P. Kots.

Complex of Temporary Field Fortifications of the Period of the Russian-Turkish War of 1735–1739 in the Territory of the Lower Prysamary

UDC: 94 (477)/904 «1735–1739»

DOI: 10.15421/172271

Filimonov DmytroPh.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-7565-2404>, filimonovdmitro20@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The article is concerned with field combat constructions built during the Russo-Turkish War of 1735–1739 on the territory of the lower Prysamarya region. The purpose of the study is to investigate issues concerning the construction and functioning of these temporary fortification facilities, as well as to localize their remains on the ground.

It has been determined that the emergence of a temporary defensive structures complex on the territory of the Lower Prysamarya region dates back to the time of the Dnieper Army's campaign in the Crimea in 1736. It has been found that they were mainly intended to ensure the supply of the army and maintain its communication with the Tsarychansky retrenchment and the Ukrainian line. After the end of the campaign, fortifications in the lower Samara region were used as advanced outposts on the border. Besides, the study shows that since 1737, most of the fortifications built in the lower reaches of the Samara River during the Crimean campaign of 1736, lost their initial significance and were either abandoned, or they held small garrisons. During this period, main military operations were transferred to the Pravoberezhzhyia, and the Dnipro River took place of land roads as a communication route for supplying the army. The exception to this was the Ust-Samarsky retrenchment. The fortification was located in front of the Dnipro River rapids, thus it was convenient to use it for the needs of the Dnipro flotilla.

Keywords: Russian-Turkish war of 1735–1739 years, Crimean campaign, Dnieper army, communication route, Lower Prysamarya, redoubt, sponce, retrenchment

Citation: Filimonov, D. (2022). Complex of Temporary Field Fortifications of the Period of the Russian-Turkish War of 1735–1739 in the Territory of the Lower Prysamary. *Grani*, 25(6), 67-73. <https://doi.org/10.15421/172271>

Комплекс тимчасових польових укріплень періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років на території Нижнього Присамар'я

Філімонов Дмитро*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

У статті розглядаються польові військово-інженерні споруди, побудовані в період російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Нижнього Присамар'я. Метою дослідження є вивчення питань, пов'язаних з процесами будівництва та функціонування цих об'єктів тимчасової фортифікації.

Визначено, що виникнення комплексу оборонних споруд на теренах Нижнього Присамар'я відноситься до часу походу Дніпровської армії проти Кримського ханства, здійсненого в 1736 році. Встановлено, що їхнє основне призначення полягало в забезпеченні постачання армії та підтримці її комунікаційного сполучення з ретраншементом Царичанським та Українською лінією. Після закінчення походу нижньосамарські укріплення використовувалися як передові форпости на кордоні. Також показано, що починаючи з 1737 р., коли основні військові дії було перенесено на Правобережжя, а комунікаційним шляхом постачання армії замість сухопутних доріг стала р. Дніпро. Більшість фортифікаційних споруд, побудованих у пониззі р. Самара під час Кримського походу 1736 р., втратили своє первинне значення і були або залишені, або в них утримувалися незначні за чисельністю гарнізони. Виключенням став ретраншемент Усть-Самарський, який, завдяки вигідному розташуванню перед порогами р. Дніпро, використовувалося для потреб Дніпровської флотилії.

Ключові слова: російсько-турецька війна 1735–1739 років, Кримський похід, Дніпровська армія, комунікаційний шлях, Нижнє Присамар'я, редут, шанець, ретраншемент

Цитування: Філімонов Д. Комплекс тимчасових польових укріплень періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років на території Нижнього Присамар'я. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 67-73. <https://doi.org/10.15421/172271>

Вступ. Спорудження на берегах р. Дніпро та його численних притоках значної кількості польових укріплень стало однією з головних особливостей російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Окреме місце серед цих тимчасових фортифікаційних споруд займає комплекс укріплень, зведений у Нижньому Присамар'ї. Виникнення потужних форпостів на цій порубіжній території перетворило її на важливий стратегічний плацдарм для російської армії та флоту, що сприяло проведенню ними успішних бойових дій, спрямованих на завоювання Північного Причорномор'я та Криму. Попри зацікавленість подіями російсько-турецької війни 1735–1739 рр., що спостерігається в історіографії протягом останнього часу, тема інженерної складової цього конфлікту залишається все ще маловивченою, і в багатьох чому взагалі не розроблено проблематику.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу опублікованих письмових та виявлених картографічних джерел першої половини XVIII ст. вивчити питання, пов'язані з процесами будівництва та функціонування об'єктів тимчасової фортифікації, споруджених на території Нижнього Присамар'я під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Відповідно до мети визначаються завдання дослідження: з'ясувати час виникнення, встановити призначення, уточнити кількість, розглянути процес використання укріплених форпостів, побудованих в нижній течії р. Самара та на її притоках у другій половині 1730-х років; провести локалізацію місць розташування цих фортифікаційних споруд на географічній карті регіону та з'ясувати їхній сучасний стан.

Історіографія досліджуваного питання почала розроблятися ще з другої половини XIX ст. Найбільш повно цієї теми торкнувся професор Імператорської військово-інженерної академії генерал Ф. Ф. Ласковський (1865). У третій частині його ґрунтовного твору висвітлюється не тільки загальний перебіг кампанії 1736 р., а й приділено увагу подіям, що відбувалися тоді на теренах Присамар'я. Саме в праці названого автора наведені найбільш докладні відомості про оборонні споруди, побудовані у нижній течії Самари під час війни 1735–1739 років.

На початку XX ст. вагомий внесок у процес дослідження війни 1735–1739 рр. зробив професор кафедри історії російського воєнного мистецтва при Академії Головного штабу генерал О. К. Байов (1906а; 1906б). У фундаментальному творі цього автора, присвяченому російській армії періоду правління імператриці Анни Іоаннівни, подається величезний масив інформації щодо будівництва та функціонування фортифікаційних споруд, розташованих у пониззі р. Самара. На результати праць Ф. Ласковського та О. Байова пізніше спиралися всі дослідники, які вивчали даний історичний період. За радянської доби цій темі у своєму дослідженні, присвяченому розвитку

збройних сил козацької України першої половини XVIII ст., приділила місце О. М. Апанович (2004).

З сучасних авторів, які у своїх доробках торкалися питань історії функціонування та локалізації фортифікаційних споруд періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. в Нижньому Присамар'ї, слід зазначити таких дослідників як В. О. Векленко (2016), З. П. Маріна (2009), О. А. Репан (2008), В. С. Старостін (2008), О. Д. Сухомлин (2021), О. В. Харлан (2008), Г. Г. Шпитальов (2015; 2016).

Результати дослідження. У першій половині 1730-х рр. уряд імператриці Анни Іоаннівни взяв рішучий курс на відновлення південної політики Петра I, яка полягала у відвоюванні Російською державою в Османській імперії виходу до Чорного та Азовського морів. Бойові дії розпочалися восени 1735 р. Для ведення кампанії 1736 р. було сформовано дві армії: одна – на Дону для облоги Азова, а друга – на Дніпрі для походу на Крим. Командувачем Дніпровської армії призначено генерал-фельдмаршала графа Б. Х. фон Мініха, а її головною базою зосередження стало містечко Полтавського полку Царичанка на р. Оріль (Байов, 1906а, с. 203-205; Ласковський, 1865, с. 343, 344). Забезпечення армії та підтримка кур'єрського сполучення з Царичанським ретраншементом та Українською лінією мало відбуватися за допомогою укріплених форпостів, споруджених на шляху від Орелі до Перекопу, що пролягав вздовж лівого берега р. Дніпро. За своїми розмірами та особливостями інженерного устрою ці земляні укріплення поділялися на редути, шанці й ретраншементи та належали до споруд тимчасової фортифікації. (Ласковський, 1865, с. 343-347; Манштейн, 1875, с. 288-290).

На відрізьку кримського шляху між Оріллю та Самарою полками зі складу авангардної колони Дніпровської армії, яку очолював генерал фон Шпигель (Спигель), було споруджено декілька редутів. Завдяки письмовим і картографічним джерелам, а також вивченню матеріалів аерофотозйомки початку 1940-х рр. та сучасних супутникових фото інтернет-додатку Google Maps вдалося виявити залишки двох подвійних редутів, побудованих у 1736 році. Один з цих редутів знаходився, на схилі другої тераси р. Дніпро, на роздоріжжі шляху, що вів від Орелі до Самари, біля верхів'їв б. Тернувата, правої притоки р. Кільчень, поруч із сучасним с. Степове Дніпропетровської області. Споруда являла собою так званий подвійний редут. (Філімонов, 2016, с. 137). З огляду на відсутність нині письмової джерельної інформації щодо цього укріплення періоду війни 1735–1739 рр., вважаємо за доцільне, для зручності, застосувати щодо нього назву «редут Кільченський».

Біля переправи Дніпровської армії через р. Кільчень, у її заплаві, на обох берегах були споруджені укріплення (Ласковський, 1865, с. 952; Філімонов, 2016, с. 133). У письмових джерелах ці фортифікації згадуються як шанець Кільчень, або по

іншому Кільченка, Кільченський (Байов, 1904, с. 11, 12). Знаходився шанець в районі сучасного с. Спаське Дніпропетровської області. У результаті обстеження берегів р. Кільчень в межах визначеної території, залишків будь-якої земляної оборонної споруди XVIII ст. поки виявити не вдалося. Це може пояснюватися тим, що ймовірно місце розташування шанця Кільчені впродовж XX ст. зазнало значного господарського впливу і сьогодні зайнято присадибними ділянками мешканців с. Спаське (Філімонов, 2016, с. 139).

Згідно з архівним картографічним матеріалом перехід армії через р. Самара відбувався вище гирла р. Кільчень (Філімонов, 2020, рис. 2). Письмові та картографічні джерела XVII–XVIII ст. фіксують в цій місцевості лише одну велику річкову переправу – брід Піщаний. Імовірно, саме в районі цього броду і були споруджені мости для переходу через річку армійських колон (Філімонов, 2020, с. 19). Відповідно до наказу Мініха для захисту місця переправи Дніпровської армії, було побудовано «ретранжаментъ при Самарѣ, въ которомъ-бы транжаментъ для поклажи два магазейна сдѣлать» (Байов, 1904, с. 6). Самарський ретраншемент (Самара, Верхня Самара, Піщана Самара) став другим після Царичанського великим транзитним пунктом постачання Дніпровської армії на її шляху до Криму. Сьогодні залишки Самарського ретраншементу затоплені водами Дніпровського водосховища (колишнє озеро ім. В. І. Леніна). Розташовувалися рештки ретраншементу на відстані близько 1 км на південний схід від південно-східної межі сучасного м. Підгородне Дніпропетровського району (Філімонов, 2021, с. 36-38).

У джерелах згадується ще одне укріплення, що знаходилося біля місця переправи Дніпровської армії через р. Самара, яке мало назву «редут Теремний». Він знаходився на відстані 8-ми верст вище за течією Самари від Усть-Самарського ретраншементу (Байов, 1906b, с. 41). Насьогодні точне місце розташування цієї фортифікаційної споруди на місцевості залишається невідомим. Не виявлені й архівні матеріали, що могли пролити світло на питання інженерного улаштування зазначеного укріплення. Імовірно, редут розташовувався на правому березі Самари в гирлі її лівої притоки р. Татарка, або поблизу від нього, у місцевості між сучасними с. Олександрівка Дніпропетровської області та житловим масивом «Одинківка» Самарського району м. Дніпро. Вочевидь редут мав контролювати лівобережний підхід до самарської переправи Дніпровської армії, влаштованої в районі броду Піщаного. Підтвердженням цьому може бути зображення на карті військових походів 1736 р. безіменного укріплення в гирла р. Татарка (Філімонов, 2020, рис. 2).

Для того, щоб російські війська остаточно закріпилися у пониззі р. Самара, Мініх вирішив перетворити цю територію на передовий прикордонний рубіж та основний наступальний плацдарм для

Дніпровської армії. Для цього, крім Самарського ретраншементу, він наказав звести в місці впадіння Самари в Дніпро ще один потужний опорний пункт – ретраншемент Усть-Самарський (Ласковський, 1865, с. 346). Це укріплення засновувалося насамперед як пристань, до якої Дніпром мали надходити провіант і військові припаси. Також до ретраншементу різні запаси доставлялися з Царичанки сухопутними шляхами. Перший шлях, що вів від р. Оріль до р. Самара, пролягав по маршруту походу Дніпровської армії, виходив до Самарського ретраншементу та біля нього повертав на південний захід і спускався вздовж правого берега Самари, до її гирла. Другий шлях від р. Оріль йшов заплавою р. Дніпро і також виходив до самарського гирла (Байов, 1904, с. 4). Для переправи через р. Самара вояки гарнізону Усть-Самарського ретраншементу влаштували в її гирлі два перевози. Переправа через річку здійснювалася на байдаках. Зокрема, відомо, що навесні 1738 р., для перевозу, в Самарському та Усть-Самарському ретраншементах постійно перебувало по 2 байдаки (Мышлаевский, 1899, с. 107). Для зберігання запасів в Усть-Самарі були побудовані магазини – склади. Керівником будівництва магазинів призначено майора Казимірова, яким раніше споруджено магазини в Царичанському ретраншементі (Мышлаевский, 1897, с. 84). З устьсамарських магазинів потрібні припаси спеціальними конвоями доставлялися до Дніпровської армії. Отже, ретраншементи Самарський та Усть-Самарський під час кампанії 1736 р. стали одними з головних вузлових пунктів постачання армії, що діяла на кримському напрямку.

Місце розташування залишків Усть-Самарського ретраншементу локалізовано порівняно недавно. Знаходилися вони на правому березі колишнього гирла р. Самара, в західній частині півострова Ігрень (Огринь), в межах сучасного Самарського району м. Дніпро, біля Дніпровського геріатричного пансіонату та острові Мийка, який до спорудження у 1932 р. Дніпрогесу був частиною мису Ігреньського півострова (Філімонов, 2006, с. 40, 41; Маріна, & Філімонов, 2009, с. 68-71).

Після відходу Дніпровської армії на зимові квартири за Українську лінію у міста і містечка Гетьманщини та Слобожанщини, що тривав з кінця липня до середини вересня 1736 р., всі форпости, споруджені південніше р. Самара, були залишені російськими військами (Байов, 1906a, с. 303; Мышлаевский, 1897, с. 146). В результаті Нижнє Присамар'я стало передовим прикордонним рубежем на території Лівобережжя Дніпра. Перед тим, як розпочати підготовку до кампанії наступного року, російське командування мало потурбуватися про захист кордону. Це було необхідно з огляду на те, що після завершення весняно-літнього походу треба було очікувати посилення набігів татар як відповідь за розорення Дніпровською армією Перекопу і Криму.

Простір кордону вздовж лівого берега Дніпра від придніпровської частини правого флангу Української лінії до гирла Самари було захищено за допомогою побудованого підрозділами Дніпровської армії ланцюга фортифікаційних споруд, що складався з ретраншементу Біркутського та окремих редутів (Мышлаевский, 1897, с. 176; Ласковский, 1865, с. 30). Один з цих редутів, – Миколаївський, розташовувався на правому березі гирла Самари (Сухомлин, 2021, с. 110, 111). Укріплення контролювало підходи до правобережної частини двох перевозів, влаштованих в самарському гирлі гарнізоном Усть-Самарського ретраншементу (Маріна, & Філімонов, 2009, с. 68-71). Імовірно, Миколаївський редут розміщувався в місці перетину правобережних виходів Усть-самарських перевозів, котрі своєю чергою були частиною великого комунікаційного шляху, що поєднував два найбільших самарських форпости – Самару та Усть-Самару як між собою, так і з Царичанським ретраншементом й Українською лінією. Залишки редуту на сьогодні не збереглися. Знаходився він на території сучасного Самарського району м. Дніпро, приблизно навпроти в'їзду на Усть-Самарський міст, в районі вул. Маршала Малиновського.

Для зміцнення прикордоння, крім Усть-Самарського та Самарського (Піщаної Самари) ретраншементів, Мініх улаштував на р. Самара ще два великих оборонних пункти, що розташовувалися осторонь – з півдня і півночі від дороги, якою Дніпровська армія прямувала до Криму. Перший пункт знаходився на правому березі Самари, на правому мисі гирла її невеликої притоки р. Кринка (Кримка), на місці залишків колишньої Новобогородицької (Богородицької) фортеці, частково зруйнованої за умовами Прутського миру 1711 р. На відміну від Самарського ретраншементу, що зазвичай звався просто «Самара», «Піщана Самара», або «Верхня Самара» це укріплення отримало назву «Стара Самара» або «Богородичний ретраншемент», а пізніше «Старосамарський ретраншемент» (Ласковский, 1865, с. 346; Репан, Старостін, & Харлан, с. 64-66, 202). Залишки земляних укріплень Старосамарського ретраншементу (Старої Самари), що мають статус пам'ятки Національного значення «Новобогородицька фортеця», охоронний № 040004-Н, розташовуються на правому корінному березі р. Самара, на мисі, утвореному при впадінні в неї її правої притоки р. Кринка (Кримка), за адресою: м. Дніпро, Самарський район, сел. Шевченка, на північ від вул. Шинкарської (колишньої Пензенської). З 2001 р. по 2018 р., з перервами, на території пам'ятки проводилися археологічні розвідки та розкопки науковцями Дніпровського національного університету й Дніпровської археологічної експедиції.

Ще один опорний пункт було влаштовано на місці Самарського Сергіївського монастиря, що розташовувався на відстані 20 верст вверх за течією р. Самара від її гирла (Ласковский, 1865, с. 346).

На острові між двома річищами Самари – Старою Самарою та Новою Самарою, котру ще звать Самарчуком або Самарчиком. На картографії першої половини XVIII ст. монастир зазвичай показаний на правому березі Самари (Векленко, 2010, рис. 121, 189). Це укріплення отримало назву ретраншемент Монастирський (Ласковский, 1865, с. 39). Місце розташування залишків ретраншементу, наземні ознаки якого на сьогодні не збереглися, може бути локалізовано в районі сучасного Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря (Філімонов, 2020, с. 23). Монастирський ретраншемент став найбільш східним російським форпостом в Нижньому Присамар'ї. Він знаходився осторонь від комунікаційних шляхів Дніпровської армії та не мав жодного військово-стратегічного значення. Земляне укріплення навколо монастиря було влаштовано лише з єдиною метою: убезпечити від татарських нападів ченців, які почали селитися там з початку 1730-х років (Векленко, 2010, с. 183). Результатом спорудження Монастирського ретраншементу став той факт, що під час набігів 1737–1739 рр. татари жодного разу не намагалися штурмувати монастир, а воліли обійти його, як, наприклад, це відбулося у лютому 1738 року (Мышлаевский, 1899, с. 249).

Після 1736 р. стратегічне значення майже всіх присамарських укріплень, крім головних російських форпостів в Присамар'ї – ретраншементів Самарського (Самари, Піщаної Самари) та Усть-Самарського (Усть-Самари), істотно зменшується. У наступні роки в шанці Кільчені й редутах, побудованих в межиріччі Орелі та Самари на шляху, яким Дніпровська армія йшла на Крим у 1736 р., для спостереження за навколишньою місцевістю утримувалися невеликі за чисельністю залоги. У випадку появи татар ці команди за допомогою сигнальних маяків мали сповістити про небезпеку гарнізони найближчих великих форпостів та війська на Українській лінії. Імовірно, більшість цих опорних пунктів, що знаходилися між річками Оріллю та Самарою поступово взагалі були залишені. На жаль, через невелику значущість даної групи форпостів згадки про них в наявних письмових джерелах вельми рідкісні, що не дає можливості точно визначити їхню долю після 1736 р. Старосамарський ретраншемент і Миколаївський редут використовувалися насамперед для підтримання комунікаційного сполучення між Самарським та Усть-Самарським ретраншементами. У документах 1738 р. Стара Самара, навіть згадується як Самарський редут, що може вказувати на його призначення проміжного укріплення на шляху між двома великими оборонними пунктами, яке зазвичай виконували фортифікаційні споруди цього типу (Еварницький, 1903, с. 367). Найбільш активно продовжували використовуватися ретраншементи Самарський та Усть-Самарський. Перше укріплення контролювало найбільший річковий брід у

пониззі р. Самара – Піщаний, а друге – завдяки існуванню зручної пристані стало головним серед нижньосамарських форпостів. Перед початком компанії 1737 р. укріплення обох споруд було поладжено, а їхні гарнізони істотно збільшено. Командувачем нижньосамарськими та спорудженими у межиріччі Орелі та Самари форпостами було призначено А. де Бріньї (Байов, 1906а, с. 109, 110, 305; Мышлаевский, 1897, с. 176).

Занепад польових укріплень, побудованих у Нижньому Присамар'ї під час кампанії 1736 р. вздовж шляху в Крим, може пояснюватися тим, що у 1737–1739 рр. маршрути основних походів російської армії пролягали правим берегом Дніпра. Змін зазнали й засоби забезпечення військ. У кампанію 1737 р. армія, очолювана Мініхом, мала вести наступ на Очаків. Замість сухопутних шляхів головною комунікацією для її постачання командував обрав р. Дніпро. Однак при всіх своїх перевагах для здійснення водного сполучення Дніпро мав один великий недолік – пороги. Переправа через пороги потребувала спорудження на берегах річки спеціальних пристаней, де могло відбуватися розвантаження та завантаження, а також лагодження суден. Від можливих ворожих нападів ці пристані захищалися земляними ретраншементами (Ласковский, 1865, с. 352–354, 362, 363; Шпитальов, 2015, с. 61–67; Шпитальов, 2016, с. 5–11). Найбільш придатним місцем для зосередження та підготовки проходження суден новоствореної Дніпровської флотилії через пороги виявилася акваторія біля Усть-Самарського ретраншементу (Всепопданейшие донесения, 1897, с. 175). Починаючи з 1737 р., і до кінця війни, Усть-Самарський ретраншемент став для суден Дніпровської флотилії головною базою й пристанню перед порогами (Веселаго, 1877, с. 664). У ретраншементі розташовувалася штаб-квартира командувача флотилією, розміщувалися адміралтейські склади та зберігалася документація – «приходные и расходные книги» Дніпровської експедиції (Барш, 1955, с. 35). Крім того, для обслуговування флотилії в Усть-Самарському ретраншементі знаходилися команди які допомагали спускати човни через пороги, а також різні адміралтейські служителі та майстри (Апанович, 2004, с. 212, 213; Барш, 1955, таб. IV; Шпитальов, 2015, с. 75).

На останньому етапі війни татари двічі, у листопаді 1738 р. та у лютому 1739 р., намагалися захопити ретраншемент Усть-Самарський та знищити цю важливу базу Дніпровської флотилії перед порогами. (Байов, 1906b, с. 38, 41, 42; Мышлаевский, 1899, с. 489; Мышлаевский, 1903, с. 67). У кінці 1739 р. річкова акваторія біля Усть-Самари, разом з водами біля ретраншементів Хортицького, Малишевського, Ненаситецького, Кам'янського стала пунктом, де знайшло свою останню стоянку багато кораблів і човнів

Дніпровської флотилії (Барш, 1955, с. 34–36, таб. III; Сухомлин, 2021, с. 127, 128).

Під кінець війни у боєздатному стані підтримувалися всі побудовані у пониззі Самари ретраншементи та редути. Першими були ліквідовані малі укріплення – редути. Ретраншементи Усть-Самарський, Самарський та Монастирський, згадувалися у письмових документах й позначалися на картографії регіону до 1760-х рр. включно. Найдовше проіснував Старосамарський ретраншементи, котрий продовжував функціонувати, як головний російський військовий форпост на території Нижнього Присамар'я. Пізніше він увійшов до складу оборонного комплексу міста Катеринославу Кільченського (Катеринославу I) і припинив своє існування тільки в 1780-х роках (Векленко, 2010, с. 153–161; Репан, Старостін, & Харлан, 2008, с. 67–70, 212–214).

На закінчення слід зазначити, що визначена нами кількість укріплень на території Нижнього Присамар'я часів війни 1735–1739 рр., завдяки веденню у науковий обіг письмових і, головне, картографічних джерел, надалі може змінитися в бік збільшення. Останнє можливо за рахунок найменшої за розмірами групи польових споруд – редутив, яких у пониззі Самари могло бути споруджено більше, але інформація про них, з різних причин, не була відображена в наявних у нашому розпорядженні джерелах. Зокрема, на сьогодні, залишається нез'ясованим стан укріплення правого берега Самари на відтинку від Самарського (Піщаної Самари) до Монастирського ретраншементів, між якими існувала ще одна велика самарська переправа – брід Калинів.

Висновки. Отже, під час Кримської кампанії 1736 р. на теренах Нижнього Присамар'я полками Дніпровської армії було побудовано цілий комплекс тимчасових земляних фортифікаційних споруд. До його складу входили три основних типи польових укріплень: редути, шанці та ретраншементи. Їхнє первинне призначення полягало у забезпеченні постачання армії та підтримці її комунікаційного сполучення з Царичанським ретраншементом і Українською лінією. Спорудження цих укріплень відбувалося у два етапи. Такі фортифікаційні споруди як подвійний редут Кільченський, шанець Кільчень (Кільченка, Кільченський), ретраншементи Самарський (Самара, Піщана Самара, Верхня Самара) та Усть-Самарський (Усть-Самара), а також редут Теремний виникли у квітні 1736 року, під час здійснення Дніпровською армією маршу від Царичанки до Кримського півострова. Ретраншементи Самарський і Усть-Самарський виконували функції великих транзитних баз постачання військ, що вели бойові дії у пониззі Дніпра та в Криму. Це три форпости – ретраншементи Старосамарський або Богородичний (Стара Самара) та Монастирський, а також редут Миколаївський, були споруджені вояками

Дніпровської армії під час її повернення з Криму до Української лінії наприкінці липня – на початку вересня 1736 р. Заснування цих фортифікаційних споруд було пов'язано з перетворенням пониззя р. Самара у передовий прикордонний рубіж на Лівобережжі Дніпра. Починаючи з 1737 р., коли основні військові дії було перенесено на Правобережжя, а комунікаційним шляхом постачання армії замість сухопутних доріг став Дніпро, більшість фортифікаційних споруд, побудованих у пониззі р. Самара в ході кримського походу 1736 р., втратили своє початкове призначення. Насамперед це стосувалося укріплень, котрі знаходилися безпосередньо на шляху, яким Дніпровська армія рухалася на Крим. Імовірно, ще деякий час в цих форпостах, а саме в редуті Кільченському та шанці Кільчені, утримувалися невеликі за чисельністю залоги, завданням яких було спостереження за навколишньою місцевістю. Поступово з цих малих оборонних споруд були виведені гарнізони, а їхні укріплення частково або повністю зруйновані. До кінця війни продовжували функціонувати опорні пункти розташовані безпосередньо на берегах Самари: ретраншементи Самарський, Усть-Самарський, Старосамарський, Монастирський, а також редуті Миколаївський та Теремний. Після 1736 р. нижньосамарські укріплення використовувалися як передові форпости на кордоні з Кримським ханством. Головним російським опорним пунктом в Нижньому Присамар'ї став ретраншемент Усть-Самарський. Завдяки своєму вигідному розташуванню, ретраншемент використовувався в 1737–1739 рр. як головна база Дніпровської флотилії

перед порогами Дніпра. Про важливе значення цього форпосту свідчить той факт, що татари двічі без успіху намагалися захопити Усть-Самару. Ретраншемент Самарський на правому березі й редут Теремний – на лівому, контролювали основну переправу в нижній течії р. Самара – брід Піщаний. Старосамарський ретраншемент та Миколаївський редут знаходилися на шляху, по якому підтримувалося сполучення між Усть-Самарським та Самарським ретраншементами, і далі – з Царичанським ретраншементом та Українською лінією.

До нашого часу на теренах Нижнього Присамар'я майже повністю збереглися лише залишки Старосамарського ретраншементу, що мають статус пам'ятки національного значення, на території якої з 2001 по 2018 роки, з перервами, проводилися археологічні дослідження. На о. Мийка та в межах материкової частини історико-археологічної заповідної території на Ігреньському півострові знаходяться окремі рештки укріплень Усть-Самарського ретраншементу, які доступні для археологічних досліджень. Придатний для проведення розкопок і редут Кільченський. Ретраншемент Самарський сьогодні затоплений водами Дніпровського водосховища. Не збереглися і рештки редутів Миколаївського та Теремного. Шанець Кільчень, ймовірно, перебуває під забудовою сучасного с. Спаське. Втратив свої візуальні ознаки й ретраншемент Монастирський. Проте, цілком можливо, що рештки його земляних фортифікацій можуть бути виявлені у разі проведення археологічної розвідки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Апанович, О. М. (2004). *Збройні сили України першої половини XVIII ст.* Дніпропетровськ: Січ.
- Байов, А. К. (1906а). *Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736–1739 годов. Первые три года войны.* Т. 1. СПб: Николаевская академия генерального штаба.
- Байов, А. К. (1906б). *Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736–1739 гг. Кампания 1739 г.* Т. 2. СПб: Николаевская академия генерального штаба.
- Барш, Я. С. (1955). «ЮРНАЛ». Часть вторая 1726–1740. *Сборник Государственной ордена трудового красного знамени публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина*, III, 7-40. Ленинград: 7-я типография изд. «Морской транспорт».
- Векленко, В. А. (2010). *Нательные кресты Самари – Богородицкой крепости.* (Монография). Днепрпетровск: Изд-во ДНУ.
- Мышлаевский, А. З. (Ред.). (1897). *Всепопданнейшие донесения графа Миниха.* Моск. отд. Арх. Гл. штаба. Ч. 1: *Донесения 1736 и 1737 годов: по списку поручика запаса арм. кав. М. П. Прокоповича.* *Сборник военно-исторических материалов*, X. СПб: Издание Главного Штаба.
- Мышлаевский, А. З. (Ред.). (1899). *Всепопданнейшие донесения графа Миниха.* Моск. отд. Арх. Гл. штаба. Ч. 2: *Донесения 1737 и 1738 годов: по списку поручика запаса арм. кав. М. П. Прокоповича.* *Сборник военно-исторических материалов*, XI. СПб: Издание Главного Штаба.
- Мышлаевский, А. З. (Ред.). (1903). *Всепопданнейшие донесения графа Миниха.* Моск. отд. Арх. Гл. штаба. Ч. 3: *Донесения 1739 года и генералитетския разсуждения: по списку поручика запаса арм. кав. М. П. Прокоповича.* *Сборник военно-исторических материалов*, XIII. СПб: Издание Главного Штаба.
- Ласковий, Ф. Ф. (1865). *Материалы для истории инженерного искусства в России. Опыт инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II.* СПб: типография Императорской Академии Наук, 1865. Ч. III.
- Манштейн, Х. Г. (1875). *Записки Манштейна о России 1727–1744. Приложение к «Русской старине».* СПб.: Типография В. С. Балашева.
- Маріна, З. П., & Філімонов, Д. Г. (2009). До питання про місцезнаходження слободи та перевозів біля Усть-Самарського ретраншементу (за писемними та археологічними даними). *Музейний Вісник*, 9, 65-81.

- Веселаго, Ф. Ф. (Ред.). (1877). *Материалы для истории русского флота*. Ч. VI. СПб: Типография морского министерства.
- Байов, А. (Ред.) (1904). Приказы графа Миниха за 1736–1738 гг. *Сборник военно-исторических материалов*, XIV. СПб: Электро-Типография Н. Я. Стойковой.
- Репан, О., Старостин, В., & Харлан, О. (2008). *Палимпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська*. Київ: Українські пропілеї.
- Сухомлин, О. (2021). *Російська військова присутність на території Запорозжжя як виклик для запорозького світу (1734–1775)*. (Монографія). Львів; Київ: ЛНУ імені І. Франка; ІУАД.
- Філімонов, Д. Г. (2016). Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя двох польових редутів періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. *Вісник Дніпропетровського національного університету. Серія: Історія та археологія*, 24(1), 129-141.
- Філімонов, Д. Г. (2020). Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років на території Присамар'я. *Історичне Присамар'я: збірник наук.-досл. праць* (с. 5-72). Житомир: Вид. О. О. Євенок.
- Філімонов, Д. (2021). Локалізація на території Нижнього Присамар'я укріплення XVIII ст. Піщана Самара. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць*, 30, 34-42.
- Шпитальов, Г. (2015). *Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736–1739 років*. Київ.
- Шпитальов, Г. (2016). Інженерні та оборонні споруди на Дніпрі періоду російсько-турецької війни 1736–1739 рр. *Чорноморська минувшина*, 11, 3-16.
- Єварницький, Д. И. (Яворницький, Д. И.). (1903). *Источники для истории запорожских казаков*. Т. II. Владимир: ипо-литография Губернского Правления.

REFERENCES

- Apanovich, O. M. (2004). *The Armed Forces of Ukraine in the first half of the XVIII century*. Dnipropetrovsk: Sich.
- Barsh, Ya. S. (1955). «JURNAL». Part two 1726–1740. *Collection of the State Order of the Red Banner of Labor of the Public Library named after M.E. Saltykov-Shchedrin*, III, 7-40. Leningrad: 7-ja tipografija izd. "Morskoj transport".
- Bayov, A. K. (Ed.). (1904). The orders of Count Minich in 1736–1738 years. *Collection of military-historical materials*, XIV. St. Petersburg: Electro-Printing House N.Ya. Stoikova.
- Bayov, A. K. (1906a). *The Russian army during the reign of Empress Anna Ioanovna. The war with Turkey in 1736-1739. The first three years of the war*. V. 1. St. Petersburg: Nikolaev academy of the general staff.
- Bayov, A. K. (1906b). *The Russian army during the reign of Empress Anna Ioanovna. Campaign of 1739*. V. 2. St. Petersburg: Nikolaev academy of the general staff.
- Evarnitsky, D. I. (1903). *Sources for the history of the Zaporozhye Cossacks*. V. 2. Vladimir: hypo-lithograph of the Provincial Board.
- Filimonov, D. G. (2016). Localization on the territory of Orelesky-in the Samara region two field redoubt during the RussianTurkish war of 1735–1739 years. *Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series*, 24, 129-141.
- Filimonov, D. G. (2020). Fortifications during the Russo-Turkish War of 1735-1739 in the territory of Prysamaryya. *Historical Prysamaria: a collection of research papers* (pp. 5-72). Zhytomyr: Publishing house O. O. Evenok.
- Filimonov, D. (2021). Localization on the territory of the Lower Prysamary fortification of the XVIII century Sandy Samara. *New studies of monuments of the Cossack era in Ukraine: Collection of scientific papers*, 30, 34-42.
- Laskowski, F. F. (1865). *Materials for the history of engineering in Russia. Experience in engineering after the Emperor Peter I to Catherine II*. P. III. St. Petersburg: rinting house of the Imperial Academy of Sciences.
- Manstein, H. G. (1875). *Manstein's Notes about Russia 1727–1744. Appendix to "Russian antiquity"*. St. Petersburg: Printing house V. S. Balasheva.
- Marina, Z. P., & Filimonov, D. G. (2009). On the issue of settlement and ferry location near the Ust-Samarian entrenchment (according to the written and archaeological sources). *Museum Bulletin*, 9, 65-81.
- Myshlaevsky, A. Z. (Ed.). (1897). The Most Submissive Reports of Count Munnich. Moscow branch of the Archive of the General Staff. Part 1: Reports of 1736 and 1737: according to the list of lieutenant of the reserve of the army reserve cavalier M. P. Prokopovich. *Collection of military-historical materials*, X. St. Petersburg: Publication of the Main Headquarters.
- Myshlaevsky, A. Z. (Ed.). (1899). The Most Submissive Reports of Count Munnich. Moscow branch of the Archive of the General Staff. Part 2: Reports of 1737 and 1738: according to the list of lieutenant of the reserve of the army reserve cavalier M. P. Prokopovich. *Collection of military-historical materials*, XI. St. Petersburg: Publication of the Main Headquarters.
- Myshlaevsky, A. Z. (Ed.). (1903). The Most Submissive Reports of Count Munnich. Moscow branch of the Archive of the General Staff. Part. 3: Reports of 1739 and generals' reasoning: according to the list of lieutenant of the army reserve cavalier M. P. Prokopovich. *Collection of military-historical materials*, XIII. St. Petersburg: Publication of the Main Headquarters.
- Репан, О., Старостин, В., & Харлан, О. (2008). *Палимпсест. The roots of the city: settlements of the 17th and 18th centuries in the history of Dnipropetrovsk*. Kyiv: Ukrainian propylaea.
- Shpytal'ov, H. (2015). *The Don and Dnieper flotillas in the Russo-Turkish war of 1736–1739*. Kyiv.
- Shpytal'ov, H. (2016). Engineering and defensive buildings on the Dnieper during the Russian-Turkish War of 1736–1739. *Chornomors'ka Mynuvshyna*, 11, 3-16.
- Sukhomlyn, O. (2021). *Russian military presence on the territory of Zaporizhzhya as a challenge for the Zaporizhzhya world (1734–1775)*. (Monograph). Lviv; Kyiv: LNU named after I. Franka; IUAD.
- Veklenko, V. (2010). *Crosses of the Samar – Blessed Virgin fortress*. (Monograph). Dnepropetrovsk: Publishing House DNU.
- Veselago, F. F. (Ed.). (1877). *Materials for the history of the Russian fleet*. P. VI. St. Petersburg: Printing House of the Marine Ministry.

Social Networks and Messengers as a Tool for Teaching History in Ukrainian Universities

UDC: 378[016:94]:004.77

DOI: 10.15421/172272

Pshemytska Yevgeniia**Ph.D., Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0003-0190-5787>, yarinki360@gmail.com
Vasyl' Stus Donetsk National University (Vinnytsia, Ukraine)**

Abstract

Actuality. Today, social networks and messengers are present every day in the life of a modern person, and act not only as tools for communication, but also have a powerful educational potential. In this regard, the study of the peculiarities of the use of social networks and messengers as tools in the educational process becomes relevant. **The goal** of this article is to investigate the peculiarities of using social networks and messengers as tools for teaching history in higher educational institutions of Ukraine. **The results.** The study highlights the educational possibilities of Facebook, Instagram, Twitter, YouTube and Telegram, as these networks and applications are the most popular, according to research and surveys, among Ukrainian students. The article presents options for tasks that can be performed in social networks and messengers, materials and channels that will be useful to teachers. The work highlights the difficulties that teachers and students may face when using these tools and offers options for solving the problems. First of all, these are errors, inaccuracies, falsified data, in this regard, the teacher must check the materials he presents in classes and urge and teach students to be careful with the information they find and use, check it with other official sources and materials. It is important to develop and provide students with clear, understandable assessment criteria when working with social networks and messengers. The appropriateness of the use of these tools during the study of a certain topic, subject for qualitative assimilation of the material and not overloading is of significant importance. **The conclusions.** It has been established that the use of social networks and messengers during the study of history at a university contributes to overcoming psychological barriers, developing creativity, digital skills among students, understanding the need to observe information hygiene, combating misinformation, historical myths and fakes. Under the condition of conscious and responsible teaching of history and the use of digital tools, it is possible to minimize all risks, and social networks and messengers will become useful in highlighting certain topics, securing materials, and completing tasks.

Keywords: social network, messenger, higher education, student, channel**Citation:** Pshemytska, Ye. (2022). Social Networks and Messengers as a Tool for Teaching History in Ukrainian Universities. *Grani*, 25(6), 74-79. <https://doi.org/10.15421/172272>

Соціальні мережі та месенджери як інструмент для викладання історії в українських ВНЗ

Пшемицька Євгенія**Донецький національний університет імені Василя Стуса (Вінниця, Україна)**

Анотація

Актуальність. Сьогодні соціальні мережі та месенджери кожного дня присутні в житті сучасної людини, й виступають не лише інструментами для спілкування, а мають також потужний освітній потенціал. У зв'язку з цим набуває актуальності дослідження особливостей використання соціальних мереж та месенджерів як інструментів у навчальному процесі. **Мета** даної статті – дослідити особливості використання соціальних мереж та месенджерів як інструментів для викладання історії у закладах вищої освіти України.

Результати. У дослідженні висвітлені освітні можливості Facebook, Instagram, Twitter, YouTube та Telegram, оскільки саме ці мережі та додатки є найбільш популярними, згідно досліджень та опитувань, серед українських студентів. В рамках статті представлені варіанти завдань, які можна виконувати в соціальних мережах та месенджерах, матеріали та канали, які стануть в нагоді викладачам. В роботі висвітлені складнощі з якими можуть зіткнутись викладачі та студенти під час використання даних інструментів й запропоновані варіанти вирішення проблем. У першу чергу це помилки, неточності, сфальсифіковані дані, у зв'язку з цим викладач повинен перевіряти матеріали, які подає на заняттях та закликати й вчити студентів уважно ставитись до інформації, яку вони знаходять та використовують, перевіряти з іншими офіційними джерелами, матеріалами. Важливо розробити та надати студентам чіткі, зрозумілі критерії оцінювання під час роботи з соціальними мережами та месенджерами. Суттєве значення має доречність використання даних інструментів під час вивчення певної теми, предмету для якісного засвоєння матеріалу та не перевантаження.

Висновки. Встановлено, що застосування соціальних мереж та месенджерів під час вивчення історії у ВНЗ сприяє подоланню психологічних бар'єрів, розвитку креативності, творчості, цифрових навичок серед студентів, розуміння необхідності дотримання інформаційної гігієни, протистояння дезінформації, історичним міфам та фейкам. При умові свідомого та відповідального викладання історії та застосування цифрових інструментів можливо мінімізувати всі ризики й соціальні мережі та месенджери стануть корисними у висвітленні певних тем, закріпленні матеріалів, виконання завдань.

Ключові слова: соціальна мережа, месенджер, вища освіта, студент, канал**Цитування:** Пшемицька Є. Соціальні мережі та месенджери як інструмент для викладання історії в українських ВНЗ. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 74-79. <https://doi.org/10.15421/172272>

Стаття надійшла / Article arrived: 04.12.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Вступ.

Одним із пріоритетних напрямків розвитку вищої освіти в Україні є запровадження сучасних цифрових технологій під час навчання. Особливу увагу заслуговують соціальні мережі та месенджери, адже сьогодні важко уявити студента, який не має сторінку в соціальній мережі, не слідкує за блогом та/або каналом. Соціальні мережі та месенджери мають значний освітній потенціал: зручні у використанні, сприяють кращому порозумінню між викладачем та студентами, розвивають креативність, ініціативність. В рамках якісного контенту можуть підніматись актуальні теми та проблеми, відбуватись популяризації історії, науки. У зв'язку з чим важливо дослідити можливості месенджерів та соціальних мереж як інструментів навчання історії у вищих навчальних закладах.

Дослідження даної теми сприятиме зверненню уваги на розвиток якісного, саме україномовного, історичного контенту, боротьби з російськими наративами, фейками в інтернет-просторі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Останні 10 років увага викладачів, методистів зосереджена на особливостях використання цифрових технологій в освіті, інтерактивного навчання, геймефікації в освіті. Одним із сучасних трендів є дослідження освітніх можливостей соціальних мереж та месенджерів, представлені в розробках зарубіжних науковців (Bista, 2015; Perifanou, Tzafilkou, & Economides, 2021). Українські дослідники також звернулись до вивчення можливостей соціальних мереж та месенджерів у навчанні, висвітлення даної теми активувалось з початком дистанційного навчання через пандемію COVID-19 (Електронні соціальні мережі, 2020; Коляда, 2021; Панченко, & Самовілова, 2020; Полякова, 2022; Прокопів, & Сидорук, 2020). У той же час дослідження використання соціальних мереж та месенджерів у викладанні історії у вищих навчальних закладах так і не стало предметом спеціального наукового дослідження.

Мета статті – дослідити особливості використання соціальних мереж та месенджерів як інструментів для викладання історії у закладах вищої освіти України.

Результати дослідження. Поняття «соціальні мережі» був введений у 1954 році представником «манчестерської школи» Д. Барнсом у статті «Класи і збори в норвезькому острівному приході» (Barnes, 1954).

Насамперед необхідно пояснити, що ми будемо розуміти під поняттями «соціальна мережа». Багатоаспектність цього поняття зумовлена різними концепціями та підходами, тому ми будемо розглядати соціальні мережі як середовище, що дозволяє активно спілкуватися користувачам, які об'єднанні спільними інтересами, в різній формі: у вигляді фотографій, опису, відео та ін. Для оцінювання контенту

опублікованого матеріалу (повідомлення, фото, відео, аудіо тощо) використовують «лайк», або коментар, або репост. Таким чином, ми будемо відносити до соцмереж також відеохостинги, зокрема YouTube, що зумовлено активним його використанням в сучасному освітньому процесі.

Месенджери являють собою додаток, програму, головна мета – миттєвий обмін повідомленнями, відео, документами в реальному часі. Додатки постійно оновлюється й з'являються нові функції: проведення відеоконференцій, використання хмарних хранилищ та ін. (Електронні соціальні мережі, 2020, с. 11, 62).

Одним із найпотужніших інтернет-трендів останніх років стало використання соціальних мереж не лише для спілкування та розваг, а й для отримання новин та інформації. Така тенденція помітна як у країнах Заходу (наприклад, у США це близько 53% громадян), так і для України, де частка користувачів, що споживають новини в соціальних мережах зросла з 45% до 63% (Медіаспоживання українців, 2022).

Згідно даних Київського міжнародного інституту соціології, станом на весну-літо 2022 року найбільш популярними соціальними мережами є Facebook, Instagram, Twitter, YouTube, серед месенджерів перше місце посідає Telegram. Незважаючи на те, що перераховані соціальні мережі та месенджери, які популярні серед студентської аудиторії, відносять більше до розважально-дозвільних вони мають значний освітній потенціал й використовуються сьогодні також в навчальних цілях (Прокопів, & Сидорук, 2020, с. 76).

Facebook займає перше місце серед соціальних мереж в Україні по кількості користувачів й активно використовується з 2019 року в професійних, у тому числі освітніх, цілях (Дослідження української аудиторії, 2022). У Фейсбукі знаходиться не лише групи інформаційного спрямування: для пошуку наукових та освітніх заходів, новини науки (Конференції з історії, 2022; Офіс підтримки вченого, 2022) тощо, а й також науково-популярні та наукові матеріали (History of Science, 2022; House of European History, 2022; World History, 2022). Також в мережі знаходиться багато візуального контенту, який можна використати під час занять. Крім того, викладач може створити власну групу для роботи зі студентами й наповнювати її навчальними матеріалами (Черненко, 2019, с. 172).

На другому місці в Україні знаходиться Instagram, і варто зауважити, що Facebook це найбільш популярна соціальна мережа для користувачів віком 25-54 роки, а Instagram охоплює молодіжну аудиторію, користується популярністю серед населення віком від 18 до 44 років (Медіаспоживання українців, 2022). Інстаграм також використовується в навчальних цілях, в мережі багато сторінок про підготовку до ЗНО, різноманітних фото- та відео-колекцій присвячених певним історичним періодам,

діячам, подіям (ЗНО та НМТ, 2022; History, 2022; World War History, 2022).

Зручність Інстаграму та Фейсбуку полягає в тому, що ці мережі дозволяють подавати інформацію в різних зручних форматах (фото, текст, короткі відео) і користувач контролює час сприйняття інформації.

Серед завдань, які можуть виконувати студенти у Facebook та Instagram – сторінка історичного діяча або людини з певної епохи. Наприклад, сторінка чумного лікаря, українського селянина XIX ст., тощо. Надзвичайно цікаво, якщо сторінка ведеться від імені самого учасника подій, це дозволить студентам подивитись на історичні процеси з середини, залучати нестандартні джерела та матеріали, проявляти креативність (Коляда, 2021, с. 74). Яскравим прикладом є проєкт «Eva.stories» – Інстаграм-сторінка, яка велась від імені жертви Голокосту, єврейської дівчинки Єви Гейман. На сторінці розміщені сторіс, фотографії, які дозволяють поринути у часи, коли жила Єва, усвідомити, що вона переживала. Головна ідея творців проєкту – донести інформацію про Голокост до молодого покоління, викликати зацікавленість, співчуття. В Ізраїлі даний проєкт викликав жваве обговорення, особливо з приводу доцільності використання теми Голокосту в рамках так званої селфі-культури, у той же час молодь позитивно сприйняла такий формат вивчення історії (A Holocaust Story, 2019; Eva.stories, 2019; Teen's Journal, 2019).

Однією з найбільш популярних в Україні мереж є відеохостінг YouTube, який активно застосовується в освітньому процесі. Відео з мережі використовуються як додаткові матеріали до лекцій, частина матеріалів виступають у якості самостійного джерела: хроніки, спогади тощо. Сьогодні в YouTube представлені наукові, науково-популярні історичні канали, які пропонують не лише відео-лекції, огляди (Kings and Generals, 2022), а й історичні реконструкції (Lindybeige, 2022), практичні уроки, наприклад, по виконанню археологічних малюнків та проведенню розкопок (Archaeological Illustration, 2020; Археологія: флотація та промивання, 2017). Активно розвивається український YouTube, станом на грудень 2022 року, за нашими підрахунками, діє 105 україномовних історичних каналів, серед яких канали вищих навчальних закладів, музеїв, організацій тощо (Музей Голодомору, 2022; Національний музей історії, 2022; Український інститут, 2022). Крім того, історичні теми піднімаються на каналах присвячених культурі, гуманітарним дисциплінам, науці загалом (Твоя Підпільна Гуманітарка, 2022; Цікава наука, 2022; Kult: Podcast, 2022).

Так само, як і в попередніх проаналізованих мережах в YouTube можна виконувати різноманітні завдання, від аналізу відео-матеріалу, візуальних джерел до створення власного контенту. Безумовно створення та тим паче повноцінне ведення власного

каналу вимагає певної підготовки, знань, часу та ресурсів, у той же час, створення пробного матеріалу, контенту надасть студентам можливість опрацювати різноманітні ресурси, розвинути цифрові навички. Згідно результатів дослідження, яке було проведено в Греції у 2020 році, саме YouTube найбільше розвивав цифрові навички у студентів, й дана мережа сприймається як неформальне освітнє середовище, як платформа для онлайн-освіти (Perifanou, Tzafilkou, & Economides, 2021, p. 7-8).

Однією з соцмереж, яка активно використовується як для спілкування так і для отримання новин є Twitter. Мережа пропонує ряд інструментів, які можна використати під час навчання: освітні чати, медіа-студія (створення, управління, монетизація відео користувача), моменти Твіттера (колекції твітів по певній темі, ідеї), тьюторіали (короткі відеороліки, які навчають чомусь), теши (маркування твітів, які можна використовувати для комунікації, дискусії, спільної роботи або дослідження), списки (збір фахівців та установ за напрямком). Українські та зарубіжні науковці, викладачі та студенти наголошують на зручності Твіттера як мікроблога, серед переваг цієї мережі: високий рівень інтерактивності; можливість висловити основну думку у повідомленні довжиною не більше 280 символів; високий рівень мультимедійності (одночасне використання у процесі комунікації як вербального тексту, так і графічних елементів, анімації, фотографій, аудіо- та відеоінформації; наявність зручної пошукової системи за всіма словами та словосполученнями, що зустрічаються у Твіттері; контекстність – можливість обговорення конкретної теми. У Твіттері легко залучити велику групу студентів, наприклад, під час лекції, коли студенти можуть відправляти твіти з коментарями чи питаннями, а лектор виводити питання на екран й відразу відповідати на них, така практика сприяє залученню більшої кількості учнів у дискусію. Твіти також можуть виступати матеріалами з історії сучасного світу, новітньої історії, ознайомлення з міжнародною ситуацією, активно розвивається так звана Твіттер-дипломатія (Панченко, & Самовілова, 2020, с. 121; Полякова, 2022, с. 376-377; Vista, 2015, p. 98).

Згідно даних за червень-липень 2022 р. молодь від 18 до 39 років активно спілкується та споживає новини через Telegram (від 72,4% серед опитаних віком 30-39 років до 86,7% серед опитаних віком 18-29 років) (Медіаспоживання українців, 2022). Окрім зручності спілкування між учасниками навчального процесу в Telegram присутні освітні та наукові чат-боти, інформаційні канали. Одним із завдань може стати створення історичного телеграм-каналу, присвяченого певному історичному діячу та/або періоду, країні. В подібних телеграм-каналах можна розміщувати опитування, тести, пропонувати огляд відео-матеріалів, посилання на літературу

тощо. Важливо заохочувати студентів регулярно поповнювати канал, вчитись пропонувати матеріали для різної аудиторії.

Таким чином можна виділити наступні позитивні аспекти у використанні соціальних мереж та месенджерів у викладанні історії: широкі демонстраційні можливості, різні форми взаємодії та комунікації. Соціальні мережі ламають психологічні бар'єри та роблять викладача ближчим до аудиторії, сором'язливі студенти відчувають себе більш комфортно та стають активними учасниками навчального процесу, викладач може розробити персональний підхід до студента. Соціальні мережі дають можливість студентам проявити креативність, творчо підходити до підбору та обробки матеріалів, розвивати навички та вміння роботи в командах (Черненко, 2019, с. 174-175).

Важливо розуміти й негативні аспекти, ризики та складнощі з якими можуть зіткнутись як викладачі так і студенти. У першу чергу, це помилки, неточності, або навіть сфальсифіковані факти та дані, які можуть зустрітись на каналах, сторінках. Викладач повинен перевіряти матеріали, які подає на заняттях та закликати студентів уважно ставитись до інформації, яку вони знаходять та використовують. Інформаційна гігієна сьогодні, в умовах війни, є надзвичайно важливою й відповідальність викладача надати студентам матеріали, ресурси за якими можливо перевіряти, звіряти інформацію й розвинути необхідні вміння та навички роботи з різноманітною інформацією. Наприклад, можна виконувати наступні завдання: перевіряти дані, візуальні матеріали на достовірність, наявність помилок, перегляд та аналіз виступів російських політиків та ідеологів на історичну тематику тощо.

На наш погляд, такі інструменти навчання як соцмережі та месенджери не потрібно використовувати на кожному занятті через ризик перенасичення, втоми, навіть стресу, через безперервний інформаційний потік або його втрату. Суттєве значення має і доречність використання такого роду інструментів для конкретного предмету чи теми. Адже, наприклад, історичну пам'ять, історичну політику, цікаво та корисно досліджувати за каналами та сторінками у соцмережах різних організацій, але під час вивчення теми суто теоретичного характеру візуальний контент може відволікати, завадити засвоєнню матеріалу, може спостерігатись поверхневе сприйняття великого об'єму інформації (Майнаєв, 2016, с. 5-6).

Ускладнення можуть виникати й якщо здобувачі будуть сприймати роботу в соцмережах несерйозно, без усвідомлення того, що створення якісного контенту вимагає приділення уваги як формі так і змісту. Для того, щоб уникнути подібних проблем ми вважаємо, що важливо розробити критерії оцінювання каналів, сторінок студентів на історичну тематику й пропонуємо виділити наступні складові:

актуальність, креативність, коректність відповідність поданих матеріалів обраній темі, орієнтація на цільову аудиторію (на кого орієнтовано: школярів, освітян тощо), доступність, якість, оформлення сторінок, візуалізація контенту, активність взаємодії з аудиторією (активна комунікація між сторінкою та аудиторією, опитування, відповіді на запитання від підписників, залежно від аудиторії, інтерактиви, розважальне залучення аудиторії, обговорення актуальних тем та ін.), власний стиль (унікальні підходи до створення контенту, інноваційні підходи для залучення та утримання інтересу аудиторії, тощо).

Висновки. Соціальні мережі та месенджери використовуються сьогодні не лише для спілкування, дозвілля, а можуть також виступати інструментами в освітньому процесі у вищих навчальних закладах, майданчиками, на яких студенти та викладачі можуть викладати навчальні матеріали, пропонувати відео, ігри, тести, опитування. Завдяки використанню соціальних мереж на заняттях можливо подолати бар'єри між аудиторією та викладачем, студенти мають змогу креативно та творчо підійти до виконання завдань. Крім того, завдяки даним цифровим інструментам розвиваються цифрові навички необхідні в сучасному світі.

В результаті проведеного дослідження було встановлено, що соціальні мережі та месенджери дозволяють сучасно та доступно викладати історію у ЗВО, звертаючись до емоційної складової у вивченні матеріалів, зокрема під час завдань де об'єктом дослідження виступає людина. Студенти розробляючи завдання та матеріали у соціальних мережах та месенджерах розуміють важливість інформаційної гігієни, отримують навички боротьби із фейковою інформацією, протистояння маніпуляціям на історичну тематику. Важливо, що студенти також вчаться орієнтуватись на різну цільову аудиторію користувачів, усвідомлюють важливість популяризації історії.

Незважаючи на складнощі, які можливі під час використання соціальних мереж та месенджерів під час навчання, дані інструменти неможливо повністю відкинути та ігнорувати, адже інформація з цифрового середовища поступає до сучасного суспільства кожного дня. Підходячи свідомо, відповідально до викладання історії та залучення цифрових інструментів у навчанні викладач може мінімізувати усі ризики пов'язані з використанням месенджерів та соціальних мереж.

Перспективними напрямками дослідження виступає подальше дослідження соціальних мереж та месенджерів професійного спрямування, вивчення мереж та додатків для професійного розвитку історика, популяризації історичної науки. Темою окремого наукового дослідження може стати висвітлення зарубіжного досвіду використання соціальних мереж та месенджерів у вищих навчальних закладах.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Археологія: флотація та промивання.* (2017). Відновлено з https://www.youtube.com/watch?v=RWoYd7_uH6c
- Дослідження української аудиторії Facebook та Instagram (липень 2022) від plusone social impact.* (2022). Відновлено з <https://plusone.com.ua/research/>
- Електронні соціальні мережі як інструменти сучасного навчального середовища: термінологічний словник.* (2020). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
- ЗНО та НМТ Історія України.* (2022). Відновлено з https://www.instagram.com/history_zno_online/
- Коляда, І. А. (2021). Вивчення історичних особистостей на уроках історії України у 8 класі: впровадження інноваційних підходів. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*, 82, 71-77.
- Конференції з історії.* (2022). Відновлено з <https://www.facebook.com/groups/916726128391197>
- Майнаєв, Ф. Я. (2016). Використання соціальних мереж у on-line-навчанні. *Innovative solutions in modern science*, 2(2), 1-9.
- Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни. Опитування ОПОРИ.* (2022). Відновлено з https://www.oporua.org/report/polit_ad/24068-mediaspozivannia-ukrayintsiv-v-umovakh-povnomasshtabnoyi-viini-opituvannia-opori
- Музей Голодомору.* (2022). Відновлено з <https://www.youtube.com/channel/UCTPix5Cm4KsqKpcaTROQoUw>
- Національний музей історії України.* (2022). Відновлено з <https://www.youtube.com/channel/UC0JAcxgF0zp3-JGC5VhZESQ>
- Офіс підтримки вченого.* (2022). Відновлено з <https://www.facebook.com/scholarsupportoffice>
- Панченко, Л., & Самовілова, Н. (2020). Twitter для професійного розвитку педагога. *Імплементація європейських стандартів в українські освітні дослідження: Збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції Української асоціації дослідників освіти (26 червня 2020 р.)* (с. 119-123). Дрогобич: ТзОВ «Трек-ЛТД».
- Полякова, Т. (2022). Організація самостійної роботи студентів при навчанні іноземній мові з використанням ресурсів соціальної мережі Твіттер. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 50, 374-379.
- Прокопів, Л., & Сидорук, Л. (2020). Використання інноваційних технологій навчання як ефективної комунікації в освітньому процесі закладу вищої освіти. *Освітні обрії*, 1(50), 75-79.
- Твоя Підпільна Гуманітарка.* (2022). Відновлено з https://www.youtube.com/channel/UCvDZ4ZSgzSt0rGgQpFV_r-A/videos
- Український інститут національної пам'яті.* (2022). Відновлено з <https://www.youtube.com/c/UINPofficial/videos>
- Цікава наука.* (2022). Відновлено з <https://www.youtube.com/@cikavanauka>
- Черненко, А. В. (2019). Використання соціальних мереж для навчання студентів у закладах вищої освіти. *Теорія та методика навчання та виховання*, 6, 166-178.
- A Holocaust Story for the Social Media Generation.* (2019). Retrieved from <https://www.nytimes.com/2019/04/30/world/middleeast/eva-heyman-instagram-holocaust.html>
- Archaeological Illustration: Iron Artefacts.* (2020). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=LtjEww9YQzw>
- Barnes, J. (1954). Class and committees in a Norwegian Island Parish. *Human Relations*, 7, 39-58.
- Bista, K. (2015). Is Twitter an Effective Pedagogical Tool in Higher Education? Perspectives of Education Graduate Students. *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning*, 15(2), 83-102.
- Eva.stories.* (2019). Retrieved from <https://www.instagram.com/eva.stories/>
- History of Science in Central, Eastern and Southeastern Europe.* (2022). Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/hps.cesee/>
- History.* (2022). Retrieved from <https://www.instagram.com/history/>
- House of European History.* (2022). Retrieved from <https://www.facebook.com/HistoriaEuropa/>
- Kings and Generals.* (2022). Retrieved from <https://www.youtube.com/c/KingsandGenerals/search>
- Kult: Podcast.* (2022). Retrieved from https://www.youtube.com/@kult_podcast
- Lindybeige.* (2022). Retrieved from <https://www.youtube.com/c/lindybeige/videos>
- Perifanou, M., Tzafilkou, K., & Economides, A. A. (2021). The Role of Instagram, Facebook, and YouTube Frequency of Use in University Students' Digital Skills Components. *Education Science*, 11, 1-14.
- Teen's Journal Inspires Instagram Account about the Holocaust.* (2019). Retrieved from https://www.washingtonpost.com/lifestyle/kidspost/teens-journal-inspires-instagram-account-about-the-holocaust/2019/05/01/d4faa186-6b61-11e9-8f44-e8d8bb1df986_story.html
- World History.* (2022). Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/WorldHistoryphotos/>
- World War History.* (2022). Retrieved from https://www.instagram.com/history_documentation/

REFERENCES

- A Holocaust Story for the Social Media Generation.* (2019). Retrieved from <https://www.nytimes.com/2019/04/30/world/middleeast/eva-heyman-instagram-holocaust.html>
- Archaeological Illustration: Iron Artefacts.* (2020). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=LtjEww9YQzw>
- Archaeology: Flotation and Washing.* (2017). Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=RWoYd7_uH6c
- Barnes, J. (1954). Class and committees in a Norwegian Island Parish. *Human Relations*, 7, 39-58.
- Bista, K. (2015). Is Twitter an Effective Pedagogical Tool in Higher Education? Perspectives of Education Graduate Students. *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning*, 15(2), 83-102.
- Chernenko, A. V. (2019). Use of Social Networks for Teaching Students in Institutions of Higher Education. *Theory and methods of teaching and education*, 6, 166-178.
- Conferences on History.* (2022). Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/916726128391197>

- Electronic Social Networks as Tools of the Modern Educational Environment: Terminological Dictionary.* (2020). Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka.
- Eva.stories.* (2019). Retrieved from <https://www.instagram.com/eva.stories/>
- History of Science in Central, Eastern and Southeastern Europe.* (2022). Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/hps.cesec/>
- History.* (2022). Retrieved from <https://www.instagram.com/history/>
- Holodomor Muzeum.* (2022). Retrieved from <https://www.youtube.com/channel/UCTPix5Cm4KsqKpcaTROQoUw>
- House of European History.* (2022). Retrieved from <https://www.facebook.com/HistoriaEuropa/>
- Interesting Science.* (2022). Retrieved from <https://www.youtube.com/@cikavanauka>
- Kings and Generals.* (2022). Retrieved from <https://www.youtube.com/c/KingsandGenerals/search>
- Koliada, I. A. (2021). The Study of Historical Personalities in the Lessons of the History of Ukraine in the 8th Grade: Implementation of Innovative Approaches. *Naukovi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova Seriya 5. Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy*, 82, 71-77.
- Kult: Podcast.* (2022). Retrieved from https://www.youtube.com/@kult_podcast
- Lindybeige.* (2022). Retrieved from <https://www.youtube.com/c/lindybeige/videos>
- Mainaiev, F. Ya. (2016). Use of Social Networks in Online Education. *Innovative solutions in modern science*, 2(2), 1-9.
- Media Consumption of Ukrainians in Conditions of Full-Scale War: OPORA Survey.* (2022). Retrieved from https://www.oporaua.org/report/polit_ad/24068-mediaspzhivannia-ukrayintsiv-v-umovakh-povnomasshtabnoyi-viini-opituvannia-opori
- National Museum of the History of Ukraine.* (2022). Retrieved from <https://www.youtube.com/channel/UC0JAcxgF0zp3-JGC5VhZESQ>
- Panchenko, L., & Samoilova, N. (2020). Twitter for the Professional Development of a Teacher. *Implementation of European standards in Ukrainian educational research: Proceedings of the 4th International Scientific Conference of the Ukrainian Association of Educational Researchers (June 26, 2020)* (pp. 119-123). Drohobych: TREK-LTD LLC.
- Perifanou, M., Tzafilkou, K., & Economides, A. A. (2021). The Role of Instagram, Facebook, and YouTube Frequency of Use in University Students' Digital Skills Components. *Education Sciences*, 11, 1-14.
- Polyakova, T. (2022). Organization of Independent Work of Students in Learning a Foreign Language Using the Resources of the Twitter Social Network. *Current issues of humanitarian sciences*, 50, 374-379.
- Prokopiv, L., & Sydoruk, L. (2020). Use of Innovative Learning Technologies as Effective Communication in the Educational Process of a Higher Education Institution. *Educational Horizons*, 1(50), 75-79.
- Research of the Ukrainian Facebook and Instagram Audience. (July 2022) by Plusone Social Impact.* (2022). Retrieved from <https://plusone.com.ua/research/>
- Scientist Support Office.* (2022). Retrieved from <https://www.facebook.com/scholarsupportoffice>
- Teen's Journal Inspires Instagram Account about the Holocaust.* (2019). Retrieved from https://www.washingtonpost.com/lifestyle/kidspost/teens-journal-inspires-instagram-account-about-the-holocaust/2019/05/01/d4faa186-6b61-11e9-8f44-e8d8bb1df986_story.html
- Ukrainian Institute of National Memory.* (2022). Retrieved from <https://www.youtube.com/c/UINPofficial/videos>
- World History.* (2022). Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/WorldHistoryphotos/>
- World War History.* (2022). Retrieved from https://www.instagram.com/history_documentation/
- Your Underground Humanitarian.* (2022). Retrieved from https://www.youtube.com/channel/UCvDZ4ZSgzSt0rGgQpFV_r-A/videos
- ZNO and NMT History of Ukraine.* (2022). Retrieved from https://www.instagram.com/history_zno_online/

“Hard” and “Soft” Party Euroscepticism in Current Poland

UDC: 329.1/.9(438) +328

DOI: 10.15421/172273

Haydanka Yevheniy**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8112-2090>, yevheniy.haidanka@uzhnu.edu.ua
Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine)**

Abstract

The article defines the configuration of the current Polish Sejm composition based on the hard-versus-soft-Euroscepticism criterion. It explains that Euroscepticism is a part of modern political narrative both in Poland and at the European level. The objective of the present study is to explain the political nature of Polish parliamentary parties leaning towards Euroscepticism. The study findings rest on the use of political science methods to classify party Euroscepticism. This classification analyses post-socialist countries on the example of the current Polish Sejm configuration. The study emphasizes that strong Euroscepticism results from the party's strategy for the country to exit the European Union. Mild Euroscepticism involves a wider political spectrum – from slight criticism of deepening European integration to “revision” of EU membership.

The article discusses that both types of party Euroscepticism can be observed in the Sejm. The Polish hegemon of the last decade “Law and Justice” are moderate Eurosceptics. Hard Eurosceptics are the right-wing populists from “Confederation”. “Law and Justice” succeeds in mobilizing conservative Polish voters. The party implements a moderate Eurosceptic policy, often maneuvering between soft and hard Euroscepticism. It has been proven that the “Confederation” implements traditional populist politics rather than the political doctrine of firm Euroscepticism. The high level of populism is reinforced by the odious actions and comments of the pro-Russian party leader Janusz Korwin-Mikke. Poland is characterized by a distinction between party Euroscepticism and prevailing in society “moderate Eurooptimism”. The present study confirms that Polexit is impossible in the current political conditions in the country. It is assumed that the upcoming parliamentary elections in 2023 may bring the ruling “Law and Justice” closer to hard Euroscepticism.

Keywords: hard Euroscepticism, soft Euroscepticism, Europhilia, party Euroscepticism, “Law and Justice”, “Confederation”, Sejm Poland

Citation: Haydanka, Ye. (2022). “Hard” and “Soft” Party Euroscepticism in Current Poland. *Grani*, 25(6), 80-84. <https://doi.org/10.15421/172273>

«Твердий» і «м'який» партійний євроскептицизм у сучасній Польщі

Гайданка Євгеній**Ужгородський національний університет (Ужгород, Україна)**

Анотація

У статті визначено конфігурацію сучасного складу Сейму Польщі відповідно критерію «твердий – м'який євроскептицизм». Пояснено, що євроскептицизм є часткою сучасного політичного дискурсу не лише у Польщі, але й на загальноєвропейському рівні. **Мета** дослідження спрямована на встановлення особливостей євроскептицизму парламентських партій у сучасній Польщі. **Результатами** статті стало використання політологічних методів класифікації партійного євроскептицизму у постсоціалістичних країнах по відношенню до сучасної конфігурації польського Сейму. Наголошується, що твердий євроскептицизм пов'язується із партійною стратегією на вихід країни зі складу Європейського Союзу. М'який євроскептицизм передбачає ширший політичний спектр – від легкої критики поглиблення європейської інтеграції до «ревізії» членства в Європейському Союзі.

Визначено, що у Сеймі присутні обидва різновиди партійного євроскептицизму. М'якими євроскептиками виступила партія-гегемон у Польщі останнього десятиріччя «Право і справедливість». Твердими євроскептиками є праві популісти «Конфедерація». «Право і справедливість» вдається успішно мобілізувати консервативних польських виборців. Партія реалізує помірну євроскептичну політику, часто маневрує між м'яким і твердим євроскептицизмом. Доведено, що «Конфедерація» реалізує традиційну популістську політику, ніж дотримується політичної доктрини твердого євроскептицизму. Високий рівень популізму підкріплюється одіозними діями та заявами проросійського лідера партії Януша Корвін-Мікке. Для Польщі характерне розмежування між партійним євроскептицизмом та «помірним єврооптимізмом», який переважає у суспільстві. Доведено, що в сучасних політичних умовах у Польщі Polexit є неможливим. Зроблено припущення, що майбутні парламентські вибори 2023 р. можуть наблизити правлячу «Право і справедливість» до твердого євроскептицизму.

Ключові слова: твердий євроскептицизм, м'який євроскептицизм, єврофілія, партійний євроскептицизм, «Право і справедливість», «Конфедерація», Сейм Польщі

Цитування: Гайданка Є. «Твердий» і «м'який» партійний євроскептицизм у сучасній Польщі. *Науково-теоретичний альманах Грани*. 2022. Том 25. №6. С. 80-84. <https://doi.org/10.15421/172273>

Дослідження проведено у рамках проєкту «Тренди демократії та євроскептицизм у Польщі» (Університет імені Кардинала Стефана Вишинського у м. Варшава) за фінансової підтримки Міжнародного Вишеградського Фонду.

The research was carried out within the framework “Democracy Trends and Euroscepticism in Poland” (Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw) funded by International Visegrad Fund.

Стаття надійшла / Article arrived: 09.11.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Вступ. Результати політичних трансформацій країн Центральної Європи довготривалий час вважались не тільки майже взірцевим шляхом від постсоціалізму до «євросоюзівського статусу», але стали орієнтиром для більшості перехідних пострадянських режимів. Парадоксально, але менше ніж через десятиріччя повернення країн Вишеградської четвірки до Європи розпочинаються процеси авторитаризації центральноєвропейських демократій. У кожній країні з'являються лідери, що заграють із популізмом (угорський Орбан, словацький Фіцо, чеський Бабіш чи польський Качинський), які чимдалі тим більше починають говорити як мінімум про ревізію членства у Європейському Союзі. Звичайно, євроскептицизм має свої більш глибокі соціально-політичні коріння, але із партогенезом у політикумі центральноєвропейських країн виникають осередки євроскепсису. Не стала винятком Польща, в якій домінують євроскептики за своєю ідеологічною суттю – «Право і справедливість». Партія, починаючи з 2001 р. і дотепер справляє значний вплив на формування державної політики, а з 2015 р. домінує у польському політичному житті. Політичне балансування між «твердим» і «м'яким» євроскептицизмом стало атрибутом політики у Польщі останніх років.

В умовах політичної кризовості Європейського Союзу (передусім, Brexit на початку 2020 р.) та початку російської війни в Україні (24 лютого 2022 р.) ще більш актуалізується проблематика євроскептицизму всередині Європейського Союзу. **Метою статті** є встановити особливості євроскептицизму парламентських партій у сучасній Польщі. Для досягнення мети ми використали два **методологічні підходи**: 1) компаративний підхід до розгляду «м'якого» та «твердого» партійного євроскептицизму у західній політичній науці, та 2) політологічний аналіз партій-євроскептиків у діючому складі Сейму Польщі.

Проблематика євроскептицизму є широко досліджена у сучасній компаративній політології. Поверот у аналізі природи євроскептицизму стався після появи і поширення партій-євроскептиків у постсоціалістичних країнах. Серед найбільш значимих концептуалістів партійного євроскептицизму необхідно згадати Алекса Щербяка та Пола Таггарта (Szczerbiak & Taggart, 2002; Szczerbiak & Taggart, 2003), Петра Копецкі та Кас Муда (Kopecký & Mudde, 2002), Сорена Рішшой (Riishøj, 2004), Софію Васілопулу (Vasilopolou, 2009), Владіміра Бортуну (Bortun, 2022), Нори Лазар (Lázár, 2015), Марцела Мартинковича (Martinkovič, 2018), Радослава Зендеровського (Zenderowski, 2010).

Результати дослідження.

«Твердий» та «м'який» погляд на європейську інтеграцію.

Питання євроскептицизму є складним за своїм політичним наповненням, адже включає широкий спектр відношення до Європейського Союзу – від несприйняття самої ідеї європейської ідентичності й до поверхневого (часткового) перегляду існуючих політичних умов функціонування інтегрованої європейської спільноти. Політичні партії формують засади внутрішньої політики країн-членів ЄС, репрезентуючи національні інтереси на рівні політичних структур Європейського Союзу (передусім, Європарламенту). Відтак, на рівні політичної системи формується партійний євроскептицизм, який має декілька проявів (Kaniok, 2009). Загалом, виділяють дві загальні форми партійної політики євроскептицизму – «твердий» та «м'який». Відомі дослідники феномену сучасного євроскептицизму Алекс Щербяк та Пол Таггарт визначають твердий партійний євроскептицизм як «принциповий євроскептицизм». Тобто, партії виступають за вихід країни зі складу Європейського Союзу (чи не вступ до ЄС), а основною передумовою цьому є відхилення необхідності європейської інтеграції. Натомість м'який євроскептицизм визначається як «поміrkований євроскептицизм». Партія-м'який євроскептик не заперечує європейську інтеграцію та її переваги, але помітними є певні розбіжності у поглядах на пріоритети ЄС та національні інтереси (Szczerbiak & Taggart, 2003, р. 3). У подальшому вченими була доповнена власна концепція двохвимірною партійного євроскептицизму («твердий – м'який»). У новій редакції твердий євроскептицизм полягає, передусім, у неможливості делегування навіть частки національного суверенітету на користь наднаціональних утворень типу ЄС. М'який євроскептицизм ніби погоджується із поточною структурою ЄС, проте демонструє безапеляційну опозицію по відношенню до можливостей розширення компетенції та суверенітету Європейського Союзу (Szczerbiak & Taggart, 2003, р. 20). Близькою до класиків партійного євроскептицизму є типологізація запропонована Петером Копецкі та Кас Мудлом. Тут за основу розмежування партій-євроскептиків також взято питання національного суверенітету та можливостей його делегування на користь структур ЄС. У підсумку формуються чотири групи партій за ступенем підтримки ідеї європейської інтеграції та сучасної траєкторії розвитку ЄС: близькі до твердих євроскептиків «євроскептики» та «європротівники»¹; натомість м'якими євроскептиками слід вважати «євроентузіастів» та «європрагматиків» (Kopecký & Mudde, 2002, р. 300-304). Ще один дослідник-компаративіст Сорен Рішшой пропонує оригінальну класифікацію партій-євроскептиків у залежності від погодження євроскептицизму, а не ставлення партій до сучасного / майбутнього ЄС. Всього Рішшой запропонував дев'ять моделей партій-євроскептиків (Riishøj, 2004, р. 1-44), з поміж яких

виділяємо «евроскептицизм ідентичності» – партії, які остерігаються, що зближення із ЄС поглине національну ідентичність країни, «функціональний євроскептицизм» – ситуативна реакція партії на нову ініціативу з боку ЄС (наприклад, збільшення видатків на аграрний сектор) та «інституційний євроскептицизм» – партії оперативно реагують на збільшення рівня легітимності європейських інститутів влади, побоюючись зменшення легітимності національної влади.

Польські варіації партійного євроскептицизму за підсумками 2019 р.

Важливо, що всі вище наведені моделі партійного

евроскептицизму сформовані, у тому числі, із врахуванням досвіду партійного будівництва у постсоціалістичних країнах Центральної Європи. Досліджувався стан євроскептицизму напередодні вступу країни до ЄС. Постсоціалістична та сучасна Польща демонструє не тільки статику, але й динаміку у розвитку партійного євроскептицизму.

Останні на сьогодні парламентські вибори у Польщі, які відбулись 13 жовтня 2019 р. тільки підтвердили вагу євроскептицизму у сучасній польській політиці. Сучасна композиція польського Сейму вчергове підтвердила домінування правих політичних сил (Див. Табл. 1).

Таблиця 1

Результати виборів до Сейму Польщі

Партія / Коаліція	К-сть голосів (%)	К-сть мандатів (%)
«Право і справедливість»	43,59%	51,09%
Громадянська коаліція	27,40%	29,13%
Союз лівих демократів	12,56%	10,65%
Польська коаліція	8,55%	6,52%
«Конфедерація свободи і незалежності»	6,81%	2,39%

Склад Сейму демонструє чіткий розподіл партій на прихильників європейської інтеграції (по суті, єврофілів) у складі Громадянська коаліція (партійна основа – Громадянська платформа), Союз лівих демократів і Польської коаліції (на основі Польської селянської партії), та критиків євросоюзівських структур (евроскептиків) – «Право і справедливість» та «Конфедерація». З-поміж партій-евроскептиків класифікуємо «Право і справедливість» як м'якого

евроскептика; натомість «Конфедерація» виступає твердим євроскептиком.

Сучасна політична історія неодмінно пов'язана із правими консерваторами «Право і справедливість». Заснована ще у 2001 р. партія відразу успішно влилась до польського політикуму і постійно нарощувала владний потенціал, який досяг кількісного апогею на виборах до Сейму 2019 р.² (Див. Рис. 1).

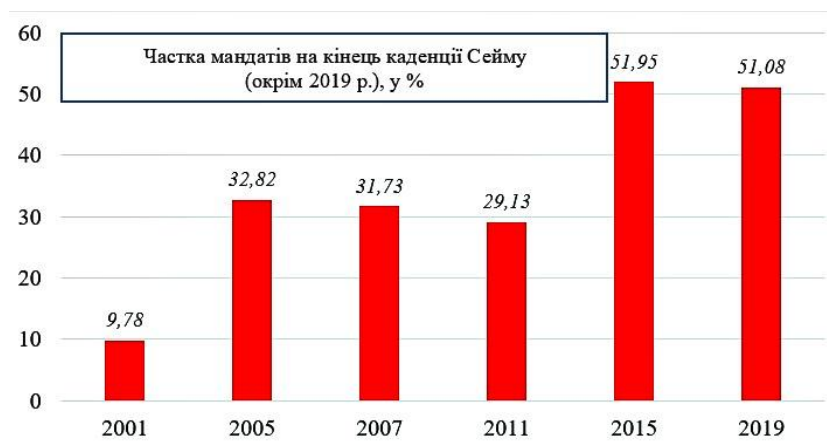

Рис. 1. Рівень електоральної підтримки «Право і справедливість» на виборах до Сейму Польщі, 2001–2019 рр. (у %). (Джерело: розраховано автором на основі даних офіційного порталу Сейму Польщі (Dane o posłach, 2022).

Наразі пріоритетними і стратегічним завданнями «Право і справедливість» у внутрішній політиці є зміцнення польського села. З цієї метою на 2021 р. розроблена «Польська угода для села»³ (Dokumenty oraz pliki, 2022). Необхідно відмітити, що з самого свого виникнення партія сповідує право-консервативну ідеологію, акумулюючи, передусім, клерикально та консервативно налаштований електорат. З цих позицій «Право і справедливість» навіть у 2001 р. класифікується як м'який євроскептик (з-поміж парламентських партій до групи м'яких-євроскептиків відносили Польську селянську партію; твердими євроскептиками виступили «Самооборона та Ліга польських родин» (Taggart & Szczerbiak, 2002, р. 29). З приходом до влади «Право і справедливість» починає балансувати між різними полюсами євроскептицизму, обходячи деякі міжнародні вимоги Європейського Союзу. Частковими результатами такої консервативної політики партії стало сповільнення євроінтеграції Польщі (Hard Euroscepticism, 2022). Більше того, з отриманням поста Президента в особі Анджея Дуди у 2015 р., «Право і справедливість» все частіше використовує політичну риторику твердих євроскептиків і стає більш «радикально євроскептичною».

З одного боку, поглиблення євроскептицизму, а по-суті підвищення конфліктності між Варшавою і Брюсселем, продиктовано тим, що польські консерватори вбачають підтримку провідних політиків Європейського Союзу лідерів опозиції Громадянської платформи. З іншого боку, актуалізуються важливі питання фінансової допомоги Польщі у постковідний період. Через незавершеність судової реформи у Польщі Президент Єврокомісії Урсула фон Дер Ляйен наголосила на проблемах із наданням Польщі 35 мільярдів євро для відновлення після COVID-19 (Tilles, 2022). Це зразу знайшло свою відповідь з боку одного з найбільш впливових польських політиків Ярослава Качинського, який заявив що Європейський Союз не виконує свої обов'язки по відношенню до Польщі та породжує хаос у країні. Апогеєм стала заява Я.Качинського про те, що у випадку перемоги «Право і справедливість» на наступних парламентських виборах восени 2023 р. з боку Польщі буде переглянуто формат відносин з Європейським Союзом (Szczerbiak, 2022). Навряд чи можна стверджувати про можливість виходу Польщі зі складу Європейського Союзу – т.зв. “Polexit”. Про це говорять перші особи країни, а точніше діючий прем'єр-міністр Матеуш Моравецький заявив про неможливість виходу Польщі зі складу ЄС (Tilles, 2021). Цікавими є настрої щодо Polexit, які панують у польському суспільстві. За даними останнього комплексного опитування Євробарометр-2021 думку про членство Польщі у складі ЄС як виключно

позитивну річ висловлюють 58%, а ще 28% вважають, що членство Польщі є скоріше позитивом, ніж негативом. Отже, тільки 14% поляків демонструють негативне ставлення до Європейського Союзу та місця у ньому Польщі, тим самим ідентифікуючись із твердим євроскептицизмом (Future of Europe, 2021, р. 21). З цих позицій актуалізація питання виходу Польщі зі складу ЄС вважається достатньо сумнівним політичним дивідендом.

Ще одна парламентська партія-євроскептик «Конфедерація» демонструє твердий євроскептицизм. Партія у сучасному форматі стала політичним ребрендингом найбільших популістів правого радикального спектру польської політики напередодні парламентських виборів 2019 р. Слоганом політичної партії є «На боці Польщі!», а програма на 2022 р. ще пояснюється як «Програма змістовної альтернативи для Польщі»⁴ (PoStroniePolski, 2022). Очолює п'яту на сьогодні польську політичну силу одіозний Януш Корвін-Мікке. Це відверто проросійський політик, який відомий своєю критикою ЄС та США, визначення України як стратегічного ворога Польщі, підтримкою російської окупації Криму (здійснив візит після окупації). За такі свої декларації Корвін-Мікке є персоною нон-грата в Україні з 2015 р. (Elections in Poland, 2019). На європейському рівні Я.Корвін-Мікке був обраний депутатом Європарламенту у 2014 р. і відомий, зокрема, твердженням, що жінки «дурніші» за чоловіків (The Polish MEP, 2018). Після початку російсько-української війни наприкінці лютого 2022 р. неодноразово підтверджував свою українофобію і проросійську позицію, називаючи «ідіотами та дебілами» прихильників антиросійських санкцій, продовжує критиканство НАТО та ЄС (The Polish MEP, 2018). Тому у випадку «Конфедерації» радше говорити про правий і проросійський популізм, у структурі якого прослідковуються традиційні ознаки твердого євроскептицизму.

Висновки. Питання євроскептицизму дотепер залишається одним з пріоритетних напрямів європейської політики. На рівні політичних партій існує різноманіття варіацій євроскептицизму, хоча партії доцільно типологізувати на «твердих» і «м'яких» євроскептиків. У загальному, твердий євроскептицизм означає прихильність партії до курсу на вихід країни з Європейського Союзу. М'який євроскептицизм передбачає більш широкий спектр європейської партійної політики – від часткової критики ЄС до загальної ревізії відносин країн у складі Європейського Союзу.

Політична конфігурація Сейму Польщі після 2019 р. підтверджує домінування євроскептичних партій. Польський євроскептичний політичний блок складається як з м'яких («Право і справедливість»), так і з твердих («Конфедерація») євроскептиків. У випадку правлячої «Право і справедливість»

помітною є хоч і консервативно-євроскептична, проте загалом виважена європейська політика. У свою чергу, «Конфедерація» відзначається правим популізмом, проросійськими орієнтаціями та одіозністю свого лідера. Наступні парламентські вибори у Польщі, які мають відбутися у 2023 р. можуть стати поворотним моментом у відносинах між Варшавою і Брюсселем. У будь-якому випадку, лідери «Право і справедливість» мобілізують довкола цієї ідеї найбільш консервативних польських виборців.

ПРИМІТКИ

¹ В англ. оригіналі «Eurorejects».

² Сюди ж, очевидно, слід додати два терміни президентства Анджея Дуди, починаючи з 2015 року за підтримки «Право і справедливість».

³ В пол. оригіналі «Program Polski Ład dla Polskiej Wsi».

⁴ В пол. оригіналі відповідно «Po Stronie Polski!» та «Program merytorycznej alternatywy dla Polski».

REFERENCES

- Elections in Poland: The Victory of the Ruling “L & J” Party and the Success of Russia’s Friends.* (2019, October 14). Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/news-50039477>
- The Polish MEP, Who Called Ukraine an Enemy of Poland, is Drafting a Mandate.* (2018, January 26). Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/01/26/7076649/>
- Bortun, V. (2022). Plan B for Europe: The Birth of ‘Disobedient Euroscepticism’. *CMS*, 60(5), 1416-1431.
- Dane o posłach wg stanu na dzień wyborów – Sejm. (2022). *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*. Retrieved from https://www.sejm.gov.pl/Sejm9.nsf/page.xsp/poslowie_wybory
- Dokumenty oraz pliki. (2022). *Prawo i Sprawiedliwość*. Retrieved from <https://pis.org.pl/dokumenty>
- Future of Europe. Special Eurobarometr 517. September-October 2021.* (2021). European Union.
- Hard Euroscepticism. (2022). *European Center for Populism Studies*. Retrieved from <https://www.populismstudies.org/Vocabulary/hard-euroscepticism/>
- Kaniok, P. (2009). Party Based Euroscepticism: Opposing the Commission or the European Integration? *Contemporary European Studies*, 2, 25-45.
- PoStroniePolski – Program merytorycznej alternatywy dla Polski. (2022). *KONFEDERACJA Wolność i Niepodległość*. Retrieved from <https://konfederacja.pl/>
- Kopecký, P. & Mudde, C. (2002). The Two Sides of Euroscepticism. Party Positions on European Integration in East Central Europe. *European Union Politics*, 3(3), 297-326.
- Lázár, N. (2015). Euroscepticism in Hungary and Poland: A Comparative Analysis of JOBBIK and the Law and Justice Parties. *Politeja*, 33(Dylematy i Kontrowersje Wokół Integracji Europejskiej), 215-233.
- Martinkovič, M. (2018). Phenomenon of Independent Candidates in the Regional Elections in Slovakia from 2001 to 2017. *Politicus*, 2, 55-60.
- Taggart, P. & Szczerbiak, A. (2002). Europeanisation, Euroscepticism and Party Systems: Party-based Euroscepticism in the Candidate States of Central and Eastern Europe. *Perspectives on European Politics and Society*, 3(1), 23-41.
- Polish Parliamentary Election – 2019. (2019, December 5). *National Electoral Commission*. Retrieved from <https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/en/wyniki/komitet/26091/sejm/pl>
- Riishøj, S. (2004). Europeanisation and Euro-scepticism. Experiences from Poland and the Czech Republic. *Středoevropské politické studie*, 6(4), 1-44.
- Szczerbiak, A. & Taggart, P. (2003). Theorising Party-Based Euroscepticism: Problems of Definition, Measurement and Causality. *SEI Working Paper*, 69, 4-22.
- Szczerbiak, A. (2022, September 6). Is Poland’s Right-wing Ruling Party Becoming More Eurosceptic? *Notes from Poland*. Retrieved from <https://notesfrompoland.com/2022/09/06/is-polands-right-wing-ruling-party-becoming-more-eurosceptic/>
- Tilles, D. (2021, July 20). “No risk of Polesxit” from EU, says Polish PM amid Brussels row. *Notes from Poland*. Retrieved from <https://notesfrompoland.com/2021/07/20/no-risk-of-polesxit-from-eu-says-polish-pm-amid-brussels-row/>
- Tilles, D. (2022, July 4). New Polish Judicial Law Does not Meet All Requirements to Unlock Funds, says EU Commission Chief. *Notes from Poland*. Retrieved from <https://notesfrompoland.com/2022/07/04/new-polish-judicial-law-does-not-meet-all-requirements-to-unlock-funds-says-eu-commission-chief/>
- Vasilopolou, S. (2009). Varieties of Euroscepticism: The Case of the European Extreme Right. *Journal of Contemporary European Research*, 5(1), 3-23.
- Zenderowski, R. (2010). Etnicyzacja religii i sakralizacja etnosu. Nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej. *Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne*, 24, 36-50.

The Process of Decentralization as a Factor in the Development of Local Self-Government

UDC: 342.25

DOI: 10.15421/172274

Kobets YuliiaPh.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-9492-6119>, kobec.yu@ukr.net*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)*

Abstract

The development of modern state institutions in the countries of the world community creates an increasing number of conditions, as an integral part of every society, for the functioning and integration of democratic principles. If we consider democracy in terms of administrative structures, then the most effective implementation of the fundamental democratic principles will be at the level of administrative-territorial - the most accessible to citizens. In this sense, the fulcrum of direct democracy should be understood as local self-government bodies as an opportunity to establish interaction between local authorities and the public.

The purpose of the article is to find out the impact the processes of decentralization in the context of the formation of the local self-government institute in Ukraine and in view of the international standards of the local self-government institutes.

The results of the study established that there are three main models of decentralization, which have a fundamental impact on the formation of the institution of local self-government. It has been studied that among them there are three basic models - political, administrative, fiscal.

The specifics of political decentralization are substantiated, which is understood first of all as the transfer of powers to governing bodies hierarchically lower than the central one, and at the same time the consolidated development and implementation of strategic policy with the inclusion interested persons.

The conclusions prove that the form of delegation of management authority is the most important, but for the greatest efficiency and a qualitative result, a complex of political, administrative, and financial decentralization should be applied.

Keywords: administrative reform, power, civil society, decentralization, local self-government, territorial community

Citation: Kobets, Yu. (2022). The Process of Decentralization as a Factor in the Development of Local Self-Government. *Grani*, 25(6), 85-91. <https://doi.org/10.15421/172274>

Процес децентралізації як фактор розвитку місцевого самоврядування

Кобець Юлія*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)*

Анотація

Розвиток сучасних державних інституцій у країнах світового співтовариства створює все більше умов для функціонування та інтеграції демократичних принципів як невід'ємної складової кожного суспільства. Якщо розглядати демократію у розрізі управлінських структур, найбільш ефективним втіленням засадничих демократичних принципів є децентралізація на адміністративно-територіальному рівні – найбільш доступному для громадян.

В цьому значенні опорною точкою безпосередньої демократії слід розуміти органи місцевого самоврядування як можливість налагодження взаємодії влади місцевого рівня та громадськості.

Мета статті – з'ясувати вплив процесів децентралізації на формування інституту місцевого самоврядування в Україні та з огляду на міжнародні стандарти інститутів місцевого самоврядування.

В результатах дослідження встановлено, що існує три основні моделі децентралізації, які мають суттєвий вплив на формування інституту місцевого самоврядування. Досліджено, що базовими серед них є три – політична, адміністративна, фінансова.

Обґрунтовано особливості саме політичної децентралізації, яка розуміється найперше як трансферт повноважень владними органами управління, ієрархічно нижчими від центрального та водночас як консолідована розробка і втілення стратегічної політики із долученням зацікавлених осіб.

У висновках доведено, що найвагомішою є форма делегування управлінських повноважень, але для найбільшої ефективності та якісного результату слід застосовувати комплекс політичної, адміністративної та фінансової децентралізації.

Ключові слова: адміністративна реформа, влада, громадянське суспільство, децентралізація, місцеве самоврядування, територіальна громада

Цитування: Кобець Ю. Процес децентралізації як фактор розвитку місцевого самоврядування. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 85-91. <https://doi.org/10.15421/172274>

Вступ. Досвід становлення та удосконалення інституту місцевого самоврядування, напрацьований європейськими країнами, є свідченням переоцінки значення владних установ та колосальної зміни управлінської парадигми. Більша частина країн, що входять до складу Європейського союзу, характеризуються посиленням ролі субнаціональних рівнів управління протягом другої половини ХХ століття. Процеси реформування вже завершені та успішно працюють у більшості північноєвропейських країн, країн центрально-східної Європи, а наприкінці 90-их років ХХ століття – на початку ХХІ століття становлення локального рівня управління як укорінення демократичних принципів відбулось у ряді країн постсоціалістичного табору.

Явище децентралізації набуло значного поширення з середини ХХ ст., що пояснюється змінами всередині країн, та переходу низки країн у транзитні процеси. Децентралізаційні процеси відіграють важливу роль у становленні та оновленні демократичних принципів, адже виступають каталізатором долучення громадськості до творення державної політики. Крім того, отримання широкого кола функцій для місцевого управління теж спонукає місцеве населення кожної територіальної одиниці на активізацію у вирішенні локальних питань. Проте важливо розуміти, що розподіл функцій та повноважень може і має відбуватись у різних сферах держави, відповідно до наявних факторів розвитку і вже ustalених принципів.

Огляд попередніх досліджень і публікацій. В українській політичній науці питання децентралізації здебільшого розглядається у контексті посилення ролі об'єднаних територіальних громад у вирішенні місцевих справ, утім конституційний принцип децентралізації не зводиться лише до місцевого самоврядування, він також включає передачу державою низки повноважень і регіональним органам влади. Зокрема, означена теоретична проблема знайшла своє відображення у працях таких вітчизняних вчених. О. Батанов зосереджує свою увагу на відповідності реформ місцевого самоврядування міжнародним нормам (Батанов, 2017). А. Лелеченко, О. Васильєва, В. Куйбіда, А. Ткачук обґрунтували особливості сучасних децентралізаційних процесів в місцевому самоврядуванні та правові аспекти втілення їх (Лелеченко, Васильєва, Куйбіда, & Ткачук, 2017). В. Нестерович досліджує впровадження децентралізації в контексті конституційно-правових особливостей на різних рівнях функціонування публічно-політичного управління (Нестерович, 2019). В. Федоренко та О. Чернеженко здійснили компаративний аналіз інституту місцевого самоврядування в країнах ЄС, Швейцарії та Україні (Федоренко, & Чернеженко, 2017). Водночас через доволі високий динамізм політичних та громадянських процесів, які пов'язані з утвердженням децентралізації як конституційного

принципу здійснення влади на регіональному та місцевому рівнях, досить багато питань цієї проблеми залишилися не до кінця дослідженими.

Метою дослідження є з'ясувати вплив процесів децентралізації на формування інституту місцевого самоврядування в Україні з огляду на міжнародні стандарти інститутів місцевого самоврядування.

Загалом у науковій літературі є велика кількість дефініцій децентралізації, які з різних аспектів висвітлюють дане поняття. Термін «децентралізація» походить з латинської мови і складається з двох частин: перша частина слова *de* – протиставлення, а друга *centralis* – центральний, тобто протиставлення, послаблення центру. У науковій літературі термін «децентралізація» може вживатись у широкому та вузькому розуміннях. Так, можна говорити загалом про механізм перерозподілу влади і делегування частини функцій з центрального на локальний рівень. Водночас дане поняття можна розглядати як визначену систему взаємовідносин держави та адміністративно-територіальних одиниць нижчого рівня. Словник української мови визначає децентралізацію як певну систему управління, за якої частина функцій від центральної влади делегується органам місцевого самоврядування і означає розширення прав локальних органів управління (Сучасний тлумачний словник, 2017).

В політологічному та управлінському контексті термін «децентралізація» може трактуватись як систему, спрямовану на втілення владних рішень на практиці, які на організаційному чи просторовому рівні не підлягають підпорядкуванню центральній владі. Водночас «децентралізація» розуміється як політичний процес делегування окремих повноважень від центральних органів влади на локальний рівень, метою якого є розв'язання загальнодержавних питань «на місцях» та втілення програм регіонального розвитку.

За визначенням французького професора публічного права Ж. Веделя «суттю децентралізації є передавання прав на прийняття рішень органам влади, які не перебувають в ієрархічному підпорядкуванні центральним органам влади й які обираються зацікавленими громадянами» (Vedel, 2002). Він також наголошує, що надання частини повноважень, які стосуються безпосередньо місцевого рівня, є показником демократичного характеру.

Жан-Поль Фаге, професор політичної економії розвитку, визначає децентралізацію як передачу національним урядом ряду повноважень зі всіма необхідними засобами влади політичного, адміністративного та економічного рівнів на управління органів місцевого самоврядування, які є самостійними суб'єктами в географічних межах або своїх функціональних сферах, закріплених законодавчо (Faguet, 1997).

Вітчизняний вчений І. Грицяк трактує децентралізацію управління як незалежну діяльність

місцевого самоврядування у результаті делегування деяких державних повноважень, процес збільшення кількості функцій та підсилення прав базових одиниць адміністративно-територіального устрою і водночас обмеження функцій відповідного центру (Грицяк, 1996). Також І. Грицяк зазначає, що у такому випадку можна говорити про переформатування державницьких повноважень у повноваження місцеві.

Досліджуючи питання децентралізації, професор Н. Нижник зазначає, що це явище, характерне системі державного управління і зумовлене низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників, протиставлення централізованій організації влади. В цьому випадку владні органи нижчого рівня отримують здатність, самостійно вирішувати питання, віднесені до їхньої компетенції (Нижник, 1997).

Одним із загальних трактувань поняття децентралізації є розуміння цього явища як ситуації чи процесу трансферу обов'язків та повноважень надавати суспільні послуги з центральних структур на місцеві, субрегіональні та регіональні управління.

В цьому контексті слід зазначити, що у 1980-х роках вчені виокремлювали відповідні форми і типи розосередження влади. Зокрема, три основні типи децентралізації, які різняться за сферою дії: політична, адміністративна, фінансова. За формою та ступенем розподілу функцій визначають такі форми: деконцентрація, дивестування, делегування, деволюція.

Вище наведені форми притаманні одній із двох моделей децентралізації – моделі «згори-донизу». Науковці характеризують таку модель як перевага центральних органів у способі максимальних контрольних функцій над повноваженнями. Дана модель характерна для унітарних країн і включає трансфер попередньо затверджених центральним керівництвом повноважень до установ державних інституцій нижчого рівня або установ за територіальної організації.

Інша модель відповідно «знизу-догори», проте вона практично зустрічається рідше, адже її суть полягає у наданні пріоритетів суто місцевим потребам і розширенню місцевих автономій, є притаманною для федеративної організації влади.

Форма деконцентрації традиційно вважається найменш радикальною щодо перерозподілу повноважень по владній вертикалі. У буквальному трактуванні це поняття розуміємо як відсутність або скасування концентрації. Більшість дослідників розуміють деконцентрацію початковим етапом до подальших децентралізаційних перетворень, проміжним кроком у сфері перенесення визначеного функціоналу центральної влади.

Деконцентрація передбачає перерозподіл повноважень по владній вертикалі між різними рівнями однієї управлінської системи. Деконцентрація,

проте, не надає більш обширних можливостей саме структурам місцевого самоврядування. Наслідками деконцентрації стане формування міцного місцевого потенціалу, яке буде підпорядковане центральним владним органам. В цьому контексті мається на увазі збереження ієрархічності прямого підпорядкування місцевих державних управлінь центральним владним органам.

Можна виокремити ризики такого розподілу завдань і розцінити їх як пряме втручання держави на місцевий управлінський рівень. Покладаючи частину державницьких завдань «на місця», центральне керівництво посилює контроль над муніципалітетом та посадовими особами (Ladychenko, Gulac, Yemelianenko, Danyliuk, & Kurylo, 2021). До конкретних механізмів деконцентрації частина дослідників відносить регіональні програми, гранти або часткове фінансування, які у своїй сукупності дають регіонам та територіям можливість долучитися до прийняття оптимальних рішень.

Інша форма розосередження управлінських функцій на місцевий рівень називається делегуванням, у буквальному перекладі з латинської – «призначення» або «надсилання». Частина теоретиків визначає делегування як передачу непостійних повноважень та прав управлінським структурам територіального врядування, включаючи додаткові повноваження у напрямі надання публічних послуг зберігаючи контроль держави за виконанням (Аналітична доповідь, 2018).

Головним принципом делегування зазначається трансфер повноважень на прийняття рішень до базового територіального рівня з урахуванням більшої обізнаності муніципальної влади в особливостях проблемних питань та шляхах їх вирішень. Позитивною стороною є відхід від традиційного механізму системного контролю за виконанням делегованих центром вказівок та запровадження групового обговорення і розв'язання питань, що забезпечує адаптаційне підґрунтя до змінних умов (Левченко, Антонова, & Антонов, 2019).

Для успішного делегування повноважень необхідними є певні умови, до яких відносимо взаємну згоду реципієнта та органу, що віддає частину повноважень, закріплену обопільним нормативним актом. Обов'язковими є встановлення часових термінів процесу делегування та виділення відповідного ресурсного забезпечення на втілення нових зобов'язань з правом їх невиконання при відсутності достатнього обсягу тих же ресурсів.

До переваг делегування можна віднести перенесення питань місцевого значення від центральної влади до місцевої, що надає можливість першим зосередитись на стратегічних державницьких питаннях, а останнім – вирішувати власні проблеми по мірі їх виникнення та ситуативно розв'язувати місцеві питання.

Неоднозначно визначається контроль та нагляд за виконанням делегованих функцій з боку центральних органів. З одного боку, постійне відслідковування за рівнем ефективності виконання обов'язків підпорядкованими муніципалітетами є стимулом до підвищення професійної кваліфікації місцевих посадовців та моделює успішність структури загалом.

З іншого боку, делеговані повноваження встановлюють подвійну залежність місцевих управлінь від «центру»: зберігається контроль за діяльністю щодо делегованих повноважень і водночас накладається додаткова відповідальність за розроблені та втілені рішення в межах наданих повноважень.

Менш поширеною, але вартою уваги є помірна адміністративна децентралізація у прояві дивестування. Особливістю є розосередження частки управлінських функцій на громадські організації чи приватні структури відповідної сфери. Така форма притаманна переважно фінансовій сфері країни і здійснюється кризь призму явищ дерегуляції або часткової приватизації.

Дерегуляція передбачає механізм повного припинення або часткового обмеження державних контрольних функцій у веденні бізнесу та приватному підприємницькому секторі. Цілями таких заходів є формування сприятливих та спрощених умов для бізнесової діяльності та створення конкурентоспроможних ринкових відносин.

Істотним компонентом дивестування є приватизація, під якою мається на увазі продаж або інша процедура передачі власності держави чи громади приватній структурі. Такі процеси супроводжуються лібералізацією економіки та демократичним розвитком ринку, оскільки недержавні організації (приватні структури та бізнес –сфера) беруть на себе відповідальність за сталий розвиток економіки.

Загалом процес дерегуляції є досить ефективним для прогресування у підприємницькій діяльності та сприяє зміцненню державної економічної сфери. Проте, для позитивних показників цього процесу необхідною є контролююча діяльність центральної владної структури для узгодження з регуляторною державною політикою та наглядом за господарською сферою.

Четвертим підвидом децентралізації ми розглянемо процес деволуції – дослівно з латинської мови у значення «згорання». Детермінуючи це поняття, вчені найчастіше перелічують відповідальність, прийняття рішень, джерела прибутків та ресурсне забезпечення, які сукупно трансфертуються на місцевий рівень публічного управління (Федоренко, & Чернеженко, 2017).

Децентралізаційні процеси, які перейшли в активну фазу в Європі наприкінці ХХ століття спрямовані на докорінну переорієнтацію політики

саме на рівень муніципалітетів, де можливість формування горизонтальних взаємодій є на порядок вища. Важливим є усвідомлення того факту, що механізм розв'язання локалізованих проблемних питань та бачення стратегії розвитку місцевості найбільш ефективним буде саме з переданням широкого спектру повноважень місцевим управлінням.

Історично становлення інститут місцевого самоврядування бере початок у багатьох країнах Європи з праформ муніципалітетів – міст-полісів, удільних князівств, графств, герцогств. Чинником, який сприяв поступовому зміцненню місцевих управлінь, можемо визначити урбанізаційні процеси, пов'язані з розвитком міст як центрів торгівлі. Розростання міських громад підсилювалося наданням деяким з них статусу частково суверенних адміністративних одиниць, що можна вважати першоосною до розвитку місцевого самоврядування.

Згодом, паралельно із заходами реформування центральної влади у країнах Європи локальні управління поступово організовувалися у вигляді адміністративних структур центру. До прикладу, у Великобританії протягом ХХ століття для органів муніципалітету утвердилося їхнє безпосереднє значення у наданні місцевих послуг у зв'язку з закріпленням позицій центрального уряду країни (Козюра, 2018).

Інститут Відкритого Суспільства, провівши дослідження перебігу децентралізаційних реформ у країнах Балтійської групи та Центрально-Східної Європи, виокремив ключові моменти, на які було першочергово сконцентровано увагу урядами в контексті оновлення муніципального управління. Зокрема, здійснення комплексу реформаційних заходів передбачало розробку і прийняття законодавчої бази та конституційних змін, і структурної організації місцевих органів влади, підсилення місцевої політики шляхом удосконалення методів прийняття рішень та реструктуризації місцевих управлінських організацій.

Також при розробці реформи враховано порядок здійснення управління на місцях та вироблення доступного механізму у сфері надання публічних послуг для населення, сфера фінансового врядування та орієнтування на ринковий розвиток економіки. Базовим принципом процесу децентралізації було визначено перехід від системної влади держави шляхом представництва на місцях до формування системного місцевого управління і відповідно відхід від сильної централізованої держави до сильного інституту громадянського суспільства (Aristovnik, 2012).

Протягом історичного становлення інституту місцевого самоврядування на стадії становлення у сучасному розумінні виокремилися три базові моделі муніципалітетів. Вони у своїй структурі містять

відмінні особливості розвитку, які спричинили формування тих чи інших типів співпраці між місцевими управліннями та представництвами центральної влади держави. Зокрема, англосаксонська модель характеризується автономією муніципалітету на досить високому рівні, значним контролем громадськості. Специфікою даної моделі є відсутність представництва на місцях центральної державної влади та адміністрацій чи державних уповноважених.

Континентальна модель втілюється шляхом компонування державного управління на місцях державно-владними структурами та здійсненням управління місцевого рівня інститутами самоврядування. Різниця у порівнянні з попередньою моделлю полягає в тому, що місцеве врядування не виступає окремою ланкою, а входить до єдиної ієрархічної системи державницького управління. Крім того, місцева влада контролюється спеціальними уповноваженими особами від центральних владних органів та має досить обмежені повноваження (Пігуль, & Люта, 2016).

Третьою формою є модель змішаного місцевого управління, коли залежно від особливостей законодавства виборний орган може являти собою як структуру місцевого управління, так і представництво державної адміністрації. Така характеристика є досить загальною, адже на місцях реальне облаштування взаємодій центральних та місцевих владних органів має свою специфіку, зумовлену юридичними особливостями, відмінностями у історичному та національному становленні.

Але вивчення процесів розосередження влади та зміцнення позицій муніципалітетів у різних країнах Європи все ж дає підстави виокремити загальні децентралізаційні характеристики. В цьому контексті говоримо про здійснення демократизації через підсилення автономії місцевих та регіональних представництв, максимізація ефективного розв'язання місцевих проблем, гарантія свободи шляхом автономізації локальних і регіональних структур (в рамках законодавства). Сюди ж відносимо гарантування різноманітності в культурному, мовному та етнічному напрямках, а також економічну конкурентність між різними рівнями самоврядних органів.

На перетині XX і XXI століть ядро модернізованої системи владних взаємодій сформувала постіндустріальна економіка, що стало результатом інноваційних зрушень та зростання інформаційно-технологічної компоненти у розвитку сучасних суспільств. Такі зміни стали чинником збільшення ефективності управлінських систем, тому бачимо здатність владних суб'єктів опрацювати та застосувати великі обсяги інформації, та інтерпретувати отримані дані в інноваційному управлінському сенсі (Протокол про застосування, 1997).

Поступово такого роду зміни розповсюдились і на сферу публічного врядування, враховуючи

модернізування економіки та підходів до розуміння і побудови державницьких процесів. Зокрема, йдеться про відхід від традиційних приписів бюрократичної моделі управління та виведенню на перший план механізмів самоорганізації громадян та побудови самоврядних керівних систем.

Тому в контексті розвитку та становлення інституту місцевого самоврядування у сучасних демократичних країнах звертаємо увагу на новаторські концепції належного (доброго) врядування та нового публічного управління. Для наведених концепцій характерними є установка на ефективний і масштабний результат публічного керівництва, плюралізм місцевих управлінців та мешканців у виборі першочергових пріоритетів та напрямів розвитку своїх територій, виключне право на ухвалення рішень місцевого значення (Соловійов, 2014).

Модернізовані управлінські концепції також акцентують увагу на делегуванні повноважень керівництву базових адміністративно-територіальних одиниць, балансу розмежування владних функцій по владній вертикалі та горизонталі, сприянню та активізації громадськості участі тощо. Першочерговим пунктом виступає передача функціональних повноважень та обов'язків від центральної державної влади на нижній рівень управлінської ієрархії та включення недержавних організацій до формування та ведення стратегії місцевого розвитку (Пухтецька, 2017).

Висновки. Виокремивши погляди світових дослідників та теоретиків на тлумачення поняття «децентралізація», виконано аналіз основних типів даного явища за критеріями розподілу виконавчого функціоналу та формою розосередження повноважень.

Аналізуючи наведені дефініції, які подають відомі дослідники та наукові джерела, можемо сказати, що децентралізація являє собою явище (дію, процес) передачі (делегування) визначеної частини (низки) повноважень (функцій, можливостей) від центру (державних керівних органів вищого рівня) до периферії (органів місцевої влади базових адміністративно-територіальних одиниць).

Можемо зазначити, що найвагомішою є форма делегування управлінських повноважень, але для найбільшої ефективності та якісного результату слід застосовувати комплекс політичної, адміністративної та фінансової децентралізації.

За результатами багатьох наукових досліджень можемо говорити, що процеси децентралізації та централізації слід розглядати як процеси концентрації або розподілу повноважень, а не тільки у сенсі рівня наближення або відмежування управлінських процесів прийняття рішень до загальнодержавного рівня.

Під політичною децентралізацією розуміється найперше трансферт повноважень владним органам

управління, ієрархічно нижчим від центрального та водночас консолідована розробка і втілення стратегічної політики із долученням зацікавлених осіб.

Активізовані з середини минулого століття процеси децентралізації є свідченням виходу інституту місцевого самоврядування на першочергове місце у внутрішньополітичній сфері держави. Зміни, спрямовані на оптимізацію надання громадянам публічних послуг, залучення населення до розробки

та реалізації місцевої політики і передача вирішення питань локального рівня безпосередньо на місця є свідченням реновації структур управління місцевого значення.

Вимогою до запровадження політичної децентралізації є міцна і юридично унормована законодавча база, конституційне закріплення реформи, утворення локальних політичних одиниць, і надання підтримки громадським інтересам та ініціативам.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Аналітична доповідь від громадськості у форматі Shadow Report. Створення об'єднаних територіальних громад в Україні 2015–2017.* (2018). Відновлено з <https://www.slideshare.net/radaprogram/shadow-report-20152017>
- Батанов, О. В. (2017). Концептуальні засади муніципальної реформи в Україні та її міжнародно-правові аспекти. *Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості* (с. 20-25). К.: ТОВ «Підприємство VLEN.EY».
- Грицяк, І. (1996). Місцеве самоврядування України в історії і сучасності. *Вісник УАДУ*, 1, 53-67.
- Козюра, І. В. (2018). Реформування місцевого самоврядування в контексті європейської інтеграції: ретроспективний погляд. *Європейські інтеграційні процеси у XXI столітті: ключові тенденції, основні виклики та нові можливості: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 26-27 березня 2018 р.)* (с. 233-244). Київ: Українська Асоціація Викладачів і Дослідників Європейської Інтеграції.
- Левченко, Н. М., Антонова, Л. В., & Антонов, А. В. (2019). Децентралізація освіти як дієвий сервісний інструмент впливу на розвиток регіонів. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 2. Відновлено з <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1468>. DOI: 10.32702/2307-2156-2019.2.7
- Лелеченко, А. П., Васильєва, О. І., Куйбіда, В. С., & Ткачук, А. Ф. (2017). *Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень*. Київ.
- Нестерович, В.Ф. (2019). Децентралізація як конституційний принцип здійснення публічної влади на регіональному та місцевому рівнях. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 3, 47-54.
- Нижник, Н. Р. (1997). *Державне управління в Україні: централізація і децентралізація*. К.: Вид-во УАДУ при Президентові України.
- Пігуль, Н. Г., & Люта, О. В. (2016). Зарубіжний досвід проведення децентралізаційних реформ. *Глобальні та національні проблеми економіки*, 9, 684-688.
- Протокол про застосування принципів субсидіарності та пропорційності.* (1997, Жовтень 2). Відновлено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_641#Text
- Пухтецька, А. (2017). Принципи адміністративного права у країнах Європейського Союзу та в Україні. *Law of Ukraine*, 7.
- Соловійов, В. М. (2014). Новий державний менеджмент: визначення, сутність і генеза поняття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління*, 1 (1), 80-83.
- Сучасний тлумачний словник української мови.* (2017). Торсінг.
- Федоренко, В. Л., & Чернеженко, О. М. (2017). *Конституційні моделі місцевого самоврядування у державах учасниках ЄС, Швейцарії та Україні*. Київ: Ліра.
- Aristovnik, A. (2012). Fiscal Decentralization in Eastern Europe: Trends and Selected Issues. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 5-22.
- Faguet, J.-P. (1997). *Decentralization and Local Government Performance. Technical Consultation on Decentralization (Rome, 16-18 December 1997). Working Group 6: Decentralization and Natural Resources Management.* Centre for Economic Performance and Development Studies Institute, London School of Economics.
- Ladychenko, V., Gulac, O., Yemelianenko, K., Danyliuk, Y., & Kurylo, V. (2021). Ensuring Sustainable Development of Local Self-Government: Foreign Experience for Ukraine. *European Journal of Sustainable Development*, 10(4), 167. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2021.v10n4p167>
- Vedel, G. (2002). *Manuel élémentaire de droit constitutionnel*. Paris: Bibliothèque Dalloz.

REFERENCES

- Analytical Report from the Public in the Shadow Report Format. Creation of United Territorial Communities in Ukraine 2015–2017.* (2018). Retrieved from <https://www.slideshare.net/radaprogram/shadow-report-20152017>
- Aristovnik, A. (2012). Fiscal Decentralization in Eastern Europe: Trends and Selected Issues. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 5-22.
- Batanov, O. V. (2017). Conceptual Foundations of Municipal Reform in Ukraine and its International Legal Aspects. *Municipal Reform in the Context of the European Integration of Ukraine: the Position of the Authorities, Scientists, Trade Unions and the Public* (pp. 20-25). K.: LLC "Enterprise VLEN.EY".

- Faguet, J.-P. (1997). *Decentralization and Local Government Performance. Technical Consultation on Decentralization (Rome, 16-18 December 1997). Working Group 6: Decentralization and Natural Resources Management*. Centre for Economic Performance and Development Studies Institute, London School of Economics.
- Fedorenko, V. L., & Chemezhenko, O. M. (2017). *Constitutional Models of Local Self-Government in EU Member States, Switzerland and Ukraine*. Kyiv: Lira, 288.
- Hrytsiak, I. (1996). Local Self-Government of Ukraine in History and Modernity. *Bulletin of the UADU*, 1, 53-67.
- Kozyura, I. V. (2018). Reforming Local Self-Government in the Context of European Integration: a Retrospective View. *European Integration Processes in the 21st Century: Key Trends, Main Challenges and New Opportunities: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (Kyiv, March 26-27, 2018)* (pp. 233-244). Kyiv: Ukrainian Association of Teachers and Researchers of European Integration.
- Ladychenko, V., Gulac, O., Yemelianenko, K., Danyliuk, Y., & Kurylo, V. (2021). Ensuring Sustainable Development of Local Self-Government: Foreign Experience for Ukraine. *European Journal of Sustainable Development*, 10(4), 167. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2021.v10n4p167>
- Lelechenko, A. P., Vasylieva, O. I., Kuybida, V. S., & Tkachuk, A. F. (2017). *Local Self-Government in Conditions of Decentralization of Powers*. Kyiv.
- Levchenko, N. M., Antonova, L. V., & Antonov, A. V. (2019). Decentralization of Education as an Effective Service Instrument Influence on Regional Development. *Public Administration: Improvement and Development*, 2. Retrieved from <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1468>. DOI: 10.32702/2307-2156-2019.2.7
- Modern explanatory dictionary of the Ukrainian language*. (2017). Thorsing, 672.
- Nesterovych, V. F. (2019). Decentralization as a Constitutional Principle of the Exercise of Public Power at the Regional and Local Levels. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 3, 47-54.
- Nyzhnyk, N. R. (1997). *State Administration in Ukraine: Centralization and Decentralization*. K.: Publishing House of the Ukrainian Academy of Sciences under the President of Ukraine.
- Pigul, N. G., & Lyuta, O. V. (2016). *Foreign Experience of Decentralization Reforms. Global and national problems of economics*, 9, 684-688.
- Protocol on the Application of the Principles of Subsidiarity and Proportionality*. (1997, October 2). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_641#Text
- Pukhtetska, A. (2017). Principles of Administrative Law in the Countries of the European Union and in Ukraine. *Law of Ukraine*, 7.
- Solovyov, V. M. (2014). New Public Management: Definition, Essence and Genesis of the Concept. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Public administration*, 1 (1), 80-83.
- Vedel, G. (2002). *Manuel élémentaire de droit constitutionnel*. Paris: Bibliothèque Dalloz.

Moral and Aesthetic Doctrine of Dmytro Dontsov

UDC: 141.7(477)(091)«18/19»(092)

DOI: 10.15421/172275

Timchenko OleksandrDr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-2431-9780>, Timchenkooo1952@gmail.com**Koziy Ivan**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-5827-6603>, koziji1973@gmail.com**Pigosh Mykhailo**Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0001-7802-0755>, pigoshmm73@gmail.com*Lviv University of Trade and Economics (Lviv, Ukraine)*

Abstract

The purpose of the article is to highlight the moral and aesthetic doctrine of D. Dontsov through the prism of his political and national beliefs. **Actuality.** It is established that the fundamental components of D. Dontsov's outlook include primarily political and national elements. In forming his worldview in this way, the thinker, first of all, gave preference to the national one, because it was the most consistent with his fundamental worldview beliefs. Nevertheless, the moral and aesthetic beliefs of Dmytro Dontsov are quite interesting (but understudied) and certainly relevant today. Although they cannot be considered universal and generally accepted in terms of extrapolation to modern Ukrainian society in general, they are, undoubtedly worth studying and analyzing, and individual elements of his doctrine can be safely used in the context of today's cultural development of Ukraine. **Results.** The article characterizes the regularities of Dmytro Dontsov's moral and aesthetic beliefs, which are outlined in the direction of his nationalist concept. Presenting the images of a «strong man» and a «strong nation», the thinker builds the main moral and aesthetic principles from the same perspective. The principle of «immorality», which is the main ethical principle guided by D. Dontsov, should not be interpreted as a rejection of ethical criteria or moral ideals in general. It is about the contradiction of Dontsov's interpretation of the principle of «immorality» with everyday, provincial morality. By «good», D. Dontsov understands all actions or theoretical developments that contribute to the growth and development of any nation, in particular, it is about Ukraine. It is found that the aesthetic views of Dmytro Dontsov must be perceived and understood as one of the constituent parts of his ideology. In aesthetics, D. Dontsov does not use rational origins, but the elements of irrationalism or even mysticism, which, even at the level of mythology, are designed to ensure the further development of national ideology. **Conclusions.** Therefore, studying and analyzing the moral and aesthetic beliefs of Dmytro Dontsov, it is established that the thinker's views do not claim to be academic and universal in terms of applying them to the entire Ukrainian society. However, some elements of his teachings can be successfully used for further research of the outlined problem.

Keywords: ethics, aesthetics, morality, Ukrainian state, Ukrainian mentality, nation, nationalist concept

Citation: Timchenko, O., Koziy, I., & Pigosh, M. (2022). Moral and Aesthetic Doctrine of Dmytro Dontsov. *Grani*, 25(6), 92-97. <https://doi.org/10.15421/172275>

Морально-естетична доктрина Дмитра Донцова

Тімченко Олександр, Козій Іван, Пігош Михайло*Львівський торговельно-економічний університет (Львів, Україна)*

Анотація

Мета статті полягає у висвітленні морально-естетичної доктрини Д. Донцова крізь призму його політично-національних переконань.

Актуальність. Встановлено, що основоположні складові світогляду Д. Донцова – це насамперед елементи політичні, національні. Таким чином формуючи власний світогляд, мислитель перш за все надавав перевагу національному, адже це найбільше відповідало його основоположним світоглядним переконанням. Тим не менше доволі цікавими (але малодослідженими) та безперечно актуальними сьогодні, є морально-естетичні переконання Дмитра Донцова, які хоч і не можна вважати універсальними і загальноприйнятими стосовно екстраполяції на сучасне українське суспільство загалом, але їх, попри усе, безсумнівно варто вивчати та аналізувати, а окремі елементи його доктрини можна сміливо використати у контексті сьогоденного культурного розвитку України.

Результати. У статті охарактеризовані закономірності морально-естетичних переконань Дмитра Донцова, що викладені у руслі його націоналістичної концепції. Подаючи образи «сильної людини» і «сильної нації», мислитель у цьому ж ракурсі вибудовує основні морально – естетичні засади. Принцип «аморальності» – основний етичний принцип, яким керується Д. Донцов, не варто трактувати як відкидання етичного критерію чи моральних ідеалів загалом. Ідеться про суперечність донцовського трактування принципу «аморальності» з буденною, провінційною мораллю. Під «добром» Д. Донцов розуміє усі дії чи теоретичні напрацювання які сприяють росту та розвитку будь-якої нації, зокрема йдеться і про Україну.

З'ясовано, що естетичні погляди Дмитра Донцова необхідно сприймати і розуміти як одну із складових частин його ідеології. В естетиці Д. Донцов використовує не раціональні витоки, а елементи ірраціоналізму чи навіть містицизму, які ще на рівні міфології покликані забезпечити подальший розвиток національної ідеології.

Висновки. Відтак, вивчаючи та аналізуючи морально-естетичні переконання Дмитра Донцова встановлено, що погляди мислителя не претендують на академічність та універсальність стосовно накладання їх на усе українське суспільство. Хоча деякі елементи його вчення можна успішно використати для подальших досліджень окресленої проблеми.

Ключові слова: етика, естетика, моральність, українська держава, український менталітет, нація, націоналістична концепція

Цитування: Тімченко О., Козій І., Пігош М. Морально-естетична доктрина Дмитра Донцова. *Науково-теоретичний альманах Грани*. 2022. Том 25. №6. С. 92-97. <https://doi.org/10.15421/172275>

Стаття надійшла / Article arrived: 06.11.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Вступ. Стрижневі складові світогляду Д. Донцова – це передусім елементи політичні, національні. Відтак, формуючи власний світогляд, мислитель насамперед надавав перевагу національному, адже це найбільше відповідало його основоположним світоглядним переконанням. Тим не менше доволі цікавими (але малодослідженими), у дечому навіть актуальними сьогодні, є морально-естетичні переконання Дмитра Донцова, які хоч і не можна вважати універсальними та загальноприйнятими стосовно екстраполяції на сучасне українське суспільство загалом, але їх, попри усе, безсумнівно варто вивчати та аналізувати, а окремі елементи його доктрини можна сміливо використати у контексті сьогоденішнього культурного розвитку України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробкою окресленої проблематики займалися такі науковці як: В. Блакитний, С. Щупак, В. Коряк, О. Хвиля, В. Десняк, Є. Гірчак, М. Мотузка, С. Тудор, В. Юринець, Я. Галан, В. Бобинський, М. Чугуєнко, С. Квіт, В. Лісовий, О. Ткачук, О. Баган (2002), О. Зайцев (2019), Я. Дашкевич (2016), А. Крилова, Г. Карачевцев (Крилова, & Карачевцев, 2019), О. Микитюк (2018, 2019, 2020) та багато інших.

Так, О. Баган (2002), пишучи про вісниківський неоромантизм як про визначальний та масштабний стиль в українській літературі ХХ ст., серед іншого аналізує думки Д. Донцова стосовно ролі літератури в процесі становлення саме українського менталітету загалом. Я. Дашкевич (2016) наголошує на фактах свідомого фальшування оригінальних текстів Д. Донцова, коли в результаті отримуємо спотворене розуміння його ідеології загалом. І. Люсев (1992) подає ґрунтовний аналіз саме ірраціональних складових ідеології Д. Донцова, а О. Микитюк (2018, 2019, 2020) присвячує творчості Д. Донцова низку розвідок, у яких аналізує його творчу спадщину послуговуючись філософським інструментарієм.

Мета статті полягає у висвітленні морально-естетичної доктрини Д. Донцова крізь призму його політично-національних переконань.

Результати дослідження. Формуючи образ «сильної людини» та «сильної нації», Д. Донцов у цьому ж контексті подає відповідні морально-естетичні засади. Першим етичним принципом Д. Донцов називає принцип «аморальності», пишучи, однак, що йдеться не про відкидання етичного критерію чи моральних ідеалів загалом. Мислитель радше наголошує на максимальній етичній насиченості своїх ідей, підкреслюючи домінування загального над одиничним (особистим). «Отже, коли говорю про «аморальність» тих ідей, – пише Д. Донцов, – то тут розумію їх суперечність з буденною мораллю провінціального «кальоскагатоса», який етичність чи неетичність великої ідеї або руху оцінює з точки погляду політично-бездоганного міщанина; який до загально національних, взагалі громадських

справ підходить з міркою своїх приватних вигід, турбот та інтересів» (Донцов, 1966, с. 266).

Все, що веде до зміцнення сили нації, Д. Донцов називає добрим. Причому обов'язково наголошує на тому, що термін «аморальний» необхідно розуміти не буквально. Цим терміном мислитель хотів звернути увагу на відмінність своєї концепції моралі від моралі «українського провансальства», а також прагнув показати яку роль він відводив моралі у своїй доктрині загалом.

Розрізняючи мораль особисту і мораль загальнолюдську Д. Донцов пише, що етичних засад необхідно дотримуватися послідовно і твердо протягом усього життя. У цьому випадку діє універсальний моральний закон, відомий як принцип «золотої середини» Конфуція, чи категоричний імператив І. Канта, що проголошує – не чини нічого такого іншому, чого не бажаєш, щоб він тобі чинив. Дотримуючись цього закону в особистому житті можна з легкістю перемогти навіть злих людей, примушуючи їх до добрих вчинків. Таким чином виконання основних моральних приписів на індивідуальному рівні є справою порівняно неважкою.

Читаючи І. Канта і даючи власну оцінку таким поняттям як «моральність», «добро» тощо, Д. Донцов розумів, що, згідно з німецьким філософом, людина звертається до категоричного імперативу перед тим, як здійснити будь-який вчинок. Вона уявляє собі, чи зможе усе суспільство нормально існувати та функціонувати, якщо б усі діяли так, як збирається вчинити вона. Якщо ні, від такого вчинку слід відмовитись. Отже зрозуміло, що універсалізація яка примушує ставити себе на місце іншого та вимагає оцінки можливості існування суспільства при реалізації тих чи інших варіантів вчинків, виражає певну гуманістичну установку.

Для Д. Донцова ідеальним виразником його ідеальної моралі виступає «тверда» людина яка, очевидно, в дечому співзвучна з «надлюдиною» Ф. Ніцше. Тому, як зауважує Д. Донцов, носії таких «вічних» ідей та ідеалів, а також самі великі ідеї вимагають особливого до них підходу, застосування іншої моральної мірки. Тоді як у звичайному, буденному тлумаченні, вони виступають як «аморальні». «Добре є все, – відзначає в цьому контексті Д. Донцов, – що зміцняє силу, здібності й повноту життя даної species; зле – що їх ослаблює. В цім якраз «аморальність» великих ідей для всіх анархістичних доктрин; для індивідуалізму і космополітизму, які – обидва – замість органічного колективу поклоняються атомізованій масі одиниць» (Донцов, 1966, с. 269).

Отже, Д. Донцов підкреслює, що згадана «аморальність» є іншою, аніж матеріалістична хуторянсько-універсальна «мораль» обивателів. А звідси випливає, що лише ті моральні ідеї є добрими,

що приносять певну користь у конкурентній боротьбі за існування, яка щохвилини точиться між різноманітними соціальними групами, або між однією групою та її природним оточенням.

Закінчуючи четвертий розділ «Націоналізму» під назвою «Фанатизм і «аморальність», як четверта вимога волевого націоналізму» Д. Донцов пише: «Все тут сказане треба зачислити до однієї (четвертої) з головних прикмет всякої великої ідеї (і руху, що йде під її прапором), яку долучаємо до обговорених у попередніх розділах. Ця ідея є непримирима, безкомпромісова, фанатична, «аморальна», за свої приписи бере лиш те, що в інтересі species. Цими прикметами відзначається кожна велика національна ідея, і це, а ніщо інше, дає їй таку вибухову силу в історії» (Донцов, 1966, с. 271).

Як представник філософії ірраціоналізму, Д. Донцов тяжіє до такої ж естетики та естетичного. Але завдання естетики він розуміє по-своєму, виходячи з позицій своєї доктрини загалом. І. Лосев у статті «Естетичні погляди Дмитра Донцова» пише: «Дмитро Донцов – дуже неоднозначна й суперечлива особистість в історії української культури. Але ця неоднозначність й суперечливість постають, головним чином, в оцінках сучасників і поглядів, які він упроваджував у життя неухильно і наполегливо, пристрасно і вперто. Неабиякий хист публіциста, критика, політичного мислителя, знавця західно-європейської філософії поєднувався з палким темпераментом українського патріота, з енергією політичного борця, котрий вбачав найвищу цінність у розвії нації та її державності. Мистецтво Донцов оцінює з позицій інтересів української нації, потреб її боротьби за державну самостійність» (Лосев, 1992, с. 124).

Мистецтво виступає для мислителя як складова частина його ідеології, а естетичні критерії – відходять на периферію. За Д. Донцовим, значущим є те, що забезпечує подальший розвиток та ріст нації, все інше він відкидає.

Д. Донцов використовує не раціонально-логічні побудови, а схеми, співзвучні з проявами естетичного, іншими словами – рух думок мислителя обертається навколо ірраціоналізму чи навіть своєрідного містицизму. Користуючись подібними методами, Д. Донцов приходиться до витоків міфологічного світорозуміння, підкреслюючи, що в ідеалі власна міфологія повинна бути національною ідеологією. Саме завдяки такому стану речей та чи інша нація забезпечить собі подальший розвиток та існування в майбутньому.

Мислитель свідомо та цілеспрямовано використовує саме інтуїтивні, позараціональні моменти міфологічної свідомості, відзначаючи те, що, чим міцніший зв'язок з минулою колективною підсвідомістю, тим краще ця чи інша думка «приживеться» на сучасному ґрунті.

Тому Д. Донцов доходить висновку, що звертатись потрібно не до раціонального, а до сфери відчуттів, переживань, емоцій. Така міфологія покликана «розбудити» інертну масу, безініціативне суспільство, дати поштовх до рішучих дій. Саме вона повинна підняти націю «...до стану політичного екстазу, в якому тільки, за думкою Донцова, маси й будуть здатними на історичний подвиг самовизволення попри всі, так звані, «об'єктивні умови», які з точки зору нашого автора, є тільки незграбним виправданням боягузтва, нерішучості й бездіяльності» (Лосев, 1992, с. 127).

Саме від такого розуміння естетики відштовхується Д. Донцов, аналізуючи під цим кутом українську літературу. Естетиці він відводить чільне місце у політичній боротьбі в тогочасній Україні загалом. А пишучи про роль у цій боротьбі літератури, – підкреслює, що, як відомо, риба загниває від голови. Тому мотиви та вчинки загалу безпосередньо залежать від того, що любить, у що вірить і що ненавидить людина провідної верстви, в чому бачить вона ідеї правди, краси та добра. Визнати це, – означає сконстатувати визначальну роль літератури у політичному, духовному становленні як окремо взятого індивіда, так і нації загалом. Д. Донцов зауважує, що для української міфології найбільш прийнятною є сильна, героїчна, дієва література, яка б протистояла існуючій тоді аморфності та сентиментальній мрійності. Власне такої літератури українська нація, за словами Д. Донцова, за великим рахунком не мала.

«Осліплена «сучасними вогнями» лжерелігії прогресу, – констатує Д. Донцов, – наша література зробила собі божка з ідеї матеріального «щастя» – перш маси («народу»), далі окремої одиниці, вироджуючись в естетику «страждальництва», туги за утопічною ідилією, пізніше в естетику насолоди і сексуалізму, щоб скінчити апологією «малої людини», з її дрібними болями, дрібними бажаннями і дрібними турботами, – естетика декадансу» (Донцов, 1991, с. 6).

Водночас Д. Донцов називає представників героїчного напрямку в українській літературі, протиставляючи їх «провідникам естетики декадансу». І. Лосев, один із сучасних дослідників творчості Д. Донцова, у цьому контексті пише, що до перших мислитель зараховує Тараса Шевченка, Лесю Українку, Є. Маланюка, Олену Телігу, Л. Мосендза, О. Ольжича. А в «чорному списку» – М. Драгоманов, Б. Грінченко, О. Олесь, М. Вороний, Є. Плучник.

Мислитель неодноразово наголошує на кризовому стані національної літератури. Даючи відповідь на питання про коріння цієї кризи, він акцентує увагу на характері як самої літератури, так і на характері доби цього часу. Д. Донцов розрізняє дві літератури. Про першу він пише, що вона може існувати незалежно від ходу історії, від тих подій чи перемін, що відбуваються в країні. Така література

перебуває начебто над реальним життям. Вона не відображає стан морального здоров'я суспільства, його прагнення саме в конкретний історичний час. Ця література – позачасова. Предметом такої літератури може виступати краса природи чи природних явищ, певна абстрактна людина і таке інше. Саме тому подібна література є поверховою, вона не торкається справжніх внутрішніх переживань людини.

Друга література, за Д. Донцовим, акцентує увагу не на наслідках, а на причинах. Вона намагається дати відповідь на питання про природу людських почувань, прагнень та бажань. Така література проникає в глибини підсвідомості для того, щоб отримати відповідь не на другорядні, а на головні питання. Таким чином, обравши своїм предметом дослідження феномену людської душі, «друга» література не відмежовує людину від себе, а робить її безпосереднім творцем і співучасником художнього процесу одночасно.

З цього приводу Д. Донцов зауважує: «Цей неясний гін, це – як його звав Шопенгавер, – *das nicht weiter erklarliche*, яке було на його думку найбільш реальною річчю в нашій світі – творить його другий бік. Краса і гармонія, енергія і сила – ось два знані нам обличчя світа, дві його сторони. Обидві вони притягали до себе увагу поетів і письменників, обидві служили темами для мистців» (Донцов, 1991, с. 47-48).

Д. Донцов пише, що у світовій літературі є приклади обох напрямів. Якщо ж подивитися на стан речей в українській літературі, можна дійти висновку, що, за невеликим винятком, українська література служить ідеалам «чистої краси». В ній немає боротьби протилежностей, відваги, Божої іскри. А саме ці параметри зробили загальновідомими твори майстрів світового масштабу.

Тим часом українські митці вдаються до опису краси рідної природи. Вони з однаковою байдужістю констатують прояви як добра, так і зла. Жодного протиставлення, жодних почуттів, жодної енергії. Саме так бачив стан української літератури того часу Д. Донцов.

Істинна література від псевдолітератури, за словами мислителя, відрізнялась певним енергетичним наповненням. Він зазначає, що для прихильника енергетичного світогляду важливою була ця сила, воля до тієї чи іншої дії. Тому під ідеалом потрібно розуміти не досягнення абсолютної довершеності, а шлях до цього ідеалу. І саме тому не послуговувалась подібною естетикою українська література, а героїчні емоції в цьому контексті розглядалися як щось аморальне.

Натомість кращі представники світової літератури користувалися всіма можливими засобами для того, щоб проникнути в глибину людської сутності. Вони були свідомі взаємозв'язку і взаємопереходу світла й темряви, добра та зла. Саме використавши подібні

контрастні переходи, можна добитися максимальної енергетичної напруги в передачі того чи іншого настрою. За Д. Донцовим, українська література переважно не проникала глибоко у підсвідомість, не вражала силою почуттів. Українським митцям була недоступна уся гама засобів для висловлення власних думок та спостережень.

Варто підкреслити, що критика Д. Донцова не зовсім справедлива, оскільки українська література була в ті часи єдиною можливою сферою вияву національного «Я» українського народу. Згадаймо хоча б твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки. Україна ж, по суті, не сприймалась як держава, а лише як територія, де присутня свідомість українського населення. Д. Донцов, очевидно, помилявся у своєму романтичному пориві боротьби – реалізувати його ідеї було практично неможливо. Мислитель виступав до певної міри революційним мрійником щодо реалізації української національної ідеї. Але це було не реально в умовах роздертої між сусідами України.

Ще один аспект, на який звертає увагу Д. Донцов, – співвідношення духовного та матеріального в українській літературі. Вітчизняна література була надто приземленою, адже наголос робився на філософію прагматизму, де істинним проголошувалась користь.

«Поняття краси, – пише Д. Донцов, – виключає ідею матеріальної користі, але в нас панували інші естетичні теорії. В нас ніякий порив сам в собі не був гарний, коли не йшов на матеріальну користь «народу», звідки ж могло в нас взятися захоплення динамізмом, який звертається проти свого середовища?» (Донцов, 1991, с. 52).

На думку мислителя, українська література повинна стати естетичним, культурним фактором політичних ідей та ідеалів. Однак такої політично заангажованої літератури в тих умовах створити було неможливо. Серед головних емоцій які найчастіше зустрічаються в українській літературі, Д. Донцов відзначає жаль, сум, милосердя. Людина, яка наділена стеничними емоціями, за тієї чи іншої невдачі протестує, намагається шляхом вольового зусилля змінити хід подій.

Д. Донцов цитує представників європейської чи світової літератури, паралельно порівнюючи їх з українською. Залучаючи до своїх розмірковувань Гійо, український мислитель пише, що коли певне положення чи форму неможливо досягнути органами відчуття, вони цілком можуть викликати естетичні почуття, але, як правило, це вже будуть ідеї величі, могутності та сили. Таким чином, емоції, для зрозуміння яких потрібно підключати елемент боротьби, залишалися поза увагою вітчизняної літератури.

Вихід з такого становища Д. Донцов бачив не в реанімації старої літератури, а у створенні нової. Цю місію мислитель покладав на покоління, яке

повинно ще з'явитись на арені української історії. Звичайно, нових людей буде небагато, але основне їх завдання полягатиме у тому, щоб вказати правильний шлях суспільству, вивести його із стану пасивного «сну». Коли це відбудеться, – настане в Україні доба відродження.

Пишучи про літературу майбутнього, Д. Донцов називає основні шляхи, якими вона повинна розвиватися. Можна стверджувати, що, формуючи власну національну естетику, Д. Донцов вибудовує чітку схему її втілення у практичне життя. Отже насамперед митець повинен творити у руслі національному, підпорядкувати власну творчість потребам нації в певний історичний період. Носії такої свідомості були повністю залежні від імперських уподобань правлячої верхівки. Перелякані, без будь-яких ознак власного «Я», вони під тиском творили «продукцію», вигідну тогочасній політиці країни. Хоча, як зауважує Д. Донцов, серед представників цієї літератури були й такі, які з часом проникалися великою любов'ю до рідної комуністичної партії. Вони оспівували своїх «кумирів» на зразок того, як раб плазує перед своїм господарем. Подібних псевдолітераторів Д. Донцов піддає нищівній критиці, пропонуючи натомість максимально політизувати літературу, надати їй національного забарвлення.

Пишучи про «рабську» літературу, з одного боку, з іншого – Д. Донцов із симпатією говорить про літературу «вільного духу». Передусім він виділяє постать і літературну творчість Т. Г. Шевченка: «Шевченко відкидав «солодкаво – нудну» творчість, протиставляючи їй героїку. Був проти творів «занадто матеріялістичних», які пригнічували до грішної землі божественне мистецтво. Твори краси, в життю чи в мистецтві, – для нього мали бути не «солодкі й м'яккі», а «бурхливі й повні життя», а служити мали ушляхетненню, піднесенню моральному людини. Без компромісу, бо «в творчості духовій середня дорога не веде до нічого» (Донцов, 1991, с. 6). Для Д. Донцова Т. Шевченко виступає як поет, що адекватно трактував тогочасні події в Україні. На перший план Д. Донцов висуває такі риси поета, як уміння боротися, революційність і т. ін.

Окрім заангажованості Т. Шевченка в політичне життя країни йому імponує звернення поета до духовного життя, зокрема до Біблії. Д. Донцов пише, що Біблія правдиво відображає істинне життя людини, різко відмежовує добро від зла, змушує людину замислюватися про провину та покарання. Для того, щоб пізнати істинну людину, потрібно пізнати її сутність, а щоб пізнати її сутність необхідно абстрагуватися від усіх зайвих нашарувань. І допоможе в цьому письменнику саме Біблія. Д. Донцов пише, що Біблія – невичерпне джерело натхнення для поетів, – Мільтона («Втрачений і віднайдений рай»), Байрона («Каїн»), Франка («Мойсей»), Данте («Божественна комедія»)

– книга, якій завдячуємо сучасним Шевченковим «Псалмам».

Високу оцінку Д. Донцов давав також творчості Олени Пчілки, матері Лесі Українки. «З давніх давен і свої, і чужі, подорожники, завважили, – зауважує він, – що на Україні стрічається більше жінок-мужчин, ніж чоловіків-мужчин. Де-які з учених, як Щербаківський, зв'язували цей факт з довго існувавшою в нашій землі системою матриархату. Чи це факт, чи здогад, але Ольга Косачева, всією своєю діяльністю, а була вона дуже різнохідна, належала якраз до цього типу жінок-мужчин, з твердим характером, не вгнутими переконаннями. Ці свої риси вдачі передала й донці Лесі, що в кожній майже критичній статті про неї знайдете цитовану думку Івана Франка: що була вона – в той час – єдиним мужчиною поміж нашими поетами» (Донцов, 1991, с. 154).

За Дмитром Донцовим, справжні митці відшукують ідеї в собі, уся їхня творчість спрямована на продукування ідей. Так побудоване їх єство. Не творити вони не можуть. Писати по іншому, як того вимагає загал, – теж не можуть, тому, як правило, потрапляють у немилість до пересічного читача. Їх або критикують, або замовчують. Натомість псевдолітератори з метою догодити натовпу усю свою творчість спрямовують у русло обивательських потреб. Запозичуючи ідеї у справжніх творців, псевдолітератори намагаються донести їх до широкого кола читачів, тим самим звulгаризовуючи початкове змістовне навантаження цих ідей.

Роблячи висновок, Д. Донцов пише: «Трагічне – це приймати світ в його потворності. Це – не уникати конфліктів. Це – шукати їх, це нездержний оптимізм сильних, це – «через край вино», це тремтіння сили, яка формує наші почуття, а через них – людину і світ. Трагічні оптимісти – це яскрава заграва блискучого дня нашої літератури. Бурхлива й тривожна – гарніша за самий день» (Донцов, 1991, с. 285). Дмитро Донцов зазначає, що маса орієнтується лише в тимчасових, скороминучих речах. Тому вона (маса) нерозважливо сприймає недалекі твори, плутаючи їх із чимось вічним та значущим, але минає час – і вони безслідно зникають.

У цьому контексті О. Баган зазначає, що характеристика Д. Донцовим письменників є доволі однобічною та надто категоричною. Але, тим не менше, не можна цілком заперечити їх концептуальної правильності, адже у своїй творчості він не намагався бути науковцем-фактографом. Він був насамперед есеїстом та ідеологом і тому намагався вибудувати лише яскраві візії, пробудити оптимістичні настрої та окреслити переможні ідеї (Баган, 2002).

Висновки. Дмитро Донцов виступає одним з центральних представників та виразників націоналістичного руху в Україні кінця XIX – XX ст. Варто зазначити, що діяльність Дмитра Донцова посідає важливе місце в розвитку української

політичної філософії. Протягом усього творчого життя Д. Донцов популяризував українську історію, культуру, літературу. Стосовно філософії, можна констатувати, що усі філософські погляди Д. Донцова були підпорядковані найвищій меті у його світогляді. Цією метою у нього виступала нація, початок і кінець усіх його теоретичних рефлексій, єдина реальна монада історії та культури, незаперечний критерій істини. Тому задля втілення своєї мети Дмитро Донцов використовував усі засоби, які, на його думку, могли б працювати на ідею націоналізму.

Говорячи про морально-естетичні переконання Д. Донцова, необхідно зауважити, що даючи визначення поняттю «мораль» та «естетичне», мислитель у властивій йому безкомпромісній формі обрав власну позицію і усі суперечливі моменти які виникали в процесі такого тлумачення, розглядав, виходячи з погляду вже обраного шляху. Провідні діячі української літератури імпонували йому не за естетичний вклад, а за політичні позиції, якщо вони

звісно співпадали з позицією самого мислителя.

Загалом у творчості того чи іншого письменника України Д. Донцова цікавлять не художні, а світоглядні, політичні критерії. Для нього ідеальним державним устроєм виступає диктатура еліти, провідної верстви чи касти. Суспільство, за Д. Донцовим, повинне бути поділене на провідників і тих, які ідуть за ними. Позиція Д. Донцова недвозначна, його естетика – це естетика напруги, руху та свободи. Вона максимально насичена політично. Така естетика повинна з'являтися лише тоді, коли в цьому буде крайня необхідність, і зникати, коли її завдання виконані. Інакше така естетика буде нікому не потрібною. За Д. Донцовим, художній твір виступає як добра передумова для політичних рішень, закликів та маніфестів.

Таким чином, можна зробити висновок, що у сфері політичної філософії України кінця XIX – XX ст. особа Дмитра Донцова була, з одного боку, широко відомою та впливовою, а з іншого – найбільш контроверсійною.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Баган, О. (2002). *Естетика і поетика вісниківського неоромантизму*. (Автореф. дис. канд. філолог. наук). Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів.
- Дашкевич, Я. Р. (2016). Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини. *Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури*, 3, 525-534.
- Донцов, Д. (1991). *Дві літератури нашої доби*. Львів: Просвіта.
- Донцов, Д. (1966). *Націоналізм*. Лондон: Укр. Вид. Спілка, Торонто: Ліга Визволення України.
- Зайцев, О. (2019). *Націоналіст у добі фашизму: Львівський період Дмитра Донцова 1922-1939 роки. Начерк інтелектуальної біографії*. Київ: Критика.
- Крилова, А. & Карачевцев, Г. (2019). Університетська справа Дмитра Донцова. *Мелітопольський краєведческий журнал*, 13, 81-84.
- Лосев, І. В. (1992). Естетичні погляди Дмитра Донцова. *Філософська і соціологічна думка*, 12, 124-137.
- Микитюк, О. (2018). Суспільно-політична термінологія Дмитра Донцова як основа українських державотвірних традицій. В З. Й. Куньч, Г. В. Наконечна, О. Р. Микитюк, С. З. Булик-Верхола & Ю. В. Теглівець, *Теорія терміна: конкретизація лексико-семантичних парадигм*. (Монографія). (с. 67-90). Львів: Галицька Видавнича Спілка.
- Микитюк, О. (2019). Базові суспільно-політичні терміни у трактуванні Дмитра Донцова. В З. Й. Куньч, І. Д. Фаріон, О. Р. Микитюк, Л. В. Харчук & Г. П. Гордильовська, *Українська реальність крізь призму терміна*. (Монографія). (с. 94-127). Львів: Видавництво Львівської політехніки.
- Микитюк, О. (2020). Політичні доктрини Д. Донцова крізь призму термінів. В І. Д. Фаріон, З. Й. Куньч, І. П. Василюшин, О. Р. Микитюк & І. Б. Ментинська, *Термінологічна актуалізація української мовної дійсності*. (Колективна монографія). (с. 140-181). Львів: Галицька видавнича спілка.

REFERENCES

- Bagan, O. (2002). *Aesthetics and poetics of the herald neo-romanticism*. (Author's thesis. candidate of philological sciences). Lviv Ivan Franko National University, Lviv.
- Dashkevich, Y. R. (2016). Dmytro Dontsov and the struggle surrounding his legacy. *Figures: Essays on figures of history, politics, culture*, 3, 525-534.
- Dontsov, D. (1991). *Two literatures of our time*. Lviv: Prosvita.
- Dontsov, D. (1966). *Nationalism*. London: Ukr. View. Union, Toronto: League for the Liberation of Ukraine.
- Zaitsev, O. (2019). *A nationalist in the age of fascism: Dmytro Dontsov's Lviv period 1922-1939. An outline of an intellectual biography*. Kyiv: Kritika.
- Krylova, A. & Karachevtsev, G. (2019). University case of Dmytro Dontsov. *Melitopol Local History Journal*, 13, 81-84.
- Losev, I. V. (1992). Aesthetic views of Dmytro Dontsov. *Philosophical and sociological thought*, 12, 124-137.
- Mykytyuk, O. (2018). Socio-political terminology of Dmytro Dontsov as the basis of Ukrainian state-building traditions. In Z. Y. Kunch, G. V. Nakonechna, O. R. Mykytyuk, S. Z. Bulyk-Verkhola & Yu. V. Teglivets, *Term theory: specification of lexical-semantic paradigms*. (Monograph). (pp. 67-90). Lviv: Halytska Publishing Union.
- Mykytyuk, O. (2019). Basic social and political terms in the interpretation of Dmytro Dontsov. In Z. Y. Kunch, I. D. Farion, O. R. Mykytyuk, L. V. Kharchuk & G. P. Horodylovska, *Ukrainian reality through the prism of the term*. (Monograph). (pp. 94-127). Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House.
- Mykytyuk, O. (2020). Political doctrines of D. Dontsov through the prism of terms. In I. D. Farion, Z. Y. Kunch, I. P. Vasylyshyn, O. R. Mykytyuk & I. B. Mentynska, *Terminological actualization of the Ukrainian language reality*. (Collective monograph). (p. 140-181). Lviv: Galicia Publishing Union.

The Sociocultural Determinants of Information Society: Socio-Philosophical Aspect

UDC: 1:136.3+124.6+316.774

DOI: 10.15421/172276

Palchynska MarianaDr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5860-9546>, petrovamaria2009@gmail.com*State University Intelligence Technologies and Telecommunications (Odesa, Ukraine)*

Abstract

The relevance of the chosen topic is due to the intensification of the transformational processes inherent in modern society. This stimulates further scientific interest in the analysis of socio-cultural determinants, on which the further development of this type of social structure as the information society is based. **Article purpose** consists in establishing of the main socio-cultural determinants of modern society in the context of socio-philosophical discourse with an emphasis on techno-informational determinants. Analyzing this scientific problem, such methods as a systemic, synergetic, structural, concrete historical and sociocultural approach were used. The use of the above methods made it possible to build the theoretical and methodological foundations of this study and form the appropriate methodological tools. **Research results.** Should be singled out the basic sociocultural determinants of the modern, information society are identified, among which globalization, information, information technologies, informatization, virtualization etc. It is noted that the information potential of modern society consists primarily in the availability of an appropriate information infrastructure, its integration into the global information space, favorable conditions for access to world information resources. It has been established that society as a social system is a sphere of interaction, the state of which is determined by various socio-cultural factors and processes. In the conditions of the current stage of civilizational development, the sociosphere of modern society is determined by the technosphere and infosphere, which determine the sociocultural transformations of each structural level. **Conclusions.** The intensive course of globalization processes in the modern world enhances the importance of information and infocommunication technologies, which make it possible to optimize information exchange. The availability of these technologies allows an individual, a social group and society as a whole to become a member of the global information space. A comprehensive and comprehensive analysis of the social space of modern society made it possible to identify the key determinants of its development, which determine the vector of the processes taking place in it. Since the system of techno-information activity is the leading factor, this paper analyzes in more detail the informational aspect of sociocultural determination.

Keywords: determinism, modern society, transformation, technization, scientific and technological progress, information, information technology, virtualization, virtual space

Citation: Palchynska, M. (2022). The Sociocultural Determinants of Information Society: Socio-Philosophical Aspect. Grani, 25(6), 98-104. <https://doi.org/10.15421/172276>

Соціокультурні детермінанти інформаційного суспільства: соціально-філософський аспект

Пальчинська Мар'яна*Державний університет інтелектуальних технологій і зв'язку (Одеса, Україна)*

Анотація

Актуальність обраної теми зумовлена інтенсифікацією трансформаційних процесів, властивих сучасному суспільству. Це стимулює подальший науковий інтерес до аналізу соціокультурних детермінант, на яких базується подальше становлення такого типу суспільного устрою, як інформаційне суспільство. **Мета роботи** полягає у виявленні ключових соціокультурних детермінант сучасного суспільства в контексті соціально-філософського дискурсу з акцентом на техно-інформаційні детермінанти. При аналізі цієї наукової проблеми було використано такі методи, як системний, синергетичний, структурний, конкретно-історичний та соціокультурний підхід. Застосування перерахованих вище методів дозволило побудувати теоретико-методологічні підстави цього дослідження та сформулювати відповідний методологічний інструментарій. **Результати дослідження.** Виділено базові соціокультурні детермінанти сучасного, інформаційного, суспільства, серед яких слід виокремити глобалізацію, інформацію, інформаційні технології, інформатизацію, віртуалізацію та ін. Зазначено, що інформаційний потенціал сучасного суспільства полягає, насамперед, у наявності відповідної інформаційної інфраструктури, її інтеграції у глобальний інформаційний простір, сприятливих умов доступу до світових інформаційних ресурсів. Встановлено, що суспільство як соціальна система являє собою взаємодію, яка визначається різними соціокультурними факторами і процесами. В умовах сучасного етапу цивілізаційного розвитку соціосфера сучасного суспільства детермінується техносферою та інфосферою, які обумовлюють соціокультурні трансформації кожного структурного рівня. **Висновки.** Інтенсивний перебіг глобалізаційних процесів у сучасному світі посилює значущість інформації та інфокомунікаційних технологій, які дозволяють оптимізувати інформаційний обмін. Доступність цих технологій дає можливість окремому індивіду, соціальній групі та суспільству у цілому стати учасником глобального інформаційного простору. Всебічний та комплексний аналіз соціального простору сучасного суспільства дозволив виокремити ключові детермінанти його розвитку, які визначають вектор процесів, що відбуваються у ньому. Оскільки провідним фактором виступає система техно-інформаційної діяльності, у даній роботі більш докладно був проаналізований інформаційний аспект соціокультурної детермінації.

Ключові слова: детермінізм, сучасне суспільство, трансформації, технізація, науково-технічний прогрес, інформація, інформаційні технології, віртуалізація, віртуальний простір

Цитування: Пальчинська М. Соціокультурні детермінанти інформаційного суспільства: соціально-філософський аспект. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №6. С. 98-104. <https://doi.org/10.15421/172276>

Стаття надійшла / Article arrived: 19.11.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Вступ.

Актуальність обраної теми зумовлена інтенсифікацією трансформаційних процесів, властивих сучасному суспільству. Це стимулює науковий інтерес до аналізу соціокультурних детермінант, на яких базується подальше становлення такого типу суспільного устрою, як інформаційне суспільство.

Ступінь наукової розробки проблеми. Проблема інформаційного суспільства як типу суспільного устрою була детально проаналізована такими вченими суспільствознавцями, як О. Бард (2004), П. Дракер (1994), І. Валлерстайн (1993), М. Кастельс (1996), П. Козловски (1997), О. Тофлер (2000), З. Бауман (2000), Ж. Бодрийяр (1994), Ф. Бродель (2008), Я. Зодерквист (2004), С. Лем (2013), Н. Луман (2009), С. Моравски (2003), Е. Пікерінг (2011; 2014), Г. Спенсер (1997), М. Кронбергер (1999), М. Моїсєєв (2001), Д. Робертсон (1990), І. Хасан (1987), Дж. Хассард (1999) та ін. Серед українських вчених слід виокремити роботи Бебика В. (2011), Т. Бордюгової (2012), Д. Дубова (2010), Т. Гуменюк (2021), С. Гнатюка (2010), О. Оніщук (2014), О. Ожеван (2010), В. Штанько (2010) та ін. Однак на сучасному етапі суспільного розвитку ті концепції, які запропонували дослідники, лише певною мірою відображають існуючий тип соціальної взаємодії, що обумовлює необхідність подальшого наукового осмислення цієї наукової проблеми.

Мета роботи полягає у виявленні ключових детермінант становлення такого типу соціального устрою, як інформаційне суспільство, у контексті соціально-філософського дискурсу.

Методи дослідження. Перш за все, у роботі застосовано системний метод, який імпліцитно наявний при розгляданні суспільства як соціальної системи, а також його структурних елементів і взаємозв'язків між ними. Системний метод надає змогу дослідити сучасне суспільство у якості цілісного конструкту.

У методологічному плані для даного дослідження також важливим є використання синергетичного методу, який дозволяє розкрити нелінійні залежності розвитку суспільства і особливостей соціокультурного простору суспільства інформаційного.

У статті застосовано структурний метод, заснований на репрезентації соціокультурної системи як сукупності підсистем. Трансформаційний потенціал інформації, інформатизації та віртуалізації як глобальних світових процесів реалізується у всіх структурних елементах суспільства як соціальної системи, посилюючи в ряді випадків інтенсифікацію трансформаційних процесів.

Метод сходження від абстрактного до конкретного дозволив дослідити віртуальну складову трансформацій сучасного суспільства в контексті соціокультурних трансформацій, яким воно підпорядковується.

Соціокультурний підхід орієнтований на розуміння суспільства як цілісної соціокультурної системи. Застосування цього підходу є необхідною ланкою в осмисленні всієї сукупності трансформаційних процесів, притаманних сучасному суспільству.

Викладення основного матеріалу.

У контексті соціально-філософського аналізу сучасне суспільство характеризується як інформаційне, або як «постінформаційне» навіть незважаючи на те, що становлення такого типу соціального устрою притаманне невеликій кількості країн із розвиненим інформаційним потенціалом. На думку Н. Лумана, виникнення понятійного різноманіття у визначенні концепту сучасного суспільства пов'язано із суттєвим ускладненням його структури «настільки, наскільки диференціація функціональних систем набуває дедалі більшого значення, змінюється і онтичний характер об'єктів, винятковість їхнього буття і правильність установок відносно до них в пізнанні і дійсності» (Луман, 2009, с. 105). Цей тип соціальної організації є закономірним етапом розвитку сучасної техногенної цивілізації, оскільки він не тільки корелює із відповідним рівнем науково-технічного прогресу, а й визначає подальшу цивілізаційну динаміку: «Інформаційне суспільство належить до конструкцій соціуму, у створенні яких величезну роль відіграють як природні механізми самоорганізації, і розвиток інформаційних технологій. Тому його не можна трактувати як результат лише самоорганізації суспільства або як результат чергової технічної революції, зводячи процес його формування до розвитку засобів, що полегшують інформаційну взаємодію» (Моїсєєв, 2001, с. 180).

Розкрити особливості процесу соціальної детермінації можливо лише на основі аналізу істотної відмінності його від процесів, що відбуваються у природі, оскільки соціальна детермінація «відрізняється від суто енергетичних взаємодій неживої природи та інформаційно спрямованої активності живих систем своїм свідомим характером, який трансформує гру «сліпих сил природи» в усвідомлену суб'єктно-об'єктну організацію вищої форми руху матерії. Наявність свідомості ... визначає специфічність протікання детермінаційних процесів соціокультурного світу ...» (Спенсер, 1997, с. 7). Саме наявність свідомості робить коректним твердження про те, що в суспільстві поряд із матеріальною існує й ідеальна детермінація. Таким чином, соціальний детермінізм відображає як однозначні, так й імовірнісні зміни якостей та станів систем під впливом різних чинників – як матеріальних, так й ідеальних.

Оскільки соціальна взаємодія у сучасному суспільстві значною мірою ґрунтується на інфокомунікаційних процесах, у якості однієї з базових детермінант становлення інформаційного

суспільства слід виділити інформацію як фактор перетворення соціального простору суспільства. Також зазначимо, що інформація не лише відображає певні форми суспільного та індивідуального буття, їх зв'язок та взаємообумовленість, а ще є фактором розвитку у суспільстві та суспільному пізнанні, торкаючись не тільки технічної та технологічної складової, але й культури як одного із невід'ємних елементів суспільства. Апелюючи до вислову Пітера Козловски, зазначимо, що «сучасна культура обумовлена не лише мистецтвом та філософією, але наукою та технікою» (Козловски, 1997, с. 156).

Аналізуючи сучасний етап розвитку суспільства, низка дослідників у якості його системоутворюючої ознаки виділяють саме інформацію, розглядаючи її не лише як ресурс суб'єктивної діяльності, а й її результат: «поява якісно нових комунікацій та ефективної інформаційної взаємодії людей на засадах зростаючого доступу до національних і світових інформаційних ресурсів, подолання інформаційної нерівності, прогресуюче задоволення людських потреб в інформаційних продуктах і послугах» (Дубов, Ожеван, & Гнатюк, 2010, с. 3). Головним чинником суспільних змін та формування соціальної структури відповідно до нових критеріїв стає виробництво та використання інформації, оскільки соціальна диференціація здійснюється також відповідно до інформаційного критерію. У контексті даного стратифікаційного критерію суспільство умовно можна розділити на три ключові шари. Насамперед, це представники технократичної еліти, відповідно до термінології Олександра Барда та Яна Зодерквиста (Бард, & Зодерквист, 2004), які мають ключовий вплив на соціальні процеси. Наступний щабель у соціальній ієрархії займає середній клас кваліфікованих працівників. Найбільшу частину становить нижчий клас, т.зв. «робочі манекени» за визначенням Ж. Бодрийяра, які не здатні адаптуватися до динамічних соціальних змін (Baudrillard, 1994). Таким чином, одне із ключових міст належить соціальному суб'єктові, який має актуальні знання та швидко пристосовується до наддинамічного соціального перетворення.

Сучасне суспільство інформаційного типу передбачає перетворення виробництва та використання послуг та знань як один із пріоритетних продуктів соціальної діяльності, причому роль знань постійно зростатиме: «Інформаційне суспільство характеризується визнанням інформації одним з найважливіших суспільних ресурсів, а інформаційний сектор економіки (виробництво, зберігання, обробка, передача і споживання інформації) є одним з найважливіших видів суспільної діяльності, який створює інформаційно-комунікаційну базу для формування глобального інформаційного суспільства та розвитку науково-технічного, соціально-економічного й освітньо-культурного прогресу»

(Бебик, 2011, с. 41). Відмітними показниками становлення інформаційного суспільства можуть бути кількість та якість наявної в обробці інформації, а також її ефективна передача та переробка. Додатковим критерієм є доступність інформації для кожної людини, яка досягається через зниження її вартості внаслідок розвитку та своєчасного впровадження нових інфокомунікаційних технологій, тому розвиток інформаційного сектору економіки дозволить значно прискорити інтеграцію держав у глобальний інформаційний простір.

Інформаційне суспільство складається з технологічних інновацій, але не зводиться виключно до них. Дійсно, радикально змінюються наявні засоби обробки, передачі та виробництва інформації, що опосередковано впливає на перебіг історичних подій, поступово «...змінюючи систему цінностей, світогляд та уявлення людей про саму людину, сенс її буття та призначення» (Robertson, 1990, с. 31). Тому одним з фундаментальних завдань інформаційного суспільства є забезпечення правових та соціальних гарантій того, що кожен індивід зможе отримати всю необхідну інформацію для задоволення своїх соціальних потреб.

У інформаційному суспільстві виробництво інформації не витісняє матеріальне виробництво, а надбудовується з нього, виконуючи роль стимулу його подальшого розвитку. Іншими словами, можна констатувати поєднання індустріальних та інформаційних факторів функціонування соціального організму при домінуванні інформаційних. Деякі дослідники, враховуючи посилення ролі інформаційної складової у прогресивному розвитку цивілізації, виділяють інформацію у якості критерія класифікації цивілізацій. Наприклад, Ендрю Пікерінг прогнозує цифровізацію соціального та індивідуального буття, у якому будуть «...різні форми інтелекту, віртуальні реальності, синтетичні світи...» (Pickering, 2014, с. 246). Виникнення такого підходу, заснованого на інформації як базовому критерії диференціації та розуміння специфіки сучасної цивілізації, наводить подальший розвиток наукового інтересу до проблем інформації, а також виникнення теорій, де поняття «інформація» стає ключовим: «Це визначення, обмеження, малювання кордонів, категоризація, впорядкування саме по собі є дуже сучасним починанням» (Hassard, & Kornberger, 1999, с. 4).

Подальше становлення інформаційного суспільства також зумовлене інформатизацією, що представляє багатовекторний процес, спрямований на створення оптимальних умов для задоволення інформаційних потреб індивідів, соціальних груп та інститутів за допомогою сучасних інфокомунікаційних технологій. Враховуючи зростаючу потребу в оптимізації інформаційного обміну, слід зазначити їх роль формуванні нового

соціокультурного простору. Саме інформаційні технології створюють технічну можливість формування глобального мультиконтекстуального інформаційного поля, у яке занурені базові складові соціальної системи. Збільшення ролі інформації та широке впровадження у всі сфери життєдіяльності соціуму інформаційних технологій стимулює інформатизацію суспільства, яку можна визначити як сукупність взаємопов'язаних процесів, спрямованих на створення умов задоволення інформаційних потреб соціуму за допомогою ефективного використання інформаційних та технологій. Це системний процес оволодіння інформацією як ресурсом управління та розвитку за допомогою широкого впровадження засобів масової комунікації та інформації з метою створення інформаційного суспільства та на цій основі – подальшого продовження прогресу цивілізації.

Інформатизація суспільства – глобальний процес, особливість якого полягає, передусім у цьому, що домінуючим видом діяльності у сфері є будь-які операції з інформацією (збір, накопичення, обробка, зберігання, використання, передача та інших). Згідно думки сучасних дослідників проблем інформаційного суспільства, інформатизацію можна позначити як «...свідому перебудову соціального інформаційного середовища, створення нових технологій створення, передачі та використання інформації і знань, ефективних методів інтелектуальної діяльності. Вона передбачає радикальний крок людства у вирішенні надзвичайно важливої проблеми ефективного використання людського потенціалу та новітніх інформаційних технологій. Зміст інформатизації полягає у забезпеченні соціальних, економічних, правових, культурних і технологічних умов зберігання та активізації нових ідей та створенні умов для творчості, доступності інформації кожній людині для її використання» (Штанько, & Бордюгова, 2012, с. 29). За допомогою різноманітних засобів інформаційного обміну, що забезпечують високу швидкість обробки даних, швидкий пошук інформації, доступ до інформаційних ресурсів незалежно від географічних та часових обмежень, інформатизація охоплює все більше сфер соціальної життєдіяльності завдяки стрімкому впровадженню інформаційних технологій. Поряд із цим виникає актуальна проблема виявлення та оцінки можливих соціально-психологічних наслідків інформатизації, яка впливає і на некомп'ютеризовані види діяльності, а також на соціалізацію особистості. Насамперед, інформатизація суспільства спрямована на створення оптимальних умов задоволення інформаційних потреб у вигляді використання інформаційних ресурсів, а також адекватного інформаційного потенціалу сучасного суспільства.

Відповідно до концепції Мануеля Кастельса, між концепціями «інформаційного» та «інформатизаційного» суспільства є суттєві відмінності. В інформаційному

суспільстві наголошується на визначальній ролі інформації як одного з базових елементів соціальної системи, проте інформаційна взаємодія була невід'ємним етапом розвитку суспільства на всіх його етапах. У той самий час «інформаційне суспільство» будується в такий спосіб, що «генерування, обробка і передачі інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності влади» (Castells, 1996, с. 42-43). Саме в рамках інформаційного суспільства формується соціальна віртуальність, під якою розуміється система, в якій «матеріально-символічне існування людей, повністю занурене в встановлення віртуальних образів, у світ переконань, у якому символи суть не просто метафори, а й укладають у собі життєвий досвід буття» (Castells, 1996, с. 504).

Віртуалізація соціального та індивідуального буття та результат віртуалізації – формування віртуального простору сучасного суспільства, також є однією з детермінант подальшого становлення інформаційного суспільства, оскільки дозволяє індивідам та соціальним групам самостійно моделювати інфокомунікативну взаємодію у відповідності до своїх потреб, «...звільнити силу людського розуму, призначену для звільнення особистості» (Bauman, 2000, с. 172). Віртуалізація не тільки характеризує процес, що означає збільшення ролі комп'ютерних і мультимедійних технологій, а також комп'ютерних мереж у життєдіяльності сучасного соціуму, а включає як аналогічну діяльність соціальних інститутів у віртуальному просторі, так і «виникнення деяких видів діяльності, які не мають аналогів у соціальній реальності» (Drucker, 1994, р. 84). Як вже було зазначено, віртуальний простір із особливими просторово-часовими характеристиками «...органічно вбудовано в об'єктивну систему соціальної взаємодії, де він постає у вигляді системи понять, системи образів і смислів, культурних норм, гіпертекстів, віртуальних транзакцій, які мають дуалістичну сутність. Він є не тільки аналогом взаємодій у соціальному просторі та часі, але конструює власні просторово-часові характеристики» (Пальчинська, 2016, с. 134).

Апелюючи до дослідницької позиції Валерстайна зазначимо, що «кожний етап має (відповідний) простір, і кожний простір (свій) час, і певні типи часу і простору йдуть один з одним» (Wallerstein, 1993, с. 20). Базуючись на поглядах Фернана Броделя стосовно припущення про те, що «...всі сучасні цивілізації рано чи пізно зможуть адаптувати технічні інновації та з їх допомогою уніфікувати свій образ життя, все одно протягом довгого часу будуть співіснувати цивілізації, які різко відрізнятимуться одна від одної» (Бродель, 2008, с. 38), Валерстайн додає два типи часу за класифікацією Броделя – циклічно-ідеологічний і структурний, а також особливий тип часу-простору – трансформаційний. Даний тип Валерстайн пов'язує із особливою формою часу, періодом особливо

інтенсивних звершень і перетворень, які притаманні сучасному суспільству.

Аналізуючи сутнісні ознаки інформаційного суспільства, Микита Моїсєєв вважав, що без вільного доступу до інформації безглуздо говорити про побудову інформаційного суспільства, яке він характеризував як «суспільство колективного інтелекту планетарного масштабу» (Моїсєєв, 2001, с. 81). Однак, ця проблема, на його думку, навряд чи може бути вирішена в рамках сучасних цивілізацій, орієнтованих на індивідуалізм та прагматизм. На його думку, для ефективного функціонування інформаційної цивілізації необхідна зміна пріоритетів у напрямку аксіосфери: «Інформаційне суспільство – це такий етап історії людства, коли колективний розум стає не лише опорою розвитку Homo sapiens, а й об'єктом цілеспрямованих зусиль щодо його вдосконалення» (Моїсєєв, 2001, с. 81-83).

Проблему трансформації аксіосфери інформаційного суспільства порушував також Станіслав Лем. Він наголосив на тому, що однією з основних проблем інформаційного суспільства стане не стільки вирішення певних технологічних завдань, скільки подолання кризи аксіосфери, що виникає як невід'ємна складова техногенної цивілізації: «... основною проблемою майбутнього, інформаційного століття, стане не вирішення тих чи інших технократичних завдань, а психологічна профілактика можливого аксіологічного колапсу, потенційної руйнації самих мотиваційних основ людської поведінки» (Лем, 2013, с. 128). До таких соціальних наслідків може призвести недостатня оцінка агресивності нового інформаційного середовища стосовно людини: «Технологія агресивніша, ніж ми зазвичай думаємо. Її вторгнення в психіку, проблеми, пов'язані із синтезом та метаморфозами особистості, лише в наш час становлять порожню безліч. Ця множина заповнить подальший прогрес. І тоді зникне маса моральних імперативів, визнаних сьогодні непорушними, проте з'являться нові питання, нові етичні дилеми» (Лем, 2013, с. 65).

Незважаючи на те, що деякі дослідники вважають, що становлення інформаційного суспільства є одним із найпотужніших викликів сучасності, оскільки спонукає до «...уніфікації на основі базової моделі різних культурно-історичних форм, нівелювання цінностей, втрату суб'єктної ідентичності (національної, особистісної, етнічної), спрощення культурних змістів, поширення масової культури, симулякризації культурного простору та ін.» (Оніщук, 2014, с. 35), зазначимо, що становлення інформаційного суспільства також призводить до «... занепаду «суспільства споживання», яке змінюється «суспільством досвіду»» (Gumenyuk, Palchynska, Herchanivska, Kozak & Kobyzhcha, 2021, с. 745).

Відповідно до низки показників світове суспільство наблизилось до тих стандартів

інформаційного суспільства, відмітні ознаки якого вказані теоретиками. Насамперед йдеться про становлення глобальної інформаційної індустрії, яка перебуває у фазі технологічної конвергенції. По-друге, слід зазначити підвищення ролі інформації у економічному розвитку, структурних змін у соціумі. По-третє, специфіка становлення інформаційного суспільства полягає в тому, що ці зміни відбуваються у історично стислий термін. Можливу тенденцію розвитку інформаційного суспільства в сучасних умовах можна визначити як якусь загальну модель змін, які полягатимуть у становленні основних економічних галузей виробництва та розподілу інформації, у розширенні сфери інформаційних послуг, у створенні широкої мережі інформаційних засобів на споживчому рівні тощо.

Результати дослідження

У якості однієї з центральних проблем філософської рефлексії, спрямованої на осмислення особливостей сучасних соціокультурних процесів, є проблема тлумачення сучасного суспільства на основі експлікації таких визначень, як «інформаційне» та «постінформаційне». Настанови постмодерну, розглянуті у контексті відтворення сучасного суспільства, дозволяють уточнити характер нового соціокультурного простору, який формується.

Розвиток суспільства являє собою процес якісних змін, тому аналіз соціокультурних детермінант суспільного розвитку дозволяє стверджувати, що цей процес стійкий, цілеспрямований, регульований. Виділено базові соціокультурні детермінанти становлення інформаційного суспільства, серед яких слід виокремити глобалізацію, інформацію, інформаційні технології, інформатизацію та інформаційну культуру.

Зазначено, що інформаційний потенціал сучасного суспільства полягає, насамперед, у наявності відповідної інформаційної інфраструктури, її інтеграції у глобальний інформаційний простір, сприятливих умовах масового доступу до світових інформаційних ресурсів.

Окреслено вплив системних зміни, яким підпорядковується сучасне суспільство внаслідок таких процесів, як глобалізація, інформатизація, віртуалізація та ін. У тих випадках, коли йдеться про зміни об'єктивних матеріальних чинників, представляється можливим говорити про трансформації економічних, соціальних і політичних інститутів; якщо розглядаються зміни у сфері духовного – трансформації зазнають конкретні форми організації і функціонування суспільної свідомості, такі як менталітет, мораль, право, світогляд та ідеологія. У ряді випадків, коли змінам піддаються дані фактори в сукупності, трансформується соціальна система як рівноважне самодостатнє ціле.

Встановлено, що суспільство як соціальна система являє собою сферу взаємодії, стан якої визначається

різними соціокультурними факторами і процесами. В умовах сучасного етапу цивілізаційного розвитку соціосфера конкретного суспільства детермінується техносферою та інфосферою, які обумовлюють соціокультурні трансформації кожного структурного рівня. Тому зазначимо необхідність подальшого наукового аналізу проблем, пов'язаних із динамікою та модернізацією інформаційної сфери як підґрунтям подальшої трансформації сучасного суспільства в інформаційне та постінформаційне.

Завершуючи розгляд цієї теми, слід зробити наступні **висновки**.

Інтенсивний перебіг глобалізаційних процесів у сучасному світі посилює значущість інформації та інфокомунікаційних технологій, які дозволяють оптимізувати інформаційний обмін. Доступність цих технологій дає можливість окремому індивіду, соціальній групі та суспільству у цілому стати учасником глобального інформаційного простору. Впровадження інформаційних технологій призводить до інформатизації суспільства, що, в свою чергу, слугує передумовою переходу світового співтовариства до якісно нової стадії суспільного розвитку, тобто – інформаційного суспільства.

Всебічний та комплексний аналіз соціального простору сучасного суспільства дозволив виокремити ключові детермінанти його розвитку, які визначають вектор процесів, що відбуваються у ньому. У сучасному суспільстві, яке визначається як «інформаційне», а деякими дослідниками навіть як «постінформаційне», ключовими детермінантами є інформація, інформатизація та віртуалізація як глобальні світові процеси, віртуальний простір. Оскільки провідним фактором виступає система техно-інформаційної діяльності, у даній роботі більш докладно був проаналізований інформаційний аспект соціальної детермінації.

Соціальна значимість інформації різко зросла з низки причин. Збільшилися інформаційні

потреби індивідів, соціальних груп та інституцій, унаслідок чого виник ринок інформаційних послуг. В умовах прискореного динамізму суспільних змін різко зростає потреба в оперативному доступі до інформації. Інформація є одним із пріоритетних ресурсів інформаційного суспільства, у зв'язку з чим загострюється проблема коректності, точності інформації та адекватності знання. Низький їхній ступінь можна пояснити більш рухливістю соціального і культурного життя, швидкою його мінливістю і, як результат, складністю фіксації того, що відбувається. Різке зростання обсягу інформації супроводжується посиленням вимог до її якості (своєчасності, повноти, достовірності тощо).

Інформатизація суспільства є багатогранний процес, в якому технічні, соціальні, економіко-політичні та культурні складові перебувають у тісному взаємозв'язку, якісно змінюючи всі сфери суспільного та індивідуального буття. Однак, необхідний для функціонування інформаційного суспільства ступінь інформатизації може бути досягнутий лише у суспільстві з високим науково-технічним та технологічним потенціалом, а також відповідним рівнем інформаційної культури.

Віртуалізація як глобальний процес та одна із детермінант становлення інформаційного суспільства характеризується на збільшенням сфер використання комп'ютерних та інфокомунікаційних технологій, призводить до формування віртуального простору сучасного суспільства. За рахунок віртуалізації як процесу, властивого сучасному соціуму, відбувається інтенсифікація соціокультурних перетворень.

Сучасна інформаційно-технічна цивілізація перетворює інформаційні технології на необхідні умови соціальної адаптації людини, адже накопичення обсягів інформації вимагає вироблення нових критеріїв для їхньої інтерпретації суб'єктом.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бард, А., & Зодерквист, Я. (2004). *Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма*. СПб.
- Бебик, В. (2011). Глобальне інформаційне суспільство: поняття, структура, комунікації. *Інформація і право*, 1(1), 41-49.
- Бродель, Ф. (2008). *Грамматика цивілізацій*. М.: Весь мир.
- Дубов, Д., Ожеван, О., & Гнатюк, С. (2010). *Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості*. (Аналітична доповідь). К.: НІСД.
- Козловски, П. (1997). *Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия техн. развития*. М.: Республика.
- Луман, Н. (2009). *Самоописания*. М.: «Логос».
- Моисеев, Н. (2001). *Универсум. Информация. Общество*. М.
- Онищук, О. (2014). *Сучасна людина у просторі віртуальної реальності: особливості соціокультурної трансформації*. Lviv Polytechnic National University Institutional Repository.
- Пальчинська, М. (2016). *Віртуальний простір в умовах соціокультурних трансформацій*. Одеса, ВМВ.
- Спенсер, Г. (1997). *Синтетическая философия*. Киев: Нико-Центр, Вист.
- Штанько, В., & Бордюгова, Т. (2012). *Інформаційне суспільство: соціально-філософські проблеми становлення*. (Навч. Посібник). Харків: ХНУРЕ.
- Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and Simulation*. University of Michigan Press.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Polity Press. Cambridge.
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Oxford.

- Drucker, P. F. (1994). *Post-Capitalist Society*. New York, NY: HarperBusiness.
- Gumenyuk, T., Palchynska, M., Herchanivska, P., Kozak, Yu., & Kobyzhcha, N. (2021). Overcoming the Modern Socio-Cultural Crisis – from Postmodern to Post-Postmodern: Theoretical Aspects. *International Journal of Criminology and Sociology*, 10, 745-752.
- Hassan, I. (1987). *The Postmodern Turn. Essay in Postmodern Theory Zand Culture*. Ohio State University Press.
- Hassard, J., & Kornberger, M. (1999). Postmodernism, Philosophy and Management: Concepts and Controversies. *International Journal of Management Reviews*, 1(2), 1-49. DOI: 10.1016/S0733-558X(03)21003-X
- Lem, S. (2013). *Summa Technologiae*. Translated by Joanna Zylynska. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Morawski, S. (2003). *The Troubles with Postmodernism*. With a foreword by Zygmunt Bauman. Taylor & Francis e-Library.
- Pickering, A. (2011). *The Cybernetic Brain: Sketches of Another Future*. Chicago University of Chicago Press.
- Pickering, A. (2014). Cybernetic Futures: Stanislaw Lem, Summa Technologiae. *Technology and Culture*, 55(1), 245-248.
- Robertson, D. (1990). *The Information Evolution*. N.Y.: Communication Press.
- Wallerstein, I. (1993). The Time Space of World-Systems Analysis: A Philosophical Essay. *Historical Geography*, XXIII(2), 5-27.

REFERENCES

- Babyk, V. (2011). Global Information Society: Concepts, Structure, Communications. *Information and Law*, 1(1), 41-49.
- Bard, A., & Soderqvist, J. (2004). *Netocracy. The New Ruling Elite and Life after Capitalism*. SPb.
- Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and Simulation*. University of Michigan Press.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Polity Press. Cambridge.
- Brodel, F. (2008). *Grammar of Civilizations*. M. Ves' mir.
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Oxford.
- Drucker, P. F. (1994). *Post-Capitalist Society*. New York, NY: HarperBusiness.
- Dubov, D., Ozhevan, O., & Hnatiuk, S. (2010). *Information Society in Ukraine: Global Challenges and National Opportunities*. (Analytical report). K.: NISD.
- Gumenyuk, T., Palchynska, M., Herchanivska, P., Kozak, Yu., & Kobyzhcha, N. (2021). Overcoming the Modern Socio-Cultural Crisis – from Postmodern to Post-Postmodern: Theoretical Aspects. *International Journal of Criminology and Sociology*, 10, 745-752.
- Hassan, I. (1987). *The Postmodern Turn. Essay in Postmodern Theory Zand Culture*. Ohio State University Press.
- Hassard, J., & Kornberger, M. (1999). *Postmodernism, Philosophy and Management: Concepts and Controversies*. International Journal of Management Reviews, 1(2), 1-49. DOI: 10.1016/S0733-558X(03)21003-X
- Kozlovsky, P. (1997). *Postmodern Culture: Social and Cultural Consequences of Technology Development*. M.: Respublika.
- Lem, S. (2013). *Summa Technologiae*. Translated by Joanna Zylynska. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Luman, N. (2009). *Self-Descriptions*. M.: "Logos".
- Moiseev, N. (2001). *Universum. Information. Society*. M.
- Morawski, S. (2003). *The Troubles with Postmodernism*. With a foreword by Zygmunt Bauman. Taylor & Francis e-Library.
- Onyshchuk, O. (2014). *Modern man in the Space of Virtual Reality: features of Socio-Cultural Transformation*. Lviv Polytechnic National University Institutional Repository.
- Palchynska, M. (2016). *Virtual Space in the Conditions of Socio-Cultural Transformations*. Odesa: WMW.
- Pickering, A. (2011). *The Cybernetic Brain: Sketches of Another Future*. Chicago University of Chicago Press.
- Pickering, A. (2014). Cybernetic Futures: Stanislaw Lem, Summa Technologiae. *Technology and Culture*, 55(1), 245-248.
- Robertson, D. (1990). *The Information Evolution*. N.Y.: Communication Press.
- Shtanko, V., & Bordyugova, T. (2012). *Information Society: Socio-Philosophical Problems of Formation*. (Study Guide). Kharkiv: KhNURE.
- Spencer, G. (1997). *Synthetic Philosophy*. Kyiv: Niko-Center, Vist.
- Wallerstein, I. (1993). The Time Space of World-Systems Analysis: A Philosophical Essay. *Historical Geography*, XXIII(2), 5-27.

The Problem of Medicalization of Social Life in Post-Covid Realities

UDC: 316.42(045)

DOI: 10.15421/172277

Politanska DariaPh.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-2742-5941>, polytanska@gmail.com

Vasyl' Stus Donetsk National University (Vinnytsia, Ukraine)

Abstract

Relevance. The study of medicalization processes in modern society is relevant from the perspective of the enormous impact of the global COVID-19 pandemic on all social institutions, forms of social relations and the increasing role of medicine and pharmacology in post-Covid realities. The concept of medicalization, invented by Western intellectuals at the end of the 1960s, has acquired new negative and positive interpretations that require their own philosophical understanding.

The aim of the study is to determine the role of medicine in the modern globalized world that has survived the COVID-19 pandemic. The following research methods are used in the article: hermeneutic, structural-functional, comparativist, social analysis, logical, and others, which made it possible to comprehensively investigate the main aspects of the problem under analysis.

In the course of the study, the following results were obtained: modern interpretations of the concepts of medicalization and pharmacology were determined; the specificity of the social consequences of the global COVID-19 pandemic and unprecedented measures to overcome it were revealed; the peculiarities of the processes of medicalization and pharmacology under the influence of the commercialization of medicine and the influence of mass media on public attitudes of the population during the pandemic and in the post-epidemic period are determined; modern forms of securitization of medicine are revealed, i.e. empowering the authority of medical services.

During the study, the following conclusions were drawn: in modern post-Covid realities, the medicalization and pharmacology of society remain perceptible as processes of strengthening the role of medicine and pharmacology in the lives of people and society; the medicalization of everyday life also took place - the securitization of medicine, i.e. the acquisition of force powers by the medical services; medical and pharmacological institutions began to perform not only the functions of treatment and prevention, but also social control, which created new long-term risks and dangers in society. It is indicated that the medicalization and pharmacology of society, which arose long before the pandemic, and which have both negative and positive parameters, only intensified as a result of unprecedented measures to overcome it.

Keywords: medicalization, pharmacology, epidemic, pandemic, post-war reality, securitization of medicine, iatrogenesis, social control, biopower

Citation: Politanska, D. (2022). The Problem of Medicalization of Social Life in Post-Covid Realities. *Grani*, 25(6), 105-111. <https://doi.org/10.15421/172277>

Проблема медикалізації суспільного буття у постковідних реаліях

Політанська Дар'я*Донецький національний університет імені Василя Стуса (Вінниця, Україна)***Анотація**

Актуальність. Дослідження процесів медикалізації в сучасному суспільстві є актуальним із огляду на величезний вплив глобальної пандемії COVID-19 на всі соціальні інститути, форми суспільних відносин та підвищення ролі медицини та фармакології в постковідних реаліях. Концепт медикалізації, винайдений західними інтелектуалами наприкінці 1960-х років, набув нових негативних та позитивних інтерпретацій, які потребують свого філософського осмислення. **Метою** дослідження є визначення ролі медицини в сучасному глобалізованому світі, який пережив пандемію COVID-19. У статті застосовано такі **методи дослідження:** герменевтичний, структурно-функціональний, компаративістський, соціального аналізу, логічний та інші, які дозволили комплексно та всебічно дослідити головні аспекти досліджуваної проблеми.

У процесі дослідження отримано такі **результати:** визначено сучасні інтерпретації концептів медикалізації та фармакологізації; виявлено специфіку соціальних наслідків глобальної пандемії COVID-19 та безпрецедентних заходів з її подолання; визначено особливості процесів медикалізації та фармакологізації під впливом комерціалізації медицини та впливу ЗМІ на суспільні настрої населення під час пандемії та в постковідний період; розкриті сучасні форми сек'юритизації медицини, тобто набуття медичними службами силових повноважень.

У ході дослідження зроблені наступні **висновки:** у сучасних постковідних реаліях залишаються відчутними медикалізація та фармакологізація суспільства як процеси посилення ролі медицини та фармакології в житті людей та суспільства; відбулася також медикалізація повсякденного життя – сек'юритизація медицини, тобто набуття медичними службами силових повноважень; медичні та фармакологічні інституції почали виконувати не тільки функції лікування й профілактики, а й соціального контролю, що утворило в суспільстві нові довгострокові ризики та небезпеки. Вказано, що медикалізація та фармакологізація суспільства, які виникли задовго до пандемії, і які мають свої як негативні, так і позитивні параметри лише посилюються внаслідок безпрецедентних заходів з її подолання.

Ключові слова: медикалізація, фармакологізація, епідемія, пандемія, посковідна реальність, сек'юритизація медицини, ятрогенез, соціальний контроль, біовлада

Цитування: Політанська Д. Проблема медикалізації суспільного буття у постковідних реаліях. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 105-111. <https://doi.org/10.15421/172277>

Стаття надійшла / Article arrived: 20.11.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Вступ.

Актуальність. Зухвала агресія російської Федерації проти України майже затьмарила в інформаційному просторі найбільш значиму подію початку 2020-х – глобальну пандемію COVID-19. Між тим це соціальне лихо ще не полишило нашу планету та й більшість країн гостро переживають його наслідки. Багато держав впровадили доволі жорсткий режим карантинних заходів, контроль за вакцинацією населення, обмеженням в пересуванні, безпосередньому спілкуванні та проведенні культурних, освітніх та спортивних масових заходів. Це вимусило багатьох мислителів звернутися до концепції медикалізації, яка була популярною в західних інтелектуальних колах в 1970-1980 роки. Більше того, ця концепція, яка відображає соціальні процеси посилення ролі медичних інституцій в суспільстві набуває нового, глобального виміру. Глобальний характер медикалізації сучасного суспільства виявився зокрема у тому, що майже всі країни світу в умовах пандемії виконували рекомендації Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), навіть якщо вони суперечили базовим принципам ліберальної демократії. Пандемія коронавірусу спричинила й суттєві зрушення в системі соціального контролю, значно підвищила роль медицини та фармакології в повсякденному житті мільйонів людей у всьому світі. Саме тому актуальним вдається дослідження такого соціального явища як медикалізація, яке отримало нове дихання в сучасну постковідну епоху.

Метою дослідження є визначення ролі медицини в сучасному глобалізованому світі, який пережив пандемію COVID-19. У дослідженні застосовано такі методи дослідження: герменевтичний, структурно-функціональний, компаративістський, соціального аналізу, логічний та інші, які дозволили комплексно та всебічно дослідити головні аспекти досліджуваної проблеми.

Аналіз літератури та наявних підходів до визначення предмету дослідження. Термін «медикалізація» ввів американський соціолог, учень знаменитого патріарха американської соціології Т. Парсонса, Джессі Піттс у 1968 році у своїй статті до «International Encyclopedia of Social Sciences» (Pitts, 1968) в якій розглядав нову роль медицини як форми соціального контролю девіантної поведінки. Треба зазначити, що він не вкладав в цей термін якогось негативного значення, а просто констатував соціальні зміни, які відбулися в сфері психіатрії та кримінології, коли певні форми девіацій зі статусу злочину переходять до категорії хвороб.

Згодом термін був підхоплений марксистськими та лібертаріанськими інтелектуальними колами. З початку 1970-х років, коли, з одного боку, в західних країнах стали виразно помітні успіхи у сфері охорони громадського здоров'я, з другої – зростає

вплив ліворадикальних настроїв, формуються головні напрямки дослідження того явища, що відображаються винайденим концептом. Саме тоді в Європі та Північній Америці вийшли у світ роботи таких дослідників, як Іван Ілліч, Ірвін Зола, Мішель Фуко, Томас Шаш, Пітер Конрад та інших. Більшість з них критично відносилися до зростання ролі медицини в суспільстві, вважаючи, що вона починає виконувати роль тотального соціального контролю замість церкви та держави.

Так у своїй книзі «Limits to Medicine. Medical Nemesis: The Expropriation of Health» (Illich, 1977) Іван Ілліч запропонував одну з найбільш негативних оцінок процесу медикалізації. Він стверджував, що медична професія шкодить людям через ятрогенез, процес, при якому хвороби та соціальні проблеми посилюються в наслідок медичного втручання. Ілліч вважав, що ятрогенез відбувається на трьох рівнях: клінічний, що включає серйозні побічні ефекти, більші, ніж вихідний стан; соціальний, при якому широка публіка стає слухняною і покладається на медиків, щоб справитися з життям у своєму суспільстві; і структурний, за допомогою якого ідея старіння і смерті як медичних хвороб ефективно «медикалізувала» людське життя і залишала людей і суспільства менш здатними справлятися з цими «природними» процесами. Марксистки, пов'язували медикалізацію з вадами експлуататорського капіталістичного суспільства. Вони стверджують, що медицина не виявляє першопричини хвороб, такі як соціальне нерівність і безглуздість, а замість цього презентує здоров'я як окрему проблему.

Можна стверджувати, що протидія медикалізації була загальним переконанням лівих та феміністичних рухів 1970-х років, але з 1990-х фактично майже зникає супротив втручання медицини в повсякденне життя, якщо це вважається виправданим з точки зору громадського здоров'я. Більш того, тиск за збільшення медичної допомоги починає виходити від самого суспільства.

Португальський учений Тьяго Коррейя (Correia, 2017) запропонував альтернативний погляд на роль медицини в сучасному суспільстві. Він стверджує, що медикалізацію необхідно відокремити від біомедицини, щоб подолати більшу частину критики, з якою вона стикається, і захистити її цінність у сучасних умовах. Базуючись на герменевтичному підході Г.-Г. Гадамера до медицини, він зосереджується на загальних рисах медицини, незалежних від емпіричних відмінностей часу і простору. Медикалізація та соціальний контроль розглядаються як окремі аналітичні вимірювання, які на практиці можуть співпадати, а можуть і не співпадати. Коррейя стверджує, що ідея «робити речі медичними» повинна включати всі форми медичних знань у глобальному суспільстві, а не тільки ті форми, які пов'язані з наявними (біо) медичними професіями.

Втім це «прощання» з медикалізацію було передчасним: пандемія COVID-19 надала нової актуальності цій соціально-філософській проблемі. Найбільшого резонансу набула публічна дискусія між двома відомими європейськими інтелектуалами Дж. Агамбеном та Ж.-Л. Нансі. Дж. Агамбен опублікував замітку під заголовком «Винахід епідемії», в якій піддав різкій критиці примусову медикалізацію як практику примусового соціального дистанціювання (Agamben, 2020a). В іншій своїй статті Дж. Агамбен міркує про захоплюючу людську повсякденність медикалізації, в якій вбачає чіткі релігійні риси: медицина стала новою системою вірувань, що поєднує квазіхристиянську есхатологію з перманентною кризою капіталізму (Agamben 2020b). На ці звинувачення у примусовій медикалізації відповів вже покійний французький філософ Ж.-Л. Нансі. У своєму листі під заголовком «Вірусний винажок» він вказав на необхідність введення надзвичайних заходів, а медикалізацію можна розглядати як необхідність, продиктовану реаліями часу, коли «ціла цивілізація виявляється під ударом» (Nancy, 2020). Згодом до цієї дискусії з одного та іншого боку приєдналися американська дослідниця історії науки Л. Дастон, французький філософ та соціальний антрополог Б. Латур, індійська соціологія та поетеса Л. Ганді, словенський культуролог та соціальний філософ С. Жижек та інші всесвітньо відомі та впливові інтелектуали.

Йі зараз інтерес до цієї проблеми не зникає про що свідчать статті Д. С. де Куньї та Е. Рапозо (Cunha, & Raposo, 2022) і Дж. М. Езелла (Ezell, 2022), причому остання з яких носить символічну назву «The medicalization of freedom (Медикалізація свободи)».

Проблема медикалізації суспільства не залишилися поза увагою й вітчизняних вчених. Такі дослідники як М. Абисова (2020), В. Попов (2014), Л. Швидка (2010) та інші присвятили свої роботи розгляду різних аспектів цієї проблеми. Але більшість з них були написані в «доковідний» період (або в час спалаху пандемії), що вимушує звернутися до розгляду особливості цих процесів після подолання COVID-19 в більшості країн світу.

Результати дослідження.

Глобальна пандемія COVID-19 та безпрецедентні заходи з її подолання зайвий раз продемонстрували, що медицина стала відігравати все більшу роль у всіх сферах людської діяльності: соціальній, економічній, політичній тощо. У вищевказаній дискусії про свободу та обмеження під час пандемії певним чином «воскресила» біополітичні концепції М. Фуко та концепт медикалізації запропонований лівими інтелектуалами. Вже згаданий Дж. Агамбен знаходить у надзвичайних заходах підтвердження негативних прогнозів про впровадження глобальної влади медицини, яка має економічне й політичне підґрунтя. Під час пандемії люди ніби почали виконують

«карикатурну роль об'єкта біополітики, що вийшов прямо з лекцій М. Фуко», зауважує Б. Латур. Це відбувається в атмосфері, коли «воскресла» держава статистики, а громадяни «залишаються під замком у своїх квартирах, у той час як зовні стверджується поліцейська влада, а на порожніх вулицях чути лише сигнали машин швидкої допомоги» (Latour, 2020). Не дивно, що біополітичні й медикалістські підходи взагалі і фуколдіанські, зокрема, склали контур гуманітарної дискусії про пандемію COVID-19, причому не тільки в наукових виданнях, що індексуються, а й у ЗМІ, суспільно-політичних блогах та на науково-популярних платформах.

Такі публікації не обмежуються концептуалізацією пандемії COVID-19 в контексті медикалізації. Вони звертаються й до більш загальних проблем медикалізації, які розглядалися М. Фуко та іншими дослідниками цього напрямку. Зростання статусу медицини, актуалізація її соціальних функцій (у тому числі й економічної) призводить до проникнення в масову свідомість медичної мови та стилю мислення, медичних уявлень про здоров'я та причини, форми перебігу, лікування хвороб. Зростання залежності від медицини повсякденного життя людей обертається закріпленням медичних понять за деякими людськими властивостями або типами поведінки (інвалід, наркоман, алкоголік тощо), які можуть сприяти виключенню цих осіб із процесу нормальної соціальної взаємодії. Іспанський дослідник П. Херрера зазначає: «Медикалізація є динамічним процесом, завдяки якому деякі аспекти життя, які традиційно не вважалися медичними, нині розглядаються в термінах хвороби або розладів, набувають статусу патології уявлення та практики, які раніше не належали до таких» (Conflict, 2007, p. 228). У такому разі ми можемо говорити не просто про зростаючу залежність пацієнта від лікаря, від його рекомендацій, а й про появу у лікарів функції соціального контролю, яка відстежує стан людини та суспільства в системі координат «здоров'я – хвороба» або «норма – патологія».

Дослідники зазначають, що активізація процесу медикалізації, який відбувся під час пандемії COVID-19 в історії західної культури відбувається не вперше. Як показав М. Фуко, вперше дискурс здоров'я посідає центральне місце у культурі античності, де здоров'я розумілося досить широко, а «медичні» рекомендації поширювалися на всі сфери життя особистості (Foucault, 2008, p. 92). Наступний історичний етап пов'язаний із зміною статусу самої медицини, в епоху європейського Відродження вона «знаходилася в центрі не тільки природничих наук, а й гуманітарних наук і майже ототожнювалася з філософією» (Foucault, 2008, p. 95). Мислителі бачили в медицині фундаментальну науку, що розкриває таємниці не тільки людського тіла, а й гармонію всього світобудови. Однак медицина

того часу спиралася не на теорії природознавства, які тільки зароджувалися, а більшою мірою на концептуальні положення алхімії та астрології, тому не мала належної ефективності, а, отже, не могла претендувати на загальний авторитет. Медикалізація на сучасному етапі є своєрідним синтезом попередніх етапів. З одного боку, сучасний культ людського тіла та здоров'я, що підігривається ЗМІ, медичними або близько медичними корпораціями, перевершує те, що було в античності. Якщо раніше вважалося, що краса є зовнішнім проявом здоров'я тіла та духу, то зараз гонитва за зовнішньою привабливістю (за допомогою дієт, ліків та хірургічного втручання) часто призводить до втрати здоров'я. З іншого боку, сучасна медицина, використовуючи найпередовіші наукові та технічні досягнення, демонструє нові можливості та відкриває перед людиною практично безмежні перспективи.

Набули актуальності під час пандемії COVID-19 також виділені М. Фуко епідемічні моделі медикалізації: модель «виключення прокажених» та модель «включення зачумлених», що сформувалися в Європі під час відповідних епідемій (Foucault, 2008). Мішель Фуко звертається до вимірювання

громадського здоров'я та випадки епідемій. Він розглядає три історичні випадки епідемій: проказа в середні віки, чуми, яка періодично повторювалася в Європі, і віспи XVIII ст., яка спалахнула в час коли вже була винайдена вакцинація. Кожен з цих випадків мав власний історичний, політичний і медичний контекст, кожен викликав різну суспільно-політичну реакцію.

У випадку з епідемією прокази політико-теологічна реакція виражалася в принципі «виключення та поділ» шляхом ритуального вигнання прокаженого з міста до спеціальних місць і оголошення його «мертвим» серед живих». Під час епідемії чуми інше використовувався принцип – «включати та організувати»: наприклад, у середині XIV ст. в певних італійських державах були створені тимчасові комітети охорони здоров'я, які встановлювали карантин в містах і на кораблях, реєстрували хворих і померлих, а також контролювати імпорт і експорт товарів. Особливою є епідемія віспи яка відбувалася вже в XVIII ст. Сучасний дослідник спадщини М. Фуко Е. Такер у статті «Тіні атеології: епідемії, влада і життя після Фуко» (Thacker, 2009, р. 141) ілюструє підхід М. Фуко в наступній таблиці:

Табл. 1

	Епідемія прокази	Епідемія чуми	Епідемія віспи
Діаграма	Виключення	Включення	Нормалізація
Дія	Відокремлення	Організація	Втручання
Методики	Виселення	Карантин	Вакцинація
Онтологічний принцип	Релігія / право	Політика / Економіка	Громадське здоров'я
Влада	Закон / авторитет	Безпека	Дисципліна

Якщо боротьба з проказою вимагала виключення прокаженого із суспільства, то боротьба з чумою поставила до центру дисциплінарного механізму як її жертви, а й цілком населення. На думку М. Фуко, у XVIII ст. початку епохи модерну, виробився дисциплінарний механізм запобігання поширенню інфекції, що полягає у контролі за переміщення людських тіл, суб'єктів епідемічної загрози. У суспільстві модерну взяла гору так звана дисциплінарна модель влади, що керує не за допомогою «виключення девіантів» з суспільства, а за допомогою їх включення до загальної соціальної «продуктивності тіл». Це супроводжувало появу та поширення суворого трудового та політичного адміністрування, яке охопило європейські суспільства в XVII-XVIII ст. (Foucault, 2008, р. 136). Владний інструментарій медикалізації, згідно Фуко, надзвичайно широкий: вивчення психіатричних практик та соціальної історії страху дозволяють французькому мислителю виділити поворотні історичні моменти, що призвели до появи в Європі переконань, що породили можливості

обмеження свободи для тих елементів суспільства, які маркуються як «інші» чи «небезпечні» – заради загальної добробуту та безпеки (Foucault, 2008, р. 256).

Пандемія COVID-19 не вкладається повністю в вищевикреслену схему подолання епідемій М. Фуко. До виокремлених факторів медикалізації додається факторів додається новий, який є головною рушійною силою сучасної медикалізації – це комерціалізація. У зв'язку з цим слід зазначити, що для підвищення прибутку медичні та фармацевтичні корпорації можуть активно використовувати страх людини за своє здоров'я, щоб змусити його купувати дорожчу, але нібито особливо сприятливу для збереження здоров'я, продукцію. Комерціалізація сфери медицини та охорони здоров'я забезпечує постійний приплив інвестицій, отже, безперервний процес модернізації, впровадження інновацій, розробки нових технологій. Але не варто помилятися щодо добрих намірів корпорацій. Їх головною метою завжди був прибуток, а щоб він зростав, необхідно постійно розширювати ринок, стимулювати попит та створювати нові

потреби у покупців. Зовсім недавно набула широкого резонансу ситуація навколо епідемій «пташиного» та «свинячого» грипу. У результаті виявилось, що її небезпека була сильно перебільшена, проте паніка, ініційована ЗМІ і охопила обивателів, сприяла багаторазовому збільшенню доходів фармакологічних корпорацій. Сучасна реклама лікарських засобів, медичних послуг, різних біологічних добавок активно використовує природний страх перед хворобою, страх втратити здоров'я, а разом із ним – орієнтацію людей на успіх та благополуччя для маніпулювання масовою свідомістю.

В останній, найбільш потужній пандемії COVID-19 ЗМІ та соціальні мережі Інтернету також відігравали не останню роль. Вони сприяли також поєднанню медикалізації з пов'язаним з нею соціальним явищем – фармакологізацією. В сучасних постковідних реаліях провідним агентом медикалізації стає фармацевтична індустрія. Сучасний британський соціолог Дж. Абрахам визначив фармакологізацію як процес, у ході якого соціальні, поведінкові чи тілесні прояви лікарями та пацієнтами визнаються станами, які потребують використання медикаментів (Abraham, 2010, p. 603). Сучасна пандемія посприяла регуляторним змінам, вкладеним у скорочення термінів виведення ринку нових препаратів (fast track), що збільшить прибутки фармацевтичних корпорацій, але посилить ризики здоров'ю споживачів їхньої продукції. Про глобальні масштаби охоплення людей новим видом «суспільного блага», тобто вакцинами від COVID-19, подбали такі міжнародні організації як ВООЗ, та Глобальний альянс з вакцин та імунізації (ГАВІ), що створили платформу розподілу вакцин Covax, в рамках якої здійснюється підтримка досліджень та розробки вакцин, їх виробництво, а також ведуться переговори про ціну та закупівлю вакцин (Berkley, 2020). У багатьох країнах для певних категорій населення та професій у 2021 р. стала обов'язковою вакцинація від COVID-19, здійснювана вакцинами, схваленими ВООЗ (Status, 2021), яка оцінює придатність ще неліцензованої медичної продукції під час надзвичайних ситуацій у галузі охорони здоров'я. Так ВООЗ в публікації від 21 грудня 2021 року інформував про те, що Moderna, Pfizer, Janssen (Johnson & Johnson), AstraZeneca, китайські Sinopharm і Sinovac, індійські Covaxin і Covishield, Covovax, Nuvaxovid є препаратами екстреного використання (ВОЗ одобрила, 2021).

Сучасна глобальна кампанія з вакцинації від гострої респіраторної інфекції, викликаной коронавірусом SARS-CoV-2, створила ідеально сприятливі умови для ще більш глибокої медикалізації та фармакологізації суспільства. В окремих країнах людина, яка відмовляється від вакцинації від COVID-19, примусово виключається із системи суспільних відносин – вона позбавлена

права працювати, вільно переміщатися, купувати певні товари. Уряд Італії у вересні 2021 року видав Указ про обов'язкову наявність ковід-паспорту для всіх громадян, які працюють. З 15 жовтня 2021 р. працівники, які не мають ковід-паспорт, мають бути усунені від роботи без збереження зарплати. Ковід-паспорт або «зелений пропуск» громадяни можуть отримати, пройшовши вакцинацію від COVID-19, або надавши негативний результат ПЛР-тесту на коронавірус, що діє протягом трьох днів, або довідку про нещодавно перенесений COVID-19. Контролювати наявність ковід-паспортів у працівників зобов'язали роботодавців. Нідерланди, Росія, Сербія, Словенія, Північна Македонія, Україна, Франція, Хорватія, Швейцарія, Естонія (Как работают, 2021).

Amnesty International у своїй доповіді «Подвійна доза нерівності: фармацевтичні компанії та криза з вакцинами від Covid-19», опублікованій у вересні 2021 року, проаналізувала дії шести провідних світових виробників вакцин від Covid-19 (AstraZeneca plc, BioNTech SE, Johnson & Johnson, Moderna, Inc., Novavax, Inc. і Pfizer, Inc) і дійшла висновку – незважаючи на те, що більшість компаній отримують мільярди доларів у вигляді державного фінансування та попередніх замовлень, розробники вакцин монополізували інтелектуальну власність, блокували передачу технологій та агресивно протидіяли заходам, які б дозволили розширити глобальне виробництво цих вакцин (A Double Dose, 2021).

Висновки.

Таким чином, у сучасних постковідних реаліях залишаються відчутними медикалізація та фармакологізація суспільства як процеси посилення ролі медицини та фармакології в житті людей та суспільства. Відбулася також медикалізації повсякденного життя – сек'юритизація медицини, тобто набуття медичними службами силових повноважень. Це можна відчути за тим впливом, у тому числі й політичним, який отримали у багатьох країнах санітарні та наглядові служби охорони здоров'я. Цей процес йде не лише на рівні національних держав, а й глобально: політична значущість ВООЗ помітна не лише за кількістю країн, які виконують її епідеміологічні рекомендації, а й за гостротою політичного опору цим рекомендаціям та цьому впливу.

Неухильне збільшення масштабів медикалізації в умовах пандемії, внаслідок чого медичні та фармакологічні інституції почали виконувати не тільки функції лікування й профілактики, а й соціального контролю, створили в суспільстві нові довгострокові ризики та небезпеки. Медикалізація соціальних проблем перешкоджає критичному розумінню підпорядкування владі тими групами людей, яких воно стосується. Крім того, медикалізація соціальних проблем означає, що наукове медичне знання поширюється далеко за межі професійного

дискурсу і активно функціонує у медійній, політичній, повсякденній сферах, що стає можливим завдяки особливому статусу наукової медицини. Сьогодні вона являє собою політичний інструмент владних відносин, покликаний підтримувати економічні, політичні та соціальні процеси ексклюзії соціально-вразливих громадян, що відбуваються у сучасному суспільстві в умовах пандемії.

У найближчому майбутньому людству, очевидно, належить розробити певний загальний набір правил і обмежень, які уможливають відновлення міжнародного сполучення, авіаперельотів та подорожей. Наднаціональний орган, який виробляє

такі рекомендації і стежить за виконанням, якщо він виникне, стане значним актором міжнародних відносин.

Про остаточні наслідки пандемії говорити ще зарано. Однак, вже зараз зрозуміло, що зовнішні чинники та надзвичайні ситуації не приносять у соціальний простір нічого нового – вони лише посилюють тенденції, які розвивалися до цього. Тенденції до медикалізації та фармакологізації суспільства, які виникли задовго до пандемії, і які мають свої як негативні, так і позитивні параметри лише посилюються внаслідок безпрецедентних заходів з її подолання.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Абисова, М. А. (2020). Медикалізація суспільного життя в умовах пандемії. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*, 2(32), 24-30.
- ВОЗ *одобрила 10-ю вакцину от COVID-19 для использования в экстренном порядке*. (2021). Відновлено з <https://news.un.org/ru/story/2021/12/1416012>
- Как работают ковид-пропуска в Европе и когда их отменяют*. (2021). Retrieved from <https://www.bbc.com/russian/features-59083189>
- Попов, В. Ю. (2014). Социально-философские аспекты медикализации современного общества. В О. В. Добринен (Ред.), С.А. Врядий, В.Ю. Кравченко, & А.І. Лівенко, *Філософсько-гуманітарні читання: Збірка наукових праць* (с. 58-61). Дніпропетровськ: ДЗ «ДМА».
- Швидка, Л. І. (2010). Медикалізація суспільства як соціальна проблема: сутність, агенти, наслідки. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: філософія, соціологія, політологія*, 2(20), 80-86.
- A Double Dose of Inequality: Pharma Companies and the Covid-19 Vaccines Crisis*. (2021). Retrieved from <https://www.amnesty.org.ua/wp-content/uploads/2021/09/pol4046212021english.pdf>
- Abraham, J. (2010). Pharmaceuticalization of Society in Context: Theoretical, Empirical and Health Dimensions. *Sociology*, 44, 603-622.
- Agamben, G. (2020b). La medicina come religione. *Quodlibet*. Retrieved from <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-la-medicina-come-religione>
- Agamben, G. (2020a). L'invenzione di un'epidemia. *Quodlibet*. Retrieved from <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-l-invenzione-di-un-epidemia>
- Berkley, S. (2020, September 3). *COVAX explained*. Retrieved from <https://www.gavi.org/vaccineswork/covax-explained>
- Conflict, Citizenship and Civil Society. (2007). *The 8 Conference of the European Sociological Association. Abstracts Book* (pp. 228-232). Glasgow.
- Correia, T. (2017). Revisiting Medicalization: A Critique of the Assumptions of What Counts as Medical Knowledge. *Frontiers in Sociology*, 2, 14-34.
- Cunha, D. S. da., & Raposo, H. (2022). A New Time of Reckoning, a Time for New Reckoning: Views on Health and Society, Tensions between Medicine and the Social Sciences, and the Process of Medicalization. *Societies*, MDPI, 12(4), 1-51. Retrieved from <https://ideas.repec.org/a/gam/jsocx/v12y2022i4p119-d887369.html>
- Ezell, J. M. (2022). *The Medicalization of Freedom: How Anti-Science Movements Use the Language of Personal Liberty and How We Can Address It*. *Nat Med*, 28, 219. Retrieved from <https://www.nature.com/articles/s41591-021-01640-y>
- Foucault, M. (2008). *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. N.Y.: Palgrave Macmillan.
- Illich, I. (1977). *Limits to Medicine: Medical Nemesis: The Expropriation of Health*. Harmondsworth & New York: Penguin.
- Latour, B. (2020). Is This a Dress Rehearsal? *Critical Enquiry*. Retrieved from <https://critinq.wordpress.com/2020/03/26/is-this-a-dress-rehearsal>
- Nancy, J.-L. (2020). *Eccezione Virale. Antinomie*. Retrieved from <https://antinomie.it/index.php/2020/02/27/eccezione-virale/>
- Pitts, J. (1968). Social Control: the Concept. In D. Sills (Ed.), *International Encyclopedia of Social Sciences* (pp. 381-396), Vol. 14. New York: McMillan.
- Status of COVID-19 Vaccines within WHO EUL/PQ Evaluation Process*. (2021, December 23). Retrieved from https://extranet.who.int/pqweb/sites/default/files/documents/Status_COVID_VAX_23Dec2021.pdf
- Thacker, E. (2009). The Shadows of Atheology: Epidemics, Power and Life after Foucault. *Theory, Culture & Society*, 26(6), 134-152.

REFERENCES

- A Double Dose of Inequality: Pharma Companies and the Covid-19 Vaccines Crisis*. (2021). Retrieved from <https://www.amnesty.org.ua/wp-content/uploads/2021/09/pol4046212021english.pdf>
- Abraham, J. (2010). Pharmaceuticalization of Society in Context: Theoretical, Empirical and Health Dimensions. *Sociology*, 44, 603-622.

- Abysova, M. A. (2020). Medicalization of Public Life in the Conditions of a Pandemic. *Bulletin of the NAU. Series: Philosophy. Cultural Studies*, 2(32), 24-30.
- Agamben, G. (2020b). La medicina come religione. *Quodlibet*. Retrieved from <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-la-medicina-come-religione>
- Agamben, G. (2020a). L'invenzione di un'epidemia. *Quodlibet*. Retrieved from <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-l-invenzione-di-un-epidemia>
- Berkley, S. (2020, September 3). *COVAX explained*. Retrieved from <https://www.gavi.org/vaccineswork/covax-explained>
- Conflict, Citizenship and Civil Society. (2007). *The 8 Conference of the European Sociological Association. Abstracts Book* (pp. 228-232). Glasgow.
- Correia, T. (2017). Revisiting Medicalization: A Critique of the Assumptions of What Counts as Medical Knowledge. *Frontiers in Sociology*, 2, 14-34.
- Cunha, D. S. da., & Raposo, H. (2022). A New Time of Reckoning, a Time for New Reckoning: Views on Health and Society, Tensions between Medicine and the Social Sciences, and the Process of Medicalization. *Societies, MDPI*, 12(4), 1-51. Retrieved from <https://ideas.repec.org/a/gam/jsoc/v12y2022i4p119-d887369.html>
- Ezell, J. M. (2022). *The Medicalization of Freedom: How Anti-Science Movements Use the Language of Personal Liberty and How We Can Address It*. *Nat Med*, 28, 219. Retrieved from <https://www.nature.com/articles/s41591-021-01640-y>
- Foucault, M. (2008). *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. N.Y.: Palgrave Macmillan.
- How do Covid-Passes Work in Europe and When Will They be Canceled?* (2021). Retrieved from <https://www.bbc.com/russian/features-59083189>
- Illich, I. (1977). *Limits to Medicine: Medical Nemesis: The Expropriation of Health*. Harmondsworth & New York: Penguin.
- Latour, B. (2020). Is This a Dress Rehearsal? *Critical Enquiry*. Retrieved from <https://critinq.wordpress.com/2020/03/26/is-this-a-dress-rehearsal>
- Nancy, J.-L. (2020). *Eccezione Virale. Antinomie*. Retrieved from <https://antinomie.it/index.php/2020/02/27/eccezione-virale/>
- Pitts, J. (1968). Social Control: the Concept. In D. Sills (Ed.), *International Encyclopedia of Social Sciences* (pp. 381-396), Vol. 14. New York: McMillan.
- Popov, V. Yu. (2014). Socio-philosophical aspects of medicalization of modern society. In O. V. Dobriden (Ed.), E. A. Vradiy, V. Yu. Kravchenko, & A. I. Livenko, *Philosophical and Humanitarian Readings: Collection of Scientific Works* (pp. 58-61). Dnipropetrovsk: DZ "DMA".
- Shvidka, L. I. (2010). Medicalization of society as a social problem: essence, agents, consequences. *Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: Philosophy, Sociology, Political Science*, 2(20), 80-86.
- Status of COVID-19 Vaccines within WHO EUL/PQ Evaluation Process*. (2021, December 23). Retrieved from https://extranet.who.int/pqweb/sites/default/files/documents/Status_COVID_VAX_23Dec2021.pdf
- Thacker, E. (2009). The Shadows of Atheology: Epidemics, Power and Life after Foucault. *Theory, Culture & Society*, 26(6), 134-152.
- WHO Has Approved the 10th Vaccine against COVID-19 for Emergency Use*. (2021). Retrieved from <https://news.un.org/ru/story/2021/12/1416012>

How to Think About the War in Ukraine?

UDC: 172

DOI: 10.15421/172278

Kulyk OleksandrDr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5581-7040>, prof.kulyk@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The **relevance** of this research has been caused by the return of “war” as a central subject of thought to the attention of European thinkers. The complexity of this subject requires special attention to the methodological aspects of its cognition. **The purpose** of our research is to find effective epistemological means for transferring the immediate experience of war into the sphere of rational thinking and knowledge because this article focuses on the analysis of the specifics of thinking about war in one’s own country.

The results of the study show that thinking about the war “from the inside of war” differs from the “external view” as it is built on personally experienced feelings. This article argues that the immediate experience of war is not an obstacle for the process of cognition but, on the contrary, is a prerequisite for having a close view of the factual reality of war. Also, this research argues that for the thinker of a country waging a just defensive war, a true interpretation of the reality of war is an effective means of countering the enemy. This article proposes the use of Heinrich Rickert’s theory of the ordering of the chaos of sensations through concept formation and the further systematization of the formed concepts. This is because this theory is one of the means of transferring the experience of war into the sphere of rational thinking. Furthermore, this article demonstrates the application of this theory when dealing with the feeling of encountering evil. The concept of three modes of evil (factual, active, and passive) is proposed, and its applicability for characterizing Russia’s military actions against Ukraine is demonstrated. In addition, the idea of collective and personal responsibility of the citizens of the Russian Federation for the war their state unleashed against Ukraine was elaborated through the means of philosophy. In particular, the applicability of Karl Jaspers’ theory regarding the political, moral, and metaphysical guilt of the aggressor nation is shown in relation to the people of contemporary Russia. Throughout this review, two types of toleration of war by Russian citizens are distinguished.

Also, three **conclusions** were drawn from the obtained results. First, thinking about war in one’s country make one capable of taking into consideration data that researchers “outside the war” do not have. Secondly, the main methodological difficulty of thinking about the war in one’s own country is the search for a reliable means of transferring the sensations from experience into a rational and clearly articulated system of concepts. Thirdly, using the methodological tools of H. Rickert and K. Jaspers, one can effectively start to research complex aspects of this war such as the essence of the actions committed by the invaders and the question of their guilt.

Keywords: war, cognition, Ukraine, Russia, evil, responsibility, guilt

Citation: Kulyk, O. (2022). How to Think About the War in Ukraine? *Grani*, 25(6), 112-121. <https://doi.org/10.15421/172278>

Як мислити про війну в Україні?

Кулик Олександр*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність цієї статті викликана поверненням у центр уваги європейських мислителів такого предмету мислення, як «війна». Складність даного предмету мислення вимагає особливої уваги до методологічних аспектів його пізнання. **Метою** нашого дослідження є знаходження ефективних гносеологічних засобів для переведення досвіду безпосереднього переживання війни у сферу раціонального мислення та знання, адже в даній статті йдеться про аналіз специфіки мислення про війну саме в своїй країні.

Результатами дослідження є наступні положення. Показано, що мислення про війну «зсередини неї» відрізняється від «зовнішнього погляду» тим, що його здійснюють, зважаючи на персонально пережиті відчуття. В статті аргументовано, що досвід безпосереднього відчуття проявів війни не є вадою для процесу пізнання, а навпаки є передумовою його детальності та близькості до реальної фактичності війни. Стверджується, що для мислителя країни, яка веде справедливую оборонну війну, правдиве та адекватне дійсності осмислення реальності війни є ефективним засобом протидії ворогу. Як один з засобів переведення досвіду безпосереднього відчуття проявів війни у сферу раціонального мислення запропоновано залучення теорії Генріха Рікєрта щодо впорядкування хаосу відчуттів шляхом формування понять та їх подальшої систематизації. В статті продемонстроване безпосереднє застосування цієї теорії для опрацювання відчуття зіткнення зі злом. Запропоновано концепцію трьох модусів зла – фактуального, активного і пасивного – та продемонстровано її застосовність для характеристики військових дій Росії в Україні 2022 року. Окрім цього в даному дослідженні опрацьовано засобами філософії ідею колективної та персональної відповідальності громадян Росії за події розв’язаної їхньою державою війни проти України. Зокрема показана застосовність стосовно народу сучасної Росії теорії Карла Яспєрса щодо політичної, моральної та метафізичної вини народу-агресора. В ході даного розгляду виокремлено два різновиди толерування війни громадянами Росії.

Висновки з отриманих результатів зроблено наступні. По-перше, мислення про війну в своїй країні не тільки цілком спроможне бути адекватним дійсності, але й здатне приймати до розгляду такі дані, якими не володіють дослідники, котрі знаходяться «ззовні війни». По-друге, головна методологічна складність мислення про війну в своїй країні полягає у пошуках надійних засобів переведення відчуттів досвіду в раціональну та чітко артикульовану форму системи понять. По-третє, використовуючи зазначені в статті методологічні засоби Г. Рікєрта та К. Яспєрса, можна приступитися до осмислення таких складних аспектів війни Росії проти України, як сутність вчинених загарбниками дій та питання їхньої провини.

Ключові слова: війна, пізнання, Україна, Росія, зло, відповідальність, вина

Цитування: Кулик О. Як мислити про війну в Україні? *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 112-121. <https://doi.org/10.15421/172278>

Стаття надійшла / Article arrived: 21.11.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Вступ

У 2022 році у питаннях осмислення розв'язаної Росією війни проти України у світі стали дослухатися до українських голосів набагато більше, ніж раніше. Втім, нажаль, часто думки українців все ще сприймають «як емоційне судження, яке спирається на суб'єктивний досвід, а не реальне знання» (Достлева, 2022). Цей стереотип має бути подоланий, адже серед українських оцінок цієї війни, звісно, є не тільки прояви емоцій, але й раціональні міркування, що висловлюють українські мислителі. У цій статті ми пропонуємо поміркувати над тим, що означає мислити про війну у своїй країні так, щоб думки були спроможними раціональним чином відображати дійсність.

Ми погоджуємося зі словами, які були висловлені Мирославом Поповичем в 2015 році щодо початку сучасної російської агресії проти України: «Кожен учасник війни – а ми всі, незалежно від того, хочемо того чи ні, є її учасниками – є співавтором того трагічного колективного вчинку, яким є війна. У кожного з нас своя війна, але кожен з нас на своїй війні відчув високий смисл слова “ми”» (Попович, 2015). Зараз у кінці 2022 року неможливо не побачити, що ця війна справді торкнулася усіх громадян України – ми всі є учасниками її, ми всі є всередині цієї болісної, але і героїчної історичної події.

Однак, якщо ми приймаємо цю позицію, не може не виникнути запитання: чи може учасник таких подій мислити про них таким чином, щоб його мислення відображало дійсність? Відповідно до традиційних методологічних вимог щодо об'єктивності думки, українському досліднику краще було б мислити не про ту війну, де його будинок обстрілюють російські війська, а про, наприклад, Пелопоннеську війну V століття до нашої ери, бо хронологічна та географічна далекість від предмету розгляду, мовляв, забезпечуватиме такого дослідника від помилок суб'єктивізму. Втім, на наше переконання, залученість українських філософів у війну в Україні – це не методологічна вада, а навпаки методологічна передумова можливості отримати адекватний дійсності погляд на цю війну зсередини неї.

Чим відрізняється погляд на війну ззовні та зсередини неї? В обох випадках це буде розгляд війни як значущої та трагічної події людської історії, але в другому випадку цей розгляд буде здійснюватися через оптику індивідуального досвіду. Тобто, коли ми мислимо війну зсередини неї, це не буде абстрактне теоретизування, це буде мислення, яке здійснюють, зважаючи на персонально пережиті відчуття. Нехай мислителі різних країн пропонують власні варіанти осмислення війни Росії проти України. Але український погляд буде особливо важливим, бо він надає картину, яка є найбільш детальною та близькою до реальної фактичності цієї війни. Український погляд на війну – це погляд дослідника,

який знаходиться максимально близько до того явища, яке він вивчає, це погляд дослідника, котрий безпосередньо на собі відчув дію того явища, яке він вивчає.

Коли ми кажемо про погляд на війну зсередини неї, необхідно відрізнити сторону, яка розв'язала війну, та сторону, що є жертвою агресії. Очевидно, що обидві сторони дивляться на події цієї війни зсередини неї, втім вони мають принципово різну аксіологію своєї мисленнєвої діяльності. Специфіка пізнавальних актів представників агресора визначається потребою виправдати несправедливий напад. Але представникам сторони, що захищається, немає потреби виправдовуватися та видумувати щось, бо на їхньому боці правда в цій війні, їм достатньо говорити те, що є насправді, щоб брати участь у здійсненні поставлених їхньою країною справедливих цілей в цій війні. Отже, сумнівність думок представника країни, що нападає, визначена наперед потребами тієї сторони, яку він представляє – сторони агресора. Але такої визначеної наперед сумнівності немає щодо думок представника сторони, яка захищається. Це, звісно, не означає, що думки українського мислителя будуть обов'язково істинними лише тому, що на його країну напали – українському досліднику, як і будь-якому мислителю потрібно самостійно дбати про істинність своїх міркувань. Але немає визначеної наперед сумнівності його позиції.

Отже, як ми показали, думки українських мислителів щодо війни в Україні цілком спроможні бути такими, що надають точну картину дійсності. Тепер ми можемо перейти до розгляду питання як саме забезпечити втілення у життя цієї потенційної спроможності.

Пристаючи до нашого дослідження, зробимо ще дві невеличкі ремарки. По-перше, потрібно сказати, що ми будемо розглядати не всі можливі різновиди міркувань про війну, сфокусувавши увагу саме на філософському її осмисленні. По-друге, важливо надати термінологічне роз'яснення щодо деяких слів, які будуть часто зустрічатися в цій статті – українці, український народ та росіяни, народ Росії. Під українцями, українським народом ми маємо на увазі громадян держави Україна, а під росіянами, народом Росії ми маємо на увазі громадян Російської Федерації. Тобто, в цій статті ми будемо казати не про етнічний, а про політичний вимір цих слів.

Результати дослідження

Потрібно звернути увагу на особливості філософського мислення про війну як такого. Якщо в військових науках мислення про війну цікавиться функціональними її аспектами, то філософія війни не може не занурюватися у моральний вимір війни. Чим є військові дії агресора з точки зору моральної філософії? В цьому аспекті вони є, зокрема, несправедливістю, насиллям, злом. І тут постає цікаве з точки зору методології і не тільки неї запитання: а

чи потрібно досліднику бути неупередженим щодо питань добра та зла? Ця неупередженість означала би, що у парі «добро» і «зло» жодне з цих понять не надіялося би нами пріоритетом. Чи справді нам має бути байдужим добро і ми не маємо надавати йому перевагу перед злом у своєму мисленні?

Розглянемо питання про неупередженість дещо інакше. Чи є в принципі якась людина, думки якої про зло та несправедливість можна приймати як неупереджені? Справа в тому, що кожна людина стикалася зі злом, несправедливістю, будь-яка людина живе у ситуації, де вони час від часу трапляються. А якщо вона мала справу в своєму житті зі злом і несправедливістю, якщо вона потерпала від них, чи може така людина бути повністю неупередженою у своїх міркуваннях про зло і несправедливість? А якщо людина не може бути повністю неупередженою щодо них, невже ж ми в принципі не повинні звертати увагу на зло і несправедливість, якщо хочемо, щоб наші думки адекватно відображали дійсність? Остання настанова явно несе у собі внутрішню суперечливість, адже міркування про дійсність не можуть бути адекватними тому, що є насправді, якщо з них будуть виключені думки про частину того, що є насправді – зло і несправедливість. А може, навпаки, людина, яка стикалася зі злом та несправедливістю, знає краще що воно таке – зло і несправедливість? Може, та людина, яка стикається зі злом і несправедливістю тільки і може сказати про зло і несправедливість щось напевне?

У цьому контексті можна пригадати мисленнєвий експеримент Френка Джексона «Кімната Мері» (Jackson, 1982). Отже, уявимо Мері, яка досліджує чим є синій колір з точки зору нейрофізіології зору, знаходячись при цьому все життя у бункері, де немає нічого синього кольору. Мері прочитала всю наявну у світі інформацію про те, що відбувається в очі та мозку людини, коли та сприймає щось синього кольору. І ось Мері виходить зі свого бункеру і вперше у житті бачить синє небо: чи отримає вона якусь нову інформацію про синій колір, коли вона побачить його на власні очі? Ми впевнені, що отримає, бо досвід безпосереднього спостереження – це не є ніщо, ані щось таке, що є повним еквівалентом чогось іншого. З війною ситуація буде подібна – той хто здалеку мислить про війну Росії проти України, завжди буде мати нестачу безпосереднього досвіду цієї війни. Українські мислителі такий досвід мають. Звісно, кожен мислитель у світі стикався з тим, що є зло та несправедливість і саме завдяки цьому досвіду він в принципі здатен судити про війну, але українські мислителі нині стикаються саме з тими різновидами зла та несправедливості, які характеризують саме цю війну і тому мають певну методологічну перевагу.

Українські філософи не будуть, строго кажучи, лише теоретиками щодо цієї війни, бо вони є тими, хто бачить на власні очі дані історичні події та є

учасниками цих історичних подій. Український погляд на війну важливий не тільки тим, що відкриває пізнавальні можливості, які недосяжні погляду на війну ззовні неї. Справа в тому, що цей український погляд, який народжується серед смертей і руйнувань, в умовах туги за віднятим загарбниками мирним життям сам є частиною того, що складає ця війна, цей погляд є ще одним її виміром. Метафорично кажучи, у творах сучасних українських мислителів про війну жива Історія осмислює сама себе та промовляє про себе читачеві. Насправді важливим з точки зору методології буде запитання: як зробити цю промову Історії чітко артикульованою та раціональною?

Отже, ми плануємо подумати над питанням: як перевести те, що безпосереднього відчувається, у сферу того, що є раціональним мисленням та знанням? Як перетворити викликане війною сум'яття гострих та болісних відчуттів на раціональні та впорядковані знання? Для вирішення цього завдання ми пропонуємо застосувати теорію впорядкування хаосу відчуттів, яка була запропонована Генріхом Рікерттом (Rickert, 1922). Німецький філософ писав, що на початку дослідження будь-який первинний матеріал, який надають нам відчуття, буде у гносеологічному сенсі хаосом, який ще належить впорядкувати. За його словами відчуття як такі не підходять для того, щоб будувати з них пояснення світу, тому відчуття належить осмислити, створивши відповідні поняття (Kulyk, 2019). Ось ця робота з раціонального осмислення у поняттях того, що ми відчуваємо, а потім належне поєднання даних понять у цілісну систему і буде впорядкуванням хаосу відчуттів. Рікерт наводить метафору зведення надійного будинку з понять-каменів, який дозволить досліднику почувати себе впевнено у вирі емпіричних подій.

Отже, якщо ми хочемо мислити про війну в нашій країні раціонально, нам не уникнути роботи з відчуттями, але для отримання раціональної системи знання нам буде потрібним сформувати саме поняття, які зможуть пояснити та поєднати в систему те, що ми відчуваємо. Спробуємо застосувати цей підхід, попрацювавши з одним з відчуттів, що народжені цією війною.

Одним з найбільш помітних відчуттів, які виникли в українців в ході цієї війни – це відчуття зіткнення зі злом. Чимало українських мислителів фіксують це відчуття у своїх міркуваннях, починаючи працю з осмислення відповідного поняття. Наприклад, Мирослав Маринович так висловився з цього приводу: «Сьогодні те зло, абстрактне зло, проти якого ми воюємо, – воно персоніфіковано в російській федерації. Тобто у нас є конкретний ворог, і хоч деякі знані особи у світі інколи бояться назвати це зло, ідентифікувати його, дати йому назву, – українці дають йому назву, і це зло є керівництво російської держави, російська федерація, росія –

- Попович, М. (2015). Війна і суспільство. *Філософська думка*, 1, 5.
- Aquinas, T. (1947). *Summa Theologica*. Benziger Brothers.
- Held, V. (1970). Can a Random Collection of Individuals be Morally Responsible? *The Journal of Philosophy*, 67(14), 471-481. <https://doi.org/10.2307/2024108>
- Jackson, F. (1982). Epiphenomenal Qualia. *The Philosophical Quarterly*, 32(127), 127-136.
- Jaspers, K. (1946). *Die Schuldfrage*. Heidelberg.
- Kulyk, O. (2019). Chaos in Heinrich Rickert's Philosophy. *Grani*, 22(8), 37-46.
- Mellema, G. (2006). Collective Responsibility and Qualifying Actions. *Midwest Studies in Philosophy*, 30, 168-175. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4975.2006.00133.x>
- Rickert, H. (1922). *Die Philosophie des Lebens: Darstellung und Kritik der Philosophischen Modeströmungen unserer Zeit*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Ross, A. (1975). *On Guilt, Responsibility, and Punishment*. University of California Press.

REFERENCES

- Aquinas, T. (1947). *Summa Theologica*. Benziger Brothers.
- Baumeister, A. (2022). Interview. *Radio Svoboda*. Retrieved from https://www.svoboda.org/a/andrey-baumeyster-netelsoj-by-stanovitjsya-anti-rossiey/31957733.html?fbclid=IwAR1k5sob-fDb16-sZPuaOzr4_Rgc2eNOHZgDx-OTNfYiDrDkd31B_2jyuYc
- Dostleva, L. (2022). Hate: A Scream in the Woods. *Dwutygodnik*, 347(11).
- Held, V. (1970). Can a Random Collection of Individuals be Morally Responsible? *The Journal of Philosophy*, 67(14), 471-481. <https://doi.org/10.2307/2024108>
- Jackson, F. (1982). Epiphenomenal Qualia. *The Philosophical Quarterly*, 32(127), 127-136.
- Jaspers, K. (1946). *Die Schuldfrage*. Heidelberg.
- Kulyk, O. (2019). Chaos in Heinrich Rickert's Philosophy. *Grani*, 22(8), 37-46.
- Marynovych, M. (2022). If We Turn Competition into Enmity Again, We Will Lose our Chance. *Ukraine Now*. Retrieved from <https://vision.nazk.gov.ua/interview/akso-mi-znovu-peretvorimo-zmagalnist-na-voroznecu-to-zagubimo-nas-sans/>
- Mellema, G. (2006). Collective Responsibility and Qualifying Actions. *Midwest Studies in Philosophy*, 30, 168-175. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4975.2006.00133.x>
- Popovich, M. (2015). War and Society. *Filosofs'ka dumka*, 1, 5.
- Rickert, H. (1922). *Die Philosophie des Lebens: Darstellung und Kritik der Philosophischen Modeströmungen unserer Zeit*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Ross, A. (1975). *On Guilt, Responsibility, and Punishment*. University of California Press.

Recent Notes to the Theory of the Event

UDC: 930.1

DOI: 10.15421/172279

Yeremenko Oleksandr**Dr. Sc., Full Prof., <http://orcid.org/0000-0002-2922-0643>, alyeremenko@gmail.com
National University "Odesa Law Academy" (Odesa, Ukraine)**

Abstract

The article examines the theory of a historical event in the light of Russia's war with Ukraine. Spiritual and psychological aspects of the event are analyzed. The event is understood as a struggle of wills. The main psychological components of the event are considered: effort, patience, responsibility, perseverance, risk, dedication, sacrifice. The ontological nature of the event is analyzed. It is substantiated that the deep metaphysical basis of events is the heterogeneity of things. In terms of the Hegelian dialectic, historical eventfulness can be understood as a specific form of the break between the Absolute and oneself. Attention is drawn to the ambivalence, trauma, and tragedy of the historical event. The dichotomous nature of extreme events that split society in half is emphasized.

The understanding of the event as a change in the world-historical gestalt is substantiated. The role of the event in the ambiguous process of changing the identity of the subjects of the historical process is highlighted. The world-historical meaning of Russia's war with Ukraine is understood as a manifestation of the conflict of civilizations, as well as the struggle of progressive and regressive trends in history. The ratio of ontological and semiotic aspects in the structure of the event is analyzed. Attention is paid to the logical-semantic interpretation of the event within the analytical philosophy of the event. The importance of the subjective and conscious aspects of the event is emphasized. It is shown that the events of the current Ukrainian-Russian war convincingly illustrate the greatness of self-interest in history. The undesirability and even inadmissibility for the modern era of the sacralization of events, and especially the inadmissibility of messianism as an ideological justification for the aggressive and destructive actions of political leaders and exalted masses, is proven.

Keywords: event, history, Ukraine, Russia, war, world-historical gestalt, clash of civilizations, "horror of history"**Citation:** Yeremenko, O. (2022). Recent Notes to the Theory of the Event. *Grani*, 25(6), 122-131. <https://doi.org/10.15421/172279>

Новітні нотатки до теорії події

Єременко Олександр**Національний університет «Одеська юридична академія» (Одеса, Україна)**

Анотація

У статті розглядається теорія історичної події у світлі війни Росії з Україною. Аналізуються духовно-психологічні аспекти події. Подія осмислюється як боротьба волею. Розглядаються основні психологічні компоненти події: зусилля, терпіння, відповідальність, наполегливість, ризик, самовідданість, жертвність. Аналізується онтологічна природа події. Обґрунтовується, що глибинною метафізичною основою подій є гетерогенність сущого.

У термінах гегелівської діалектики історичну подієвість можна розуміти як специфічну форму розриву між Абсолютом і собою. Звертається увага на амбівалентність, травматичність і трагізм історичної події. Підкреслюється дихотомічний характер екстремальних подій, які розколюють суспільство навпіл. Обґрунтовується розуміння події як зміни всесвітньо-історичного гешталту. Висвітлюється роль подієвості у неоднозначному процесі зміни ідентичності суб'єктів історичного процесу.

Всесвітньо-історичний смисл війни Росії з Україною розуміється як проявлення конфлікту цивілізацій, а також боротьби прогресивних і регресивних тенденцій історії. Аналізується співвідношення онтологічних і семіотичних аспектів у структурі події. Приділяється увага логіко-семантичній інтерпретації події в рамках аналітичної філософії події. Підкреслюється важливість суб'єктивно-свідомісних аспектів події. Показується, що події нинішньої Українсько-російської війни переконливо унаочнюють велюоль собтиності в історії. Доводиться небажаність і навіть неприпустимість для сучасної епохи сакралізації подій, а особливо – неприпустимість месіанізму як ідеологічного обґрунтування агресивно-руйнівних дій політичних лідерів та екзальтованих мас.

Ключові слова: подія, історія, Україна, Росія, війна, всесвітньо-історичний гешталт, конфлікт цивілізацій, «жах історії»**Цитування:** Єременко О. Новітні нотатки до теорії події. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 122-131. <https://doi.org/10.15421/172279>

«Подія, як правило, спрощує соціальну реальність, і чим вона масштабніша, тим сильніша її спрощувальна дія. Різноманітність соціальних верств, світоглядів, уподобань, прагнень, життєвих укладів вона зводить до двох. Вона, так би мовити, перетворює багатоцвіття півтонів та відтінків живопису на сувору двоколірність гравюри. Вона суворо запитує: з ким ти?; вона владно вимагає, щоб ти зайняв місце з того чи іншого боку барикади» (Ерєменко, 2014, с. 120). Цю думку слід ще більше підкреслити та розвинути. Зримою символікою соціальної події ми обрали би барикаду.

4. Слід розвинути та поглибити тему події як зміни гештальту. Ця тема намічена в «Історії як подієвості» та розвинена у роботі «World Kaleidoscope» (Yeremenko, 2022). Історична подія виступає як зміна гештальту, що розуміється не стільки як психічна, скільки як ситуаційна цілісність (Ерєменко, 2005а, с. 182). Історичний гештальт є просторово-часовою конфігурацією подійних потоків, яка складається зі свого роду фігури та фону як компонентів феноменального поля. Фігура і фон переходять один в одного завдяки своєрідному інсайту, тобто перфокусуванню погляду акторів та інсайдерів події, що призводить до перецентрації, зміни ціннісно-сміслового центру реальності, що перетворюється подією (Ерєменко, 2005а, с. 183-184).

Зміна історичного гештальту виявляє риси подібності до зміни ідентичності як вона зображується Ф. Анкерсмітом у роботі «Піднесений історичний досвід». Нова ідентичність приходить на зміну колишній в результаті здобуття соціальної спільності травматичного досвіду (Анкерсмит, 2007, с. 443). Травматична втрата колишньої ідентичності «воістину є втратою (колишнього) себе» (Анкерсмит, 2007, с. 445).

Виникнення та розвиток західної історичної свідомості є наслідком травматичного (піднесеного) досвіду. У піднесеному історичному досвіді відбувається «злиття об'єктивного та суб'єктивного досвіду минулого» (Анкерсмит, 2007, с. 369). У певному сенсі набуття піднесеного історичного досвіду є вирішальним чинником становлення історичної свідомості. "У такі моменти історики відчувають себе частиною того, що описують - інакше кажучи, розлад між сьогоднішнім і минулим, - і відчай, який вони відчувають, викликаний втратою звичного світу, стає рушійною силою для написання історії і вселяє їм найглибші думки" (Анкерсмит, 2007, с. 369). На думку Анкерсміта, історія є «сумна наука»: «...між історичною свідомістю та історіюписанням, з одного боку, і найбільш тяжкими лихами, які можуть обрушуватися на людство, з іншого боку, існує необхідний зв'язок» (Анкерсмит, 2007, с. 484-485).

Те, що Ф. Анкерсмит описує як зміну ідентичності, у наших термінах може бути описано як подієвий інсайт, що відбувається у момент зміни

гештальту. У цей момент ми «ніби вистрибуємо із себе» (Анкерсмит, с. 478); завдяки набуттю нової ідентичності народжується інша особа (Анкерсмит, с. 477). Історія ніби вимагає: «переродись!». І лише та соціальна спільність, яка відгукується на цей виклик, продовжує свій шлях у історії.

На думку Анкерсміта, "західна цивілізація сама є суб'єктом травми" (Анкерсмит, с. 479). З особливою очевидністю це проявляється у травматичному досвіді Голокосту, якого неможливо було позбутися і неможливо було нейтралізувати його (Анкерсмит, с. 479-480). Не виключено, що досвід героїчного опору України спробі Голокосту з боку путінської Росії може змінити досвід Голокосту Другої світової як основоположної травматичної події сучасності.

Парадоксальним чином, при епохальних змінах суб'єкт історії залишається тим самим, і стає іншим. Виникають проблеми з ідентичністю. Суб'єкт історії відчуває свою ідентичність, але водночас, оскільки сенс історичного гештальту змінюється, змінюється і ідентичність суб'єкта історії. Цю парадоксальність підкреслює Ф. Анкерсмит: колишня ідентичність утримується завдяки виходу за її межі до нової ідентичності (Анкерсмит, 2007, с. 455). Незбагненним чином людина стає тим, ким вона не була. «Ким вона була раніше, її колишня ідентичність - все це тепер трансформувалося в ідентичність людини, яка *знає* про свою колишню ідентичність (але більше *не співпадає* з нею)» (Анкерсмит, 2007, с. 455).

Українці до і після 2014 року, а ще більшою мірою – після 2022 року, не втративши своєї ідентичності, стали радикально іншими. Не виключено, що вони набули нової ідентичності. І не лише Україна – весь світ стане іншим після 2022 року. Відбувається радикальна зміна всесвітньо-історичного гештальту.

Метафізичний зміст зміни світових гештальтів показаний у роботі "World Kaleidoscope" (Yeremenko, 2022). Метафорично зміну світових гештальтів можна описати як зміну "картинок" при повороті калейдоскопа. При цьому слід розрізняти справжню (трансцендентну) та поверхневу каузальність. Причинно-наслідкові ланцюги всередині світового гештальту, певною мірою, є «несправжньою» каузальністю. Справжньою та єдиною причиною зміни «картинки» є трансцендентна Воля (Yeremenko, 2022, р. 182).

Після подій 2022 року ми маємо іншу «картинку» світової історії.

У світлі метафори калейдоскопа слід більш наполегливо підкреслити важливість суб'єктивних, свідомісних аспектів події. Ці аспекти явно недооцінені в «Історії як подієвості». Як зазначено в «World Kaleidoscope», скельця, що створюють враження візерунка, є хаотичною купою. Цілісний візерунок виникає в оці того, хто дивиться в окуляр іграшки, внаслідок відображення скельця у дзеркальній трубці калейдоскопа (Yeremenko,

2022, р. 182). Подібним чином цілісна картинка історичного гештальту виникає у свідомості акторів та спостерігачів. Зрозуміло, вона лише відносно цілісна: неможливо адекватно побачити ціле, перебуваючи усередині нього. Тут ми повертаємось до важливості перспективи при осмисленні історичних подій. І ми повинні зрозуміти, що повна цілісність буде недоступна і погляду нащадків, оскільки вони будуть знаходитися всередині історії як незавершеної цілісності, що триває.

5. Поглиблення та розвитку потребує також тема історії як боротьби проектів, намічена в «Історії як подієвості» (Ерёмєнко, 2005а, с. 534-542). Наприклад, у XIV-XVI століттях у східнослов'янському регіоні відбувалася боротьба литовського та московського проектів гегемонії у слов'янському світі. Нинішнє протистояння Росії та України, що вилилося у повномасштабну війну, є боротьбою московського та українського проектів. Український спрямований на входження до європейського світу. Це один з найбільш амбітних і складних проектів, що мали місце у світовій історії, оскільки він пов'язаний зі зміною цивілізаційної ідентичності. Останнє формулювання, безсумнівно, є спірним. Можна навести чимало аргументів щодо того, що Україна, за суттю, належить до європейської цивілізації, а не до православно-московської. Але й ці аргументи будуть не менш спірними. Адже ми говоримо не про Західну Україну, а про Україну як цілісну державу. Якщо використати термінологію С. Гантінгтона, то Україну слід визнати і розколотою, і розірваною країною. Сподіватимемося, що Велика вітчизняна війна України консолідує суспільство і подолає як його розколотість, так і розірваність.

6. Якщо аналізувати події, що відбуваються, в термінах цивілізаційної теорії, то і тут необхідні корективи. Війна Росії з Україною є не просто виявом конфлікту цивілізацій. Не побоїмося гучних слів, але з боку Росії це *боротьба проти прогресу*. Особисто Путін і Росія загалом із нелюдською силою тягнуть людство у минуле. Відповідно, Україна зараз бореться не просто за своє існування – вона відстоює не тільки своє прагнення увійти в сім'ю прогресивних народів, вона відстоює право людства на прогрес як такий.

У глибокому вимірі цієї боротьби проглядається безпрецедентний сенс нашої епохи як переходу від людського до постлюдського. Як ми вказували раніше: «На найглибшому онтологічному рівні конфлікт на Донбасі є конфліктом людини історичної з постісторичною. Це далеко не «останній і рішучий бій» - це одна з перших битв епохи трансформації Homo sapiens у Superhomo supersapiens» (Сременко, 2021, с. 152-153).

Ще більшою мірою це слід застосувати до війни Росії з Україною 2022-20?? років. Колективному Заходу не варто розслаблятися: якщо Україна впаде, Путін, безперечно, піде далі. Шлях Путіна є

шалений опір прогресу як такому. Цілком можливо, в найближчому майбутньому на нас чекають нові масштабні конфлікти. І якщо паде не Україна, а путінський режим, це не припинить глибинний ціннісний конфлікт Росії із Заходом. Доки існуватиме єдина імперська Росія, надихана міфологією «осадженої фортеці», продукуватиметься конфліктність. Ergo, Carthago delenda est.

7. Не впевнені щодо православ'я загалом, але московське православ'я, безумовно, виявляє себе як вельми консервативний християнський фундаменталізм. У сучасних умовах МПЦ проявляє себе як реакційна релігійна архаїка, яка стимулює людиноненавистницьку нетерпимість.

Патріарх Кирило у проповіді у храмі Христа Спасителя 6 березня 2022 року фактично благословив війну, оголосивши її боротьбою проти гріховної Західної цивілізації (Кудрин, 2022). Втім, ставлення до війни серед кліру МПЦ неоднозначне. Ряд священнослужителів підписали відкритий лист із закликом до якнайшвидшого укладання миру.

Як показав Д. Зільберман у роботі «Православна етика та матерія комунізму» (Зільберман, 2014), специфічно російський комунізм органічно вписався у специфічно російське (московське) православ'я. Єдність фундаментальних патернів комуністичної свідомості та московського православ'я виявилася настільки міцною, що Зільберман не передбачав можливість істотної зміни культурної матриці Росії в найближчому майбутньому.

Заперечення, що у путінській Росії комуністична ідеологія зійшла нанівець, видається нам спірним. Вона просто трансформувалася відповідно до передбачень Д. Зільбермана. По-перше, якщо в результаті з'ясується, що глибинною, до певного часу замаскованою інтенцією задуму В. Путіна було відновлення Радянського Союзу, то це нас анітрохи не здивує. По-друге, імперська свідомість як кремлівської влади, так і більшої частини російського населення є трансформацією радянської свідомості. «Всесвітньо-історичний» експансіонізм комуністичної ідеї без особливих труднощів трансформувався в ще більш зловісний експансіонізм «русского мира». Примара комунізму породила монстра рашизму.

8. Викладена в «Історії як подієвості» концепція події настільки сильно наголошує на онтологічній природі події, що іноді виглядає архаїчно, місцями натуралістично. Тут мають бути внесені свої корективи. Проте нинішня війна ще різкіше підкреслює важливість онтології події. Насамперед, слід усвідомити незводність події до семіотично-ментальних аспектів. Ще більшою мірою слід усвідомити пріоритет онтології над семіотикою у структурі події.

Зараз багато говорять про ілюзії кремлівської влади, особливо В. Путіна щодо характеру війни з Україною. Ці ілюзії продукувалися і підживлювалися

ця краса набуває зловісних обертонів. Філософський, особливо науковий дискурс передбачає безоцінність. Але в деяких ситуаціях оцінність стає не тільки допустимою, а й необхідною. *Історичне піднесене є скоріше зло, ніж благо, воно є живильним ґрунтом для вчинення зла.* Скам'яніле серце західної цивілізації повинно бути розтоплене вогнем страждань народу України. Невразливість міфологізованого минулого, історичного піднесеного, всіляких архетипічних образів і програм, - це дуже погано і небезпечно, це матеріал для запалено-злочинного ентузіазму, продукуючого війни, насильство, агресію. "Русский

мир", "Велика Росія", "Золоте століття Росії", – всі ці красиві етикетки є міфологемами новітнього міфологічного "супергероя" – Володимира Путіна. Історичне піднесене таїть у собі величезне зло. Воно не допускає можливості раціоналізації, критичної інтерпретації: воно надто «піднесене» для цього. *Це міфологічне історичне піднесене сидить у голові Путіна.*

Зрозуміло, запропоновані вище міркування – це далеко ще не всі корективи, які слід внести у теорію історичної події. Висловлюємо надію, що подальші корективи вноситимуться не залізом і кров'ю.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Анкерсмит, Ф. Р. (2007). *Возвышенный исторический опыт*. М.: Издательство «Европа».
- Бахтин, М. М. (1986). К философии поступка. *Философия и социология науки и техники: Ежегодник*. 1984-85. М.
- Головашина, О. (2021). Событие как объект: к плоской теории событий. *Социологическое обозрение*, 20(1), 89-106.
- Данто, А. (2002). *Аналитическая философия истории*. М.: Идея-Пресс.
- Ерёмченко, А. М. (2005а). *История как событийность*. (Монография). Т. 1. Луганск, РИО ЛАВД.
- Ерёмченко, А. М. (2005б). *История как событийность*: Монография. Т. 2. Луганск, РИО ЛАВД, . 496 с.
- Ерёмченко, А. М. (2014). Философия события в романе В. Гроссмана «Жизнь и судьба». *Человек*, 1, 108-120.
- Ерёмченко, А. М. (2018). Историческое событие глазами участников и наблюдателей: Луганск весной-летом 2014. LAP LAMBERT.
- Єременко, О. М. (2021). Багатовимірність каузальності (на прикладі конфлікту на Донбасі). *Філософські аспекти дослідження каузальності в соціально-гуманітарній сфері*. (Монографія) (с. 128-159). Одеса: Видавничий дім «Гельветика».
- Зильберман, Д. (2014). *Православная этика и материя коммунизма*. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха.
- Ипполит, Ж. (2006). *Логика и существование*. СПб.: Издательство «Владимир Даль».
- Кудрин, О. (2022, Березень 7). Патриарх московский Кирилл оправдал войну против Украины. *Укринформ*. Відновлено з <https://www.ukrinform.ru/rubric-ato/3422517-patriarh-moskovskij-kirill-opravdal-voynu-protiv-ukrainy.html>.
- Лосев, А. Ф. (1993). *Очерки античного символизма и мифологии*. М.
- Макеєв, С. (2017). Подія – спостережувальний факт спільного життя. В С. Макеєва і С. Оксамитної (Ред.), *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики* (с. 15-21). К.: НАУКМА.
- Макеєв, С. (2022). Інституційний ландшафт воєнного стану. В Є. Головахі, & С. Макеєва (2022), *Українське суспільство в умовах війни*. (Коллективна монографія) (с. 35-45). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Маркс, К. (1956). Различие между натурфилософией Демокрита и натурфилософией Эпикура. В К. Маркс, & Ф. Энгельс, *Из ранних произведений*. М.
- Нанси, Ж.-Л. (2004). *Бытие единичное-множественное*. Мн.: Логвинов.
- Патриарх Кирилл высказался о ситуации на Украине. (2022, Март 6). *Секрет фирмы. Новости*. Відновлено з <https://secretmag.ru/news/patriarkh-kirill-vyskazalsya-o-situacii-na-ukraine-06-03-2022.htm>
- Филиппов, А. (2004). *К теории социальных событий*. *Логос*, 5, 3-28.
- Элиаде, М. (1987). *Космос и история*. М.
- Элиаде, М. (1994). *Священное и мирское*. М.
- Badiou, A. (2005). *Being and Event*. New York: Continuum.
- Davidson, D. (1985). Reply to Quine on Events. In E. LePore, & B. P. McLaughlin (Eds.), *Actions and Events: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson* (p. 172-176). Oxford: Blackwell.
- Deleuze, G. (1969). *Logique du sens*. Les Editions de Minuit.
- Hegel, G.W. F. *Inenser Logik*. Ed. Lasson.
- Heidegger, M. (1989). *Beitrage zur Philosophie (Vom Ereignis)*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann GmbH.
- Heidegger, M. (1927). Sein und Zeit. In *Jarbuch fur Philosophie und phanomenologische Forshung*. Band. VIII. Halle: Max Niemeyera.
- Kozelleck, R. (2000a). *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. – Suhrkamp: Frankfurt am Main.
- Kozelleck, R. (2000b). *Zeitschichten. Studien zur Historik*. Mit einem Beitrag von Hans-Georg Gadamer. Suhrkamp Verlag: Frankfurt am Main.
- Nancy, J.-L. (1996). *Etre singulier pluriel*. Paris: Galilee.
- Sztompka, P. (1993). *The Sociology of Social Change*. Oxford and Cambridge: Blackwell.
- Whitehead, A. N. (1978). *Process and reality: an essay in cosmology*. New York: Free Press.
- Yeremenko, A. (2022). World Kaleidoscope. *Philosophy and Cosmology (Academic Journal)*, 28, 168-184.
- Zizek, S. (2014). *Event: A Philosophical Journey. Through A Concept*. Penguin Books LTD, Melville House, London.

REFERENCES

- Ankersmit, Ph. R. (2007). *Vozvysheynyi istoricheskiy opyt*. M.: Izdatelstvo “Evropa”.
- Bachtin, M. M. (1986). K filosofiyi postupka. *Philosophyia I sociologiya nauki i tehniki; Yezegodnik. 1984-85*. M.
- Badiou, A. (2005). *Being and Event*. New York: Continuum.
- Danto, A. (2002). *Analiticheskaya philosophyia istorii*. M.: Ideya-Press.
- Davidson, D. (1985). Reply to Quine on Events. In E. LePore, & B. P. McLaughlin (Eds.), *Actions and Events: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson* (p. 172-176). Oxford: Blackwell.
- Deleuze, G. (1969). *Logique du sens*. Les Editions de Minuit.
- Eliade, M. (1987). *Cosmos i istoriya*. M.
- Eliade, M. (1994). *Svyashchennoye i mirskoye*. M.
- Golovashina, O. (2021). Sobytiye kak object: k ploskoy teorii sobytiy. *Sociologicheskoye obozreniye*, 20(1), 89-106.
- Hegel, G.W. F. *Inenser Logik*. Ed. Lasson.
- Heidegger, M. (1989). *Beitrag zur Philosophie (Vom Ereignis)*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann GmbH.
- Heidegger, M. (1927). Sein und Zeit. In *Jarbuch fur Philosophie und phanomenologische Forshung*. Band. VIII. Halle: Max Niemeyera.
- Ippolyt, Zh. (2006). *Logica i sushchestvovaniye*. SPb: Izdatelstvo “Vladimir Dal”.
- Kozelleck, R. (2000a). *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. – Suhrkamp: Frankfurt am Main.
- Kozelleck, R. (2000b). *Zeitschichten. Studien zur Historik*. Mit einem Beitrag von Hans-Georg Gadamer. Suhrkamp Verlag: Frankfurt am Main.
- Kudrin, O. (2022, Berezhen' 7). *Patriarch moskovskiy Kyrill opravdal vojnu protiv Ukrainy*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ru/rubric-ato/3422517-patriarh-moskovskij-kirill-opravdal-voynu-protiv-ukrainy.html>.
- Losev, A. F. (1993). *Ocherky antichnogo symbolizma i myphologiyi*. M.
- Makeyev, S. (2022). Instytutyny landshaft voyennogo stanu. In N. Ye. Golovahy, & S. Makeyeva (Eds.), *Ukrayinske suspilstvo v umovah vijny*. (Kolectyvna monografiya) (s. 35-45). Kyiv: Instytut sociologiyi NAN Ukrainy.
- Makeyev, S. (2017). Podiya – sposterezhuvalnyi fact spilnogo zhittya. In S. Makeyeva, & S. Oksamytnoyi. (Red.), *Stan syngularnosti: socialny structure, sytuatsiyi, povsakdennyi practyky* (s. 15-21). K.: NAUKMA.
- Marx, K. (1956). Razlichyie mezhdur naturphilosophiyei Demokrita i naturphilosophiyei Epikura. In K. Marx, F. Engels, *Iz rannyh proizvedenyi*. M.
- Nancy, J.-L. (1996). *Etre singulier pluriel*. Paris: Galilee.
- Nancy, Zh.-L. (2004). *Bytiye yedinichnoye-mnozhestvennoye*. Mn.: Logvynov.
- Patriarch Kyrill vyskazalsya o sytuatsiyi na Ukraine*. (2022, Mart 6). Retrieved from <https://secretmag.ru/news/patriarkh-kirill-vyskazalsya-o-situacii-na-ukraine-06-03-2022.htm>
- Phyllipov, A. (2004). K teorii sotsyalnyh sobytyi. *Logos*, 5, 3-29.
- Sztompka, P. (1993). *The Sociology of Social Change*. Oxford and Cambridge: Blackwell.
- Whitehead, A. N. (1978). *Process and reality: an essay in cosmology*. New York: Free Press.
- Yeremenko, A. M. (2018). *Istorycheskoye sobytiye glazami uchastnikov I nabludateley: Lugansk vesnoy-letom 2014*. LAP LAMBERT.
- Yeremenko, A. M. (2014). Philosophyia sobytya v romane V. Grossmana “Zhizn I sudba”. *Chelovek*, 1, 108-120.
- Yeremenko, A. (2022). World Kaleidoscope. *Philosophy and Cosmology (Academic Journal)*, 28, 168-184.
- Yeremenko, O. M. (2021). Bagatovymirnist causalnosti (na prykladi konfliktu na Donbasi). *Philosophski aspekty doslidzhenna causalnosti v sotsalno-gumanitarniy sferi*. (Monografiya). (s. 128-159). Odesa: Vydavnychy dim “Gelvetyka”.
- Yeremenko, A. M. (2005a). *Istoriya kak sobytiynost*. (Monografiya). T. 1. Lugansk, RIO LAVD.
- Yeremenko, A. M. (2005b). *Istoriya kak sobytiynost*. (Monografiya). T. 2. Lugansk, RIO LAVD.
- Zizek, S. (2014). *Event: A Philosophical Journey. Through A Concept*. Penguin Books LTD, Melville House, London.
- Zylberman, D. (2014). *Pravoslavnyaya etyka I materiya kommunizma*. SPb: Izd-vo Ivana Lymbacha.

The Phenomenon of the Othering as a Mechanism of Enemy Arising

UDC: 171: 177(177.5/177.72)

DOI: 10.15421/172280

Zhovtonoh IrynaPh.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-9702-5903>, irazhovtonoh@gmail.com*The National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

Actuality. The modern war in Ukraine has highlighted/aggravated the problem of intolerance, aggressiveness and enemy escalation, as strong as never before. This kind of state-aggressor's behavior became the result of the othering.

The aim of the research is to describe and analyze the phenomenon of the othering as a mechanism of enemy arising. In order to this aim, phenomenological, comparative and hermeneutical methods are used.

The results of the research. It was revealed that abstract thinking, symbolization, ontological destruction and objectification are the structural elements of the othering. In fact, the abstraction deprives the person of his/her essential characteristics. At this stage, people are seen as those who don't have their own identities and personalities. Actually, they are treated through the lens of otherness and aliens.

Besides, symbolic othering divides people through the categories of own/other, protector/enemy and kind/evil. Accordingly, these categories cause borders between people. It also should be stressed, the othering as objectification equates people with impersonal objects. In this case, people are used as things. Indeed, objectification depreciates people and their lives. Moreover, treating people as to the thing makes possible terrorism and genocide. It is especially noted, the objects chosen for terrorists' attacks have a symbolic character. All cultural, infrastructural, and living buildings are signs of other people's being. And terrorists' hit at every of these buildings are the demolition of people's identities.

In conclusion, the othering can be stopped owing to the understanding of every person's value. In this way the dialog is the tool of people's conflict solving. People are able to find common goals thanks to dialog, exchanging thoughts and meanings.

Keywords: the othering, symbolization, ontological destruction, objectification, the demolition of people's identities, terrorism, genocide

Citation: Zhovtonoh, I. (2022). The Phenomenon of the Othering as a Mechanism of Enemy Arising. *Grani*, 25(6), 132-137. <https://doi.org/10.15421/172280>

Феномен іншування як механізм виникнення ворожості

Жовтоног Ірина*Національна академія наук України (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність. Сучасна війна, як ніколи раніше, засвідчує проблему ескалації ворожості, нетерпимості й агресивності. Така поведінка держав сьогодні постає результатом *іншування*.

Мета дослідження полягає у розкритті ролі феномену *іншування* і його структурних складових, як механізму виникнення ворожості у філософському осмисленні ситуації війни. У дослідженні застосовані такі методи: феноменологічний, порівняльний, метод герменевтичного аналізу та метод узагальнення.

Результати дослідження. Виявлено, що структурними елементами феномену *іншування* є хибні шляхи абстрагування, символізація, онтологічна деструкція, об'єктивація. Хибне абстрактне сприйняття позбавляє людину її сутнісних характеристик. На цьому етапі люди сприймаються як ті, що не мають власної ідентичності, індивідуальності, особистості, вони лише схоплюються і розглядаються через ярлик «іншості» й «чужості». Символічне *іншування* поділяє й розділяє людей через категорії свої/чужі, вороги/захисники, добро/зло. Ці стратифікації зумовлюють продукування й визначення меж і кордонів між людьми. Встановлено, що *іншування*, як об'єктивація, співставляє людей із безособовими об'єктами. Звідси прирівняння й використання людей, як речей. Об'єктивація знецінює людей і їх життя. Відношення до людини, як до речі, уможливує тероризм і геноцид. З'ясовано, що обрані для вчинення тероризму цілі носять символічний характер *іншування*. Усі піддані тероризму культурні, інфраструктурні й житлові об'єкти є знаками буття інших людей, і терористичні атаки на кожну з цих споруд є знищенням ідентичності.

Під час дослідження зроблено наступні **висновки**: подолання *іншування* полягає в усвідомленні, осмисленні, наданні значення та розуміння цінності кожної людини. Діалог є тим знаряддям, що послаблює, нівелює й розв'язує міжлюдські непорозуміння. За допомогою діалогу, шляхом обміну значеннями і смислами, люди здатні знаходити спільні цілі.

Ключові слова: іншування, символізація, онтологічна деструкція, об'єктивація, знищення людської ідентичності, тероризм, геноцид

Цитування: Жовтоног І. Феномен іншування як механізм виникнення ворожості. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 132-137. <https://doi.org/10.15421/172280>

Вступ.

Актуальність. Війни, військові конфлікти, насильницькі депортації й братські могили ХХІ століття – це ті випробування й глобальні зміни, якими охоплене сучасне суспільство. Шокуючий, і досі невідомий для нас досвід розкрив інший бік таких, здавалося б, усім зрозумілих і прийнятних людських цінностей. Розуміння одне одного, відкритість, безпека, цінність людського та й, зрештою, ціна людського життя сьогодні засвідчують проблему *іншування* (othering), нерозуміння й невизнання Іншого (The Other).

Власне, термін othering прийшов із англійської мови й у західній гуманітаристиці вживається без перекладу. Для української філософської думки цей термін є досить новим. Так вперше переклад англійського терміну «othering», українським терміном «іншування», відповідно до української дійсності запропонувала О. Гнатюк (2005, с. 62-66). Беручи за основу цей переклад, й спираючись на західну філософську традицію його трактування – терміном «іншуванням», у нашому дослідженні позначена концептуальна основа, яка включає прояви упереджень і дискримінаційної поведінки щодо індивідів чи групи людей, маркованих як невідповідних нормі. Але також цей термін вказує на глибші процеси, як то штучного формування й виокремлення категорії «інакших», з метою їх дегуманізації, виключення й витіснення. Це набір процесів і структур, які продукують постійну нерівність, засновану на відмінностях в ідентичності людей. Ознаки іншування, які характеризують теперішні комунікативні розриви, стосуються релігії, статі, раси, етнічної приналежності, соціально-економічного статусу, інклюзивності, обмеженості і т. д. Вони поширюються як на індивідуальні особливості людини, так і особливості людини, як виразника етнічних, расових, соціальних ознак, міжіндивідуальних взаємин та взаємозв'язків.

Саме проблема іншування сьогодні є міждисциплінарною та багатоаспектною, поєднує у собі практичні та теоретичні форми, особистісні та соціальні рівні. Вона стає ендемічною, знаковою характеристикою нашого часу. Її формують й живлять символічні й фізичні складові. Більше того, проблема іншування є актуальною сьогодні, як ніколи раніше, й існує в сучасному політичному, правовому й етичному середовищах.

Мета дослідження полягає у тому, щоб, зосередившись на феноменологічній основі концепту іншування, виявити пов'язані з цим процесом механізми виникнення ворожості в розрізі дискурсу війни. Ми розглядаємо проблематику іншості й інакшості, як складові процесу іншування, – що, буквально, означає «робити іншим», «не своїм», «відмінним», «чужим», «ворогом». По-перше, ми висвітлюємо ті передумови й причини, які викликають

іншування, розрізнення, відмінності й інакшості у суспільствах. По-друге, аналізуємо ті процеси і їх наслідки, які обумовлює проблема іншування у сьогодишньому світі, зокрема, у ситуації війни.

Робота ґрунтується на застосуванні загальнонаукових, філософських та конкретно-наукових **методів дослідження**. Зокрема, у роботі використовувався феноменологічний та порівняльний методи, а також метод узагальнення й герменевтичного аналізу.

Теоретико-методологічною основою дослідження слугує міждисциплінарний підхід. Такий підхід до вивчення проблеми інакшості, іншості, іншування, на межі перетину філософії, психології, соціології, права й теорії культури, сьогодні вже досліджується у Центрі вивчення Іншості університету Орхуса, (Данія), та Інституті справедливого та інклюзивного суспільства – університет Берклі, (США).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У сучасному філософському дискурсі проблема іншування і її прояви, як механізму ворожості, досліджував Дж. Бачман (Bachman, 2020), який визначає іншування основним методом геноциду. Саме іншування, на думку вченого, завжди супроводжується моральним гнобленням, символічним насиллям, приниженням гідності й фізичною розправою. Вулфорд (Woolford, 2019), досліджує іншування, як викорінення людини із її символічного середовища, що відбувається на межі заперечення людини, як істоти природної й істоти культурної. М. Хіберт (Hiebert, 2017), аналізує віншування, як складову комплексної проблеми виникнення геноциду. Зокрема, вчена пов'язує стан ворожості до, так званих, «неформалів», із їх прирівнянням до небезпечних ворогів й «недолюдей». Шлях подолання іншування М. Нуссбаум (Nussbaum, 2001), бачить у відкритості, чутливості, небайдужості й щирому співчуттю до проблем інших людей.

На практичному рівні, коли обмеження й дискримінація відбуваються у щоденній комунікації, таке дослідження сприятиме розпізнанню й виключенню проявів іншування на різних етапах його поширення. А розуміння усіх причинно-наслідкових зв'язків радикального іншування, як об'єктивації інших людей, дозволить вжити заходів щодо попередження й недопущення концтаборів і фабрик смерті у майбутньому. Детальний аналіз механізмів, які є підґрунтям іншування, поглибить розуміння контексту та умов, які у кінцевому випадку, зумовлюють війни, тероризм й геноцид.

Результати дослідження.

Символічне іншування: від абстрактного мислення до онтологічної деструкції.

До усіх існуючих на землі концтаборів і фабрик смерті, як їх передумова, – відбувалося й продовжує відбуватися іншування. Більше того, саме

таке табування стає підґрунтям і передумовою загострення конфліктів й розпалювання ворожнечі у сьогодишньому світі.

Варто зазначити, що у цьому дослідженні іншування розглядається як редукція нормальності, як виключення і витіснення, як навішування ярликів і позбавлення прав, у тому числі, й права на життя. Більше того, самі причини виникнення іншування пов'язані з хибним розумінням і використанням абстрактного мислення. Якщо абстрактне мислення є узагальненням даних чуттєвого пізнання і їх дослідження з різних варіантів, з метою відображення істотних зв'язків і відношень, то хибні шляхи абстрагування продукують фрагментарне, усичене й внутрішньо пусте знання. Одним з таких шляхів є співвіднесення людини лише з однією чи кількома абстрактними ознаками, й натомість, зневажання безлічі інших характеристик, що складають конкретну людську істоту. Тоді має місце перехід до штучно сконструйованої ворожості, більше того, можливість дискримінації, дегуманізації й об'єктивації Іншого. Такі помилкові шляхи абстрагування, свого часу, зумовили таврування усіх німців під грифом «фашисти», євреїв – під знаком «іногородці», і сьогодні продовжують визначати усіх українців через значення «нацисти».

Таким чином, сам процес іншування варто розділити на два етапи: по-перше, це поділ людей на так звані групи, який пов'язаний із походженням, культурою, способом життя. Тут процес іншування – це не просто категоризація чи групування людей за характеристиками, які їх відрізняють, це ідентифікація людей, як неповноцінних, протилежних. На цьому етапі люди сприймаються як ті, що не мають власної ідентичності, індивідуальності, особистості, вони лише схоплюються і розглядаються через ярлик «іншості». По-друге, означення цієї спільноти, як неповноцінної, меншвартісної, нерівноправної, і, як наслідок, знецінення, виключення, конструювання ворожості й протистояння.

Відповідно, слід зазначити, що іншування через абстракцію має місце тоді, коли знакам, символам, цінностям, культурі Іншого приписуються ознаки меншвартості, неповноцінності, ворожості. Це породжує появу ненависних ідей, які посилюють відмінності, і стають передумовою насильницької боротьби. Вулфорд (Woolford, 2019), назвав цей процес «онтологічною деструкцією», яка руйнує людську вкоріненість на перетині природи та культури. Онтологічна деструкція постає, як викорінення людини з її символічного середовища, на межі заперечення людини, як істоти природної й істоти культурної.

У той же час, іншування існує, як символічна структура, яка першопочатково відображається не на тілі, а на розумі, духовності та цінностях. Цей знаковий спосіб маскування насилля, Ж. Бодріяр

(Baudrillard, 1993), визначає, як символічну логіку розуміння реальності. Фактично, такі символічні стереотипи використовуються в усіх сферах життя: культурі, політиці, освіті, ЗМІ та повсякденних комунікаціях.

Символічне іншування поділяє й розділяє людей на категорії свої/чужі, вороги/захисники, добро/зло. Ці опозиції латентно вкладаються у свідомість через традиції, виховання, засоби масової інформації. Це той метод символічного насильства, який П. Бурдьє (Bourdieu, & Passeron, 1990), характеризує як імпліцитний шлях нав'язування стереотипів, що легітимізує й узвичаює нерівність між людьми.

За таких умов нав'язується несвідоме відчуття загрози та небезпеки з боку Іншого. Усі ті, кого демаркують як Інших, стають цією загрозою. Тому, й виникає необхідність будь-якою ціною позбутися цієї небезпеки. Власне, це виключення усіх й усього, що таврується, як невідповідне й несумісне із поширеними й прийнятими для «більшості» цінностями, культурою, і, зрештою, способом життя. При цьому, все те, що цінне для Іншого, теж знищується. Крім того, Інший, та всі його/її ознаки, підлягають викресленню, недопущенню, неприйняттю та виключенню. Так втілюються такі форми виключення, як ксенофобія, антисемітизм, расизм, шовінізм, і багато інших «зімів».

Отже, іншування у контексті символізму є боротьбою за репрезентації та значення, на яких базується досвід. Ця боротьба визначає відчуття ідентичності та світогляду. Більше того, ця боротьба також означає соціальну реальність через функціонуючі у ній символи. У цьому випадку символи та стереотипи функціонують, як невід'ємна та незаперечна частина суспільних уявлень. Власне, вони підтримують і виправдовують концепцію відчуження.

Фізичне іншування: від людської об'єктивації до тероризму й геноциду.

Іншування сьогодні виходить за межі простого теоретизування й продукування абстракцій – воно постає тероризмом й геноцидом. Більше того, у формі тероризму й геноциду, іншування включає у себе і абстрагування, і символізацію, й онтологічну деструкцію, насилля, об'єктивацію, дегуманізацію.

Така об'єктивація знецінює, дегуманізує, маргіналізує, позбавляючи людину людських характеристик, прирівнюючи до речей, тварин, асоціюючи із злодіями та ворогами. Це руйнування меж, позбавлення цілісності, і порушення особистих кордонів інших людей.

Це нездатність і небажання бачити Іншого, бачити людяність Іншого, й бачити Іншого, як людину. Знецінення Іншої людини, її особистості, зрештою, її життя, веде до аморальності, жорстокості, ненависті. Інший, через дегуманізацію й деесенціалізацію, постає ворожим, загрозливим, небезпечним. Таке

розуміння й бачення нібито дозволяє тероризм й геноцид. Знищення Інших стає можливим, коли лунають звинувачення, що такі люди, такі народи, й такі країни приречені на тероризм й геноцид. Це вихід за межі дозволеного й недозволеного. Відбувається це тоді, коли винищується культура, захоплюється територія, бомбардується, обстрілюється й вбивається населення – так об'єктивуються цілі народи. Так, Л. Кінгстон (Kingston, 2015), визначає знищення корінних культур, і примусову асиміляцію корінних народів, невід'ємною частиною геноциду.

Власне, так чинять терористи, коли через жорстокість й насилля доводять виключно свою правоту, тим самим, заперечуючи й знецінюючи Іншого, і його/її життя. Так, лише за кілька годин, 24 лютого, з теоретичних, символічних концепцій проблема іншування втілилася в реальність через акти тероризму в Україні: розбомблені російською армією пологові будинки та дитячі лікарні, драмтеатри, школи мистецтв, залізничні вокзали, житлові будинки й торгові центри, з тисячами жертв, стали уособленням сучасного іншування.

Знаково, що обираючи для вчинення тероризму цілі носять символічний характер іншування. Усі піддані тероризму культурні, інфраструктурні й житлові об'єкти, є знаками буття інших людей, і терористичні атаки на кожну з цих споруд, є знищенням ідентичності.

Дослідники сучасного тероризму вказують на те, що терористи обирають саме такі символічні цілі для атаки, щоб через знищення життєвого середовища, всього того, що близьке і рідне, принизити гідність своїх жертв, щоб посіяти паніку і страх. Щоб підкреслити особисту правоту. Через таку гру символами і значеннями – сучасний тероризм називають театром. Ознаки цієї театральної гри втілені в актах російського терору у знищеному українському Маріуполі. «Отже, тероризм – це театр, і саме Маріуполь «відзначився» трагедіями, де антигуманність та аморальність досягли свого публічного апогею. Історії про атаки на вагітних і дітей вражають найбільше, бо це найменш захищені цілі» (Мисловський, 2022).

Як найагресивніший ступінь іншування, втіленням об'єктивної людей людьми, постає геноцид. Геноцид включає такі дії, як тероризм, війну, етнічні конфлікти, гноблення і катування. Проте, від усіх позначених раніше злочинів, – в той же час відрізняється предметно, адже його головне завдання – знищити Іншого. Таке структурне насилля, Дж. Бачман (Bachman, 2020), визначає основним методом геноциду. Більше того, таке знищення супроводжується моральним гнобленням, символічним насиллям, приниженням гідності й фізичною розправою.

Таким чином, підставою, що вирізняє геноцид з поміж усіх інших злочинів, є навмисне винищення

людей, які були класифіковані як «Інші». Це – цілеспрямовані намагання нищити, руйнувати, й нести смерть. Геноцид є наслідком невизнання рівності й прав інших людей. Він конструюється на фундаменті нетерпимості, неприйнятті й упередженості.

Тому, іншування тероризмом і геноцидом є моральним, символічним, та фізичним знищенням людей людьми. Там, де поширюється іншування, існує сила, жорстокість і насильство. Там, де відбувається іншування, є тисячі невинних жертв. В решті решт, там, де допускають, і вірять в іншування, з'являються тероризм і геноцид.

Діалог як спосіб подолання іншування.

Зустріч з Іншим – це завжди існуючий вибір між конфронтацією, уникненням або діалогом. Де конфронтація – це страх людей перед інністю й Іншим. Щоб захистити себе, люди встановлюють кордони, шлагбауми та межі. Ставлять стіни, щоб чітко вказати іншим власні межі, тримати Інших на відстані, морально й фізично відокремлюючись.:

«І так три можливості(...) завжди стояли перед людиною, коли вона стикалася з Іншим: вона могла вибрати війну, вона могла загородитися за стіну, або вона могла почати діалог» Р. Капусцінський (Kapusinski, 2008, с. 82).

Власне, тільки людина здатна вирішити, ким для нас є Інша людина – другом чи ворогом. Інший постає тією єдиною істотою, якій можна допомогти, підтримати, врятувати. Або ж, навпаки, через свої принципи і свої дії – відректися, знехтувати й зруйнувати Іншого. І це буде лише власний вибір людини, який, водночас, кардинально впливатиме на життя Іншого.

Е. Левінас (Левинас, 1998), який пережив Першу і Другу світові війни, був полоненим німецьких концтаборів і свідком Освенцима й ГУЛАГу, завжди говорив про діалог. Така зустріч з Іншою людиною постає найбільшим і найважливішим досвідом.

За допомогою діалогу, шляхом обміну значеннями і смислами, люди здатні знаходити спільні цілі. Крім того, завдяки інтенційності, рефлексивності і взаємній направленості одне до одного, люди спроможні формувати спільні цінності. Справжній діалог вибудовується лише на відкритості, чутливості, небайдужості й співчуттю. Так, М. Нуссбаум (Nussbaum, 2001), вважає, що співчуття по відношенню до інших людей долає байдужість.

Водночас, діалог з Іншим – це й проблема особистої ідентифікації у світі стандартизованих цінностей. Люди не можуть мати адекватні образи себе, не звертаючись до погляду Інших. У такій взаємодії конституююча роль Іншого допомагає суб'єкту усвідомити і свою власну специфічність. Саме проблема іншування змістила акценти до проблеми власного розуміння й самовизначення. Адже, зрозуміти Інших – це, водночас, й зрозуміти

себе в унікальній людяності Іншого. Лише у діалозі, у взаємодії з Іншим, людина здатна визначити себе і своє місце у світі. Зрозуміти себе й Іншого, як носія екзистенційної відмінності, культурної автентичності, й національної ідентичності.

Таким чином, діалог з Іншим постає як спроможність вийти зі своєї замкнутості у відкритість, до нового, й раніше незнайомого. Інший, на своєму прикладі, показує можливість іншого, відмінного існування, відкриває можливість бути Іншим.

З іншого боку, відносини з іншими людьми допомагають звільнитися від абсолютності власних світоглядних установок та стереотипів. Зустріч з Іншим позбавляє егоїзму, самолюбства й пихатості. Відтепер існує не лише Я -особистості, але й Інша людина поряд, яка потребує мене й мого захисту. Це кардинально змінює світовідчуття людини як центру. У цьому випадку людина перестає розглядати себе в якості еталону норми. Натомість, через досвід взаємовідносин усвідомлює, осмислює, надає значення та досягає розуміння справжньої цінності Іншої людини.

Висновки.

Отже, феномен іншування постає механізмом виникнення ворожості у сучасному філософському дискурсі осмислення ситуації війни. Виявлено, що структурними елементами феномену іншування є хибне абстрактне мислення, символізація, онтологічна деструкція й об'єктивація. Коли люди сприймаються через хибну абстракцію, відбувається позбавлення їх сутнісних характеристик. Тут процес іншування – це не просто категоризація чи групування людей за характеристиками, які їх відрізняють; це ідентифікація людей як неповноцінних, протилежних, ворожих. На цьому етапі люди сприймаються як ті, що не мають власної ідентичності, індивідуальності, особистості. Вони лише схоплюються і розглядаються через ярлик «іншості», «чужості». У цьому випадку стереотипи, паттерни та кліше підсилюють й підтримують концепцію іншування.

Отже, знакам, символам, цінностям, культурі таких Інших приписуються ознаки меншовартості, неповноцінності, нерівноправності – як наслідок, відбувається їх знецінення, виключення й табування. Фактично, символічне іншування поділяє й розділяє людей через категорії свої/чужі, вороги/

захисники, добро/зло. Ці стратифікації зумовлюють продукування й визначення меж і кордонів між людьми. Іншування відмежовує по той бік, за межі морального ставлення, цінностей та прав.

Іншування, як об'єктивація, співставляє людей з безособовими об'єктами. Звідси прирівняння і використання людей як речей. Це руйнування меж, позбавлення цілісності й порушення особистих кордонів. Ставлення до людей, як до речей, призводить до насильницького визначення їх місця та позначення їхніх кордонів.

Визначено, що об'єктивація знецінює, дегуманізує й маргіналізує, знецінюючи людей і їх життя. Водночас, відношення до людини, як до речі, уможлиблює тероризм й геноцид.

Вперше з'ясовано, що відчуження зумовлює й підсилює сучасний тероризм й геноцид. Знаково, що обрані для вчинення тероризму цілі носять символічний характер іншування. Усі піддані тероризму культурні, інфраструктурні й житлові об'єкти є знаками буття інших людей, тому, терористичні атаки на кожен з цих споруд є знищенням ідентичності. Поляризація, радикалізація й категоризація людей на Інших переростає у тотальне символічне, моральне й фізичне знищення. Її складовими стають дегуманізація, приниження й позбавлення прав, свобод, життя, тих, хто піддається іншуванню.

Подолання іншування полягає в усвідомленні, осмисленні, наданні значення та розуміння цінності кожної людини. Діалог є тим знаряддям, що послаблює, нівелює й розв'язує міжлюдські непорозуміння. За допомогою діалогу, шляхом обміну значеннями і смислами, люди здатні знаходити спільні цілі. Крім того, завдяки інтенційності, рефлексивності і взаємній направленості одне до одного, люди спроможні формувати спільні цінності. Справжній діалог вибудовується лише на відкритості, чутливості, небайдужості й відповідальності по відношенню до інших людей. Люди лише через повагу і прийняття, співпереживання та орієнтацію на взаєморозуміння, взаєморозвиток і співпрацю, здатні напрацювати спільні рішення. Водночас, проблема подолання іншування у дискурсі війни постає актуальним предметом подальших міждисциплінарних досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Гнатюк, О. (2005). *Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність*. Київ: Критика.
- Левинас, Э. (1998). *Гуманизм другого человека*. А. В. Парибка (Пер.). СПб.: Высшая религиозно-философская школа.
- Мисловський, І. (2022, Березень 29). *Терор як засіб: навіщо Путіну вицент зруйнований Маріуполь?* Відновлено з https://www.radiosvoboda.org/a/putin-teroryzmzalyakuva_nnya/31774975.html
- Bachman, J. (2020). Trends in Cases Studied and Implications for the Field of Genocide Studies. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 14(1), 2-20. <https://doi.org/10.5038/1911-9933.14.1.1706>
- Baudrillard, J. (1993). *The Transparency of Evil: Essays on Extreme Phenomena*. J. Benedict (Eds. and trans.) London-New York: Verso.
- Bourdieu, P., & Passeron, J.-C. (1990). *Reproduction in Education, Society and Culture*. R. Nice, & M. Featherstone (Eds.). London: Sage Publications.

- Hiebert, M. (2008). The Three «Switches» of Identity Construction in Genocide: The Nazi Final Solution and the Cambodian Killing Fields. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 3(1), 4-29. Retrieved from <https://digitalcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1178&context=gsp>
- Kapuscinski, R. (2008). *The Other*. London: Verso.
- Kingston, L. (2015). The Destruction of Identity: Cultural Genocide and Indigenous Peoples. *Journal of Human Rights*, 14 (1), 63-83. Retrieved from DOI: 10.1080/14754835.2014.886951
- Nussbaum, M. (2001). *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.

REFERENCES

- Bachman, J. (2020). Trends in Cases Studied and Implications for the Field of Genocide Studies. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 14(1), 2-20. <https://doi.org/10.5038/1911-9933.14.1.1706>
- Baudrillard, J. (1993). *The Transparency of Evil: Essays on Extreme Phenomena*. J. Benedict (Eds. and trans.) London-New York: Verso.
- Bourdieu, P., & Passeron, J-C. (1990). *Reproduction in Education, Society and Culture*. R. Nice, & M. Featherstone (Eds.). London: Sage Publications.
- Hiebert, M. (2008). The Three «Switches» of Identity Construction in Genocide: The Nazi Final Solution and the Cambodian Killing Fields. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 3(1), 4-29. Retrieved from <https://digitalcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1178&context=gsp>
- Hnatyuk O. (2005). *Farewell to the Empire: Ukrainian Discussions on Identity*. Kyiv: Kritika.
- Kapuscinski, R. (2008). *The Other*. London: Verso.
- Kingston, L. (2015). The Destruction of Identity: Cultural Genocide and Indigenous Peoples. *Journal of Human Rights*, 14 (1), 63-83. Retrieved from DOI: 10.1080/14754835.2014.886951
- Levinas, E. (1998). *The Humanism of the Other*. A. V. Paribka (Transl.). St.Petersburg: Higher Religious and Philosophical School.
- Myslovsky, I. (2022, March 29). *Terror as a Tool: Why Does Putin Need Completely Destroyed Mariupol?* Retrieved from https://www.radiosvoboda.org/a/putin-teroryzmzalyakuva_nnya/31774975.html
- Nussbaum, M. (2001). *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.

The Problem of Gender Equality in the Professional Being of a Notary

UDC: 347.961:305

DOI: 10.15421/172281

Manoylo NataliaPh.D., Doctoral Student, <https://orcid.org/0000-0002-6369-7437>, notarmanoylo@gmail.com

National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine)

Abstract

Philosophy, calling a person to self-knowledge, proceeds from the objectively reliable fact that a person is not able to reveal his essence without considering himself, firstly, is the result of the evolutionary formation of life on planet Earth, secondly, his own becoming realizes as a social being. Thus, a person is not a separate individual, but at least two individuals of different sexes, who, united by mutual attraction of love, are able to continue their existence as ancestral beings, using at the same time the spiritual and cultural heritage of humanity. Using language, primarily written heritage, it is able to form a general family memory, thereby ensuring not only the transfer of accumulated experience within the limits of previous and current generations, but also to give, if not eternal, then centuries-old historical existence to descendants.

In this article, we will try to show the notary in the context of androgynous analysis, which is used by modern meta-anthropology, which includes the phenomenon of gender among its problems. This is necessary from the point of view that the notary profession is fairly evenly represented by both men and women. Being called to certify the legality of transactions, they act as dialectical opposites within themselves. Namely: all existential feelings that have, so to speak, male and female biological and sociocultural dominants, act simultaneously in both sexes. After all, the law is strict, but it is a law that should not be violated by gender differences. In nature itself, the law operates through its universal material reality. Knowing it, a person joins creation for his own benefit, which is possible under the condition that he is recognized as primary in relation to the material to be transformed. Only in this case, people of different sexes can act objectively, which is the essence of the law and the vocation of a notary public.

Keywords: person, sex, gender, androgynous, notary, education, law

Citation: Manoylo, N. (2022). The Problem of Gender Equality in the Professional Being of a Notary. *Grani*, 25(6), 138-142. <https://doi.org/10.15421/172281>

Проблема гендерної рівності у професійному бутті нотаріуса

Манойло Наталія

Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова (Київ, Україна)

Анотація

Філософія, закликаючи людину до самопізнання, виходить із того об'єктивно-достовірного факту, що людина не здатна розкрити свою сутність без того, щоб розглядати себе, по-перше, є результатом еволюційного становлення життя на планеті Земля, по-друге, своє власне становлення реалізує як соціальна істота. Таким чином, людина це не окремішній індивід, а, принаймні, два індивіди різної статі, які, об'єднавшись між собою взаємним притяганням любові, здатні продовжити своє існування в якості родових істот, використовуючи при цьому духовно-культурні надбання людства. Послугуючись мовою, передусім писемною спадщиною, вона здатна формувати загально-родову пам'ять, забезпечуючи тим самим не лише передачу накопиченого досвіду в межах попередніх та сучасного поколінь, але й дати якщо не вічне, то багатівікове історичне буття нащадкам.

У даній статті ми спробуємо показати нотаріуса в контексті андрогін-аналізу, який використовує сучасна метаантропология, що включає до кола своїх проблем феномен гендеру. Це необхідно з тих позицій, що професія нотаріуса досить рівномірно представлена як чоловіками, так і жінками. Будучи покликані посвідчувати законність правочинів, вони діють як діалектичні протилежності в собі самих. А саме: всі екзистенціальні відчуття, що мають, так би мовити, чоловічі й жіночі біологічні й соціокультурні доміанти, діють одночасно в обох статях. Адже закон суворий, але це закон, який не має порушуватись від відмінностей статі. В самій природі закон діє через її універсальну матеріальну дійсність. Пізнаючи її, людина долучається до творення на свою користь, що можливо за тієї умови, що він визнається первинним відносно матеріалу, що має піддатись перетворенню. Тільки в такому разі люди різної статі можуть діяти об'єктивно, що і є сутністю закону і покликанням нотаріуса.

Ключові слова: людина, стать, гендер, андрогін, нотаріус, освіта, закон

Цитування: Манойло Н. Проблема гендерної рівності у професійному бутті нотаріуса. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 138-142. <https://doi.org/10.15421/172281>

Вступ.

Постановка проблеми. Проблема нерівності статей супроводжує всю історію людства з того часу, як воно у своєму розвитку стало на шлях, досить жорстко підпорядкований економічним законам. Що, в свою чергу, призвело до появи держави, чия владно-управлінська політика також не сприяла фактичному припиненню жінок, відводячи їй підлеглу роль порівняно з чоловіками. Так виник феміністичний рух, який не можна ототожнювати з проблемою гендерної рівності. Оскільки в суспільній думці проблема гендеру, як нам здається, асоціюється з проблемою фемінізму, необхідно чітко їх розрізнити на понятійному рівні.

Мета статті – є розкриття сутності та методологічного спрямування поняття гендер, оскільки невизначеність завжди породжує невпорядкованість відносин між людьми в суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Відносно суті філософії статі, наведемо авторитетну думку Н. Хамітова: «Важливим елементом філософії статі може (курсив мій – Н.М.) бути аналіз ролевої символіки чоловічого й жіночого в різних культурах – передусім у мистецтві та міфології. Ця галузь філософії статі може бути названа культур-антропологією статі» (Хамітов, 2020, с.124).

Аналогічну думку розвиває у своїх дослідженнях проф. Крилова С.А., яка зазначає, що «андрогін-аналіз усвідомлюється як метод дослідження і глибинної корекції відносин чоловіка і жінки», являючи собою «стиль і метод творення тексту, що долає «монологізм» та «логоцентризм» класичної філософії. Андрогін-аналіз є принципово діалогічним. Ця ж особливість андрогін-аналізу збігається в ньому як у практиці усвідомлення на актуалізації особистості на екзистенціальному і світоглядному рівні» (Крилов, 2020, с.252). Перевага даного методу в тому, що: «Владна монологічність – вираження чоловічого типу свідомості і буття – замінюється толерантністю і діалогом; замість взаємних монологічних імпульсів андрогін-аналіз пропонує співтворчість» (Крилов, 2020, с.253).

Ми не будемо висловлювати свою позицію відносно певних досить категоричних суджень наведених фрагментів тексту, оскільки їх зміст суть «стиль і метод» їх авторського творення. Тому наше бачення буде проявом власного авторства жінки-нотаріуса з метою толерантного продовження діалогу. Справді, зміст наведених суджень має місце, якщо йдеться про «мистецтво та міфологію». Адже міфологія, як її визначив відомий мистецтвознавець, культуролог і філософ О. Лосєв, являє собою магічну історію власного імені людини, яка творить героїчні історії і безумовно вірить у них, бо це її власний витвір. Таке визначення нами наводилось у відповідному розділі. Звідси й монологічність як

прояв самосвідомості, спрямованої на релігійно-мистецьку творчість. Щодо «логоцентризму», то на ньому ґрунтується вся професійна політико-правова діяльність демократичної держави. І, ясна річ, діяльність системи нотаріату загалом, кожного нотаріуса зокрема.

Фундаментальне видання «Всемирная энциклопедия: Философия» наводить такі значення: «**Гендер** (англ. gender – рід, частіше за все граматичний) – поняття, що використовується в соціальних науках для відображення соціокультурного аспекту статевої приналежності людини». Як і поняття *стать*, воно «використовуються для так званої горизонтальної соціо-статевої стратифікації суспільства на відміну від вертикальних класової, верстової і т. п. стратифікацій. ... Gender.. є соціальною конструкцією, що позначає особливості поведінки/поводження, соціальних стратегій. .. Gender – своєрідний підсумок соціалізації людини в суспільстві відповідно до її статевої приналежності. Людина у своїй еволюції, як у філо-, так і в онтогенезі, рухається від sex до gender» (2001, с. 221).

Аналогічне видання «Всемирная энциклопедия: Философия XX век» доповнює таким змістом: «Не стать, а гендер зумовлює психологічні властивості, здібності, види діяльності, професії і заняття чоловіків і жінок через систему виховання, традиції та звичаї, правові й етичні норми. ... Чоловіки й жінки суть продукти культури своїх суспільств. Вирішальним фактором у формуванні відмінностей є культура: «жінкою не народжуються, нею стають». ... Г. – це суть структурована під впливом культури система відмінностей. Вона певним чином пов'язана з біологічними відмінностями, але не зводиться тільки до них. .. Г. – це знання, яке встановлює значення для тілесних відмінностей. Ці значення варіюються залежно від культур, соціальних груп і часу» (2002, с. 166).

Сконцентруємо свою увагу на тому, що гендер означає «рід, найчастіше граматичний». Справа в тому, що граматичний рід у мовознавстві відповідає певним проявам суб'єктності людини, яку формує саме мова. Відзначимо, що для філософської антропології, в даному разі у викладі Е. Морена, мова творить людину. Відносно ж самих лінгвістів, то пошлемось на гіпотезу Сепіра-Уорфа, суть якої в наступному: «Мова нав'язує людині норми пізнання, мислення і соціальної поведінки: ми можемо пізнати, зрозуміти і здійснити тільки те, що закладено у нашій мові» (Слобін, & Грін, 1976 с. 183). Ось це нав'язування і є прояв примусової сили слова. «Слова, проголошені одним, невідворотним, «роковим» чином визначають поведінку другого, якщо тільки не наштовхуються на негативну індукцію, контрсугестію, що зазвичай шукає опору в словах третіх осіб або ж оформлюваних за такою людиною. У чистому вигляді сугестія є мовлення мінус контрсугестія. Остання на практиці

іноді виражена з повною силою, але іноді в пониженій мірі – в оберненій залежності від ступеня авторитету особи, яка є джерелом сугестії» (Слобин, & Грин, 1976, с. 187).

Таким чином, мова не просто засіб спілкування між людьми. Вона, передусім, є засобом формування людини діяльної, такої, яка, будучи немовлям, аби залишитись живою, повністю залежить від своїх батьків. Натомість, оволодіваючи мовою, вона набуває статусу суб'єкта або свавільно-афективної, або ж розумно-вольової дії. Звідси й визначення людини як розумного безумця.

Якщо людина це єдність протилежностей як у вимірі статевому, так і вимірах, які формує її суспільно-політична організація, то цілком логічно гендер відноситься до граматичного розрізнення не лише статей, але й всього лексичного простору мови. Причому, він різний у різних народів, навіть якщо слово позначає одні й ті ж об'єкти чи обставини їх взаємодії.

Таким чином, людина як діяльна істота визначається трьома граматичними родами, які, як щойно зазначено, суть різні прояви її діяльної суб'єктності. При цьому потрібно враховувати, що мова в якості людинотворчої сутності буття містить в собі самій свою суб'єктну протилежність, якою є мислення. Останнє, будучи визначене як уміння об'єднати різноманітне, засобами понять поєднує об'єкти пізнання в їх спільній внутрішній сутності. Відносно людини це означає, що вона в якості окремого індивіда містить в собі самій протилежності родів. Так, чоловічий рід має суб'єктне начало, яким є *дух*; жіночий рід в якості суб'єкта визначений як *душа*; середній рід постає як *потенційний* суб'єкт, оскільки людина не народжується як діяльна автономно-самодіяльна істота. Будучи в стані немовляти, під впливом суб'єктності батьків і суспільства загалом *актуалізує* наявний в ній *потенціал*, трансформуючи, перетворюючи звукове позначуване мовлення в мислення, яке відтворює значення тих чи інших об'єктів, які не просто її оточують, але які є важливими для її буття.

Відзначимо, що аксіоматичним є положення, згідно якого матеріальне буття, природа в цілому, світ як Всесвіт є для себе самого своєрідним суб'єктом саморозвитку. Звичайно, що він не йде шляхом самопізнання, тому що це стає об'єктивним покликанням для людини як мікрокосму. На цьому наголошував Гегель, стверджуючи, що природа нібито створила людину для того, щоб вона пізнала її в її могутності та величі.

Уважне прочитання змісту наведеної гіпотези Сепіра-Уорфа фактично підтверджує думку Гегеля. Мова як звукова природна стихія перетворює потужність природи в дух цілеспрямованої життєдіяльності людини. А саме: не визначене суб'єктно дихання, живлячи людину біологічно, в той

же час під впливом суспільних умов буття поступово переходить в мову, яка стає її душевним простором, який також поступово структурується, визначаючи напрямки для виявлення назовні тих потенцій, які здатні актуалізуватись у формі цілеспрямованого духу як суб'єкта. Тобто, у граматичному вимірі середній рід – **воно** переходить в жіночий – **вона** і, зрештою, в чоловічий – **він**.

Подібне «нав'язування», яке чинить мова на людину, ясна річ, не відбувається саме собою. Крім того, будучи проявом об'єктивного буття в людині, це «нав'язування» також об'єктивно діє як у тілі чоловічої статі, так і жіночої. Адже природа не роз'єднує свої творіння, а єднає їх як щось цілісне індивідуально-видове й родове. Щоб бути адекватними природі, люди зобов'язані пізнати природу як Єдине. Це чудово розуміли давні мудреці, утверджуючи Єдине як суть Буття. В добу Відродження про це чітко заявив і Д. Бруно, що, можливо, стало причиною для того, аби філософи почали активно розробляти методологію пізнання.

Мова, творячи людину, розкриває свою методологічно спрямовану сутність особливо потужно й продуктивно в тому випадку, коли вона набуває статусу мовомислення у вустах видатних мислителів. Саме завдяки їх працям людинотворчий суб'єктно спрямований змістовний потенціал текстів «роковим» і доленосним чином впливає на спосіб життєдіяльності кожного, хто уважно й усвідомлено долучається до філософії. Слід також звернути увагу й на те застереження в гіпотезі, яка фактично є, принаймні для тих, хто максимально зацікавлений у формуванні розумно-вольового способу життєдіяльності, доведеною аксіомою. Йдеться про визначення джерел, які продукують негативну контрсугестію, вона ж індукція.

Постає питання: «Як наші міркування стосуються людини-нотаріуса?».

Для пошуку відповіді пошлемось на той спосіб, який потрібно застосовувати при читанні текстів. У згаданій гіпотезі/аксіомі йдеться про авторитет особи, до текстів якої долучається людина. Тут важливо посылитись на безумовний авторитет Ф. Бекона як засновника індуктивної методології пізнання.

Відзначимо, що він розрізняв два види індукції як шляху/методу до пізнання природи. Звичний, що властивий буденному рівню свідомості людини, йде «від відчущання і частковостей до найбільш загальних аксіом», даючи можливість відкрити так звані так звані «середніх аксіом». Причому, вони діють в якості непорушних істин у царині буденного буття людини, не схильної чути інші думки, крім своїх власних. Істинний шлях пізнання «виводить аксіоми з відчущань і частковостей, піднімаючись безперервно й поступово, доки нарешті не приходить до найбільш загальних аксіом. Це шлях істинний, але не випробований» (Бекон, 1972, с.15). При цьому Ф.

Бекон відмітив, що розум, не просвітлений світлом методології, яка характеризує всю історію пізнання і яка відкривається в разі долучення до історії філософських пошуків, обирає перший варіант індукції.

Г. Гегель якраз і довершив, умовно кажучи, класичну філософію тим, що надав їй статус науки логіки, закони якої адекватно й об'єктивно відображають статус філософії як єдності діалектики, логіки й теорії пізнання. Тому стверджував, що «бажати ще до науки отримати повну ясність відносно пізнання – означає вимагати, щоб воно розглядалось поза наукою; у всякому випадку науково це не можна зробити поза наукою» (Гегель, 1970, с.125).

Таке бажання підтверджується міркуваннями проф. А. Баумейстера, який є професором філософії Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Він зазначає, що «філософія вчить бути уважними, чути іншу людину й іншу культуру. Це – школа мислення, яка привчає нас до думки, що ми не є носіями абсолютної істини. Кожна людина потребує трьох базових навичок: *читання, писання і промовляння*. На жаль, сьогодні ми втрачаємо їх. Ідеться про вміння сприймати тексти високого рівня складності, а отже, про вміння концентруватися хоча б протягом 30-40 хвилин. Для сучасної людини це вже проблема. Читання тексту – це завжди зламування певного «коду». Коли ми читаємо, то вчимося декодувати символи в сенси» (Баумейстер, 2017, с.14).

Автори, на яких ми послались при визначенні суті гендеру, відзначили, що вже у філо- й онтогенезі людини як окремого поза статево визначеного індивіда закладені як чоловічі, так і жіночі начала. Це чітко проявляється, якщо виходити з того, що нотаріуси покликані до об'єктивної суб'єктності у своїй професійній діяльності. Її визначають іменники чоловічого роду, якими є *Дух, Закон, Розум, Суб'єкт, Деміург, Творець, Обов'язок, Зв'язок, Абсолют*, врешті – Бог як поняття, а не як реальна істота, що містить в собі всі ці світо- й людино-творчі начала.

Вже похідні від них іменники набувають суб'єктності жіночого роду. Звідси *духовність, закономірність, суб'єктність, творчість, абсолютність, зобов'язаність*. Щодо обов'язку, то він виражається й середнім родом – *зобов'язання*. Тобто, суб'єктність стає розмитою, невпевненою, довільною. Звідси відомий заклик: «Взяв зобов'язання – виконай його!». Але ж середній рід не може виконати те, що належить до чоловічого та жіночого суб'єктних способів діяльності людини. Для цього потрібно займенник *воно* перетворити на займенники *він, вона*.

Гендер також іменник чоловічого роду, як і нотаріус та нотаріат. Наведене вище енциклопедичне визначення гендеру якраз і зосереджує свою визначальну увагу на його соціокультурному змісті. Звідси й культивування культури мови, яке, знов-таки

безпосередньо залежить від того, настільки людина, яка навчається говорити засобами неусвідомленого мімесису, здатна засобами освіти й виховання сформувати мову не як засіб повідомлення про предметно-речові форми буття, а про його сутнісні виміри. Не зайве буде ще раз навести такий фрагмент посилання: «Людина у своїй еволюції, як у філо-, так і в онтогенезі, рухається від *sex* до *gender*». Онтогенез (він!) якраз і є суттю становлення людини як суспільної істоти у взаємодії з іншими людьми, в процесі якого вона й набуває, або ж не набуває, необхідних ознак і властивостей, які й характеризують її як людину, оброблену певними нормами суспільної взаємодії.

Якщо подивитись на категорії діалектики в їх пізнавальному прояві, а освіта здійснюється в процесі діалектичної взаємодії основних суб'єктів навчання, то виявиться наступна закономірність. «Одиничне – особливе – загальне» – суть позначення на основі чуттєвої індукції. Звідси середній, ще понятійно не визначений, рід. Адже тут загальне ще не підняте до рівня закону. Швидше воно фіксує формальну схожість множинності однакових об'єктів сприйняття. Звідси також і недовіра до категорії *особливе*, адже всі, (в даному випадку люди) однакові і все однакове. Відмінність, різниця тут виключно за формою об'єкта. Тобто, якщо ми вірно зрозуміли Ф. Бекона, наявні *середні аксіоми* стають «непорушною основою» мотиваційної свідомості, яку зрушити досить складно.

Далі йдуть категорії, які у своїй взаємо-зумовленій і взаємопов'язаній цілісності набувають статусу діалектики як логіки й водночас теорії пізнання. «Причина – наслідок, можливість – дійсність, необхідність – випадковість – свобода, форма – зміст, сутність – явище». Як видно, чоловічий рід представлений категоріями *наслідок* і *зміст*, але загалом, за виключенням категорії *явище* – середній рід, домінують категорії жіночого роду. Що не випадково, адже властива кожній людині вроджена *допитливість*, яка й започатковує пізнавальний шлях людини, як і самої філософії, що є «матір'ю наук», також має статус суб'єктності, граматично позначеної жіночим родом.

Оскільки гендер напряму відображає «соціокультурний аспект статевої приналежності людини», який суттєво залежить від мови народу, відзначимо, що в російській мові три категорії середнього роду – *следствие, содержание, явление*. Більше того, вихідні категорії буття, якими є простір, час, рух, розвиток в ній мають не чоловічий, а середній рід. Чи не тому ця мова «нав'язує» її носіям як територіальну експансію: «де російська мова, там і територія Росії», так і часову – це ледь не вічний народ. Те ж можна сказати й про категорії мови, де домінування іменників середнього роду майже абсолютне. На відміну від української, де

переважають іменники чоловічого роду.

Звернемо увагу на досить принциповий момент, який відображає й різне розуміння сутності гендеру в різномовних народах. **Зміст і наслідок** як суб'єктивні іменники чоловічого роду формують і різну спрямованість діяльності людини, народу й держави загалом. **Зміст** має бути чітко визначеним, адже це категорія, споріднена із категорією **закону**. Як і категорії **необхідність** і **сутність**. Отже, подібне їх розуміння чітко визначає те, які можуть бути **наслідки** тієї або іншої дії як окремої людини, так і народу, підпорядкованого державі (вона! – суб'єкт!) в цілому. Якщо це російська мова, то тут *содержание, следствие, явление* виражені середнім родом, що і знаходить своє відображення в історії царської, радянської, сучасної Росії, яка суттєвим чином впливає й на завойовані нею народи, яких свідомо позбавляли самої можливості мати й говорити власною мовою. Отже, бути у власному душевному й духовному домі буття. Справді, «умом Россию не понять», адже функція пізнавального розуму в тому, щоб давати визначення, межі використання понять в їх об'єктивному методологічному вигляді, а не у вигляді понять на суб'єктивну думку/гадку не освіченої людини. До речі, російською мовою *государство* – оно, а *государь* – он, фактично носій свавільної, а не розумної волі. Натомість, українською **державою** – вона як суб'єкт, а **народ** – державотворець – він, **суверен**.

Отже, йдеться про те, що потрібно розуміти гендер як поняття, суть якого не в тому, щоб утвердити рівність між статями, а в тому, що це ідея як поняття, яка визначає спосіб життєдіяльності людини, яка, попри *очевидну й видиму* відмінність

між людьми, до того ж не тільки статеву, дозволяє **вбачати** в них втілення всіх людських цінностей в їх діяльному прояві. Саме тому Платон і запропонував ідею людини-андрогіна в якості окремої істоти, яка, висловлюючись діалектично, в знятому вигляді містить протилежності статевому й водночас соціокультурного суб'єкта власне людського буття.

Висновок. Можна вважати, що філософія статі своєю центральною проблематикою має намір розкрити становлення людини як суспільно-політичної істоти в такому ракурсі розуміння суті гендеру. Йдучи від статевих відмінностей до гендеру як соціокультурного феномена, людина здійснює своє становлення від індивіда, чітко розрізненого за статевою ознакою, до духовно-соціальної єдності, яка знімає суто природно-біологічні відмінності, оскільки вони, крім інших багатьох чинників, надали історії людства не просто драматичного, але й трагічного характеру. Людина як особистість якраз і визначається тим, що її свідомість засобами освіти набуває властивостей, які дозволяють підняти її свідомість до рівня розуміння єдиної логіки розвитку природи, суспільства, самого пізнавального процесу. Що, в свою чергу, дозволяє суттєво зменшити мотивацію поведінки згідно властивого природним організмам закону боротьби за виживання в його фізичному силовому прояві. Нотаріуси повною мірою відповідають змісту поняття й ідеї особистості у зазначеному розумінні, що дозволяє їм позбутись як властивого історії розриву між словами і справами, змістом об'єктивних знань і їх втіленням у сферу практичної діяльності, так і прояву якихось статевих відмінностей при її здійсненні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Баумейстер, А. (2017). Чи може філософія бути доступною? *День*, 115-116.
 Бэкон, Ф. (1972). *Новый органон. Сочинения в двух томах*. Т.2. М.: «Мысль».
Всемирная энциклопедия: Философия XX век. (2002). М.: АСТ, Мн.: Харвест.
Всемирная энциклопедия: Философия. (2001). М.: АСТ, Мн.: Харвест.
 Гегель, Г.В.Ф. (1970). *Наука логики*. В 3-х т. Т.1. М.: «Мысль».
 Крылова, С. А. (2020). *Краса людини в життєвих практиках культури. Досвід соціальної та культурної метаантропології і андрогін-аналізу*. К.: КНТ.
 Слобин, Д., & Грин, Дж. (1976). *Психолінгвістика*. М.: «Прогресс».
 Хамітов, Н. В. (2020). *Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту*. 3-є видання, виправлене і доповнене. К.: КНТ.

REFERENCES

- Bacon, F. (1972). *New Organon. Works in two volumes*. Т.2. М.: "Mysl".
 Baumeister, A. (2017). Can philosophy be accessible? *Day*, 115-116.
 Hegel, G.V.F. (1970). *Science of logic*. In Vol. 3, Vol. 1. М.: "Mysl".
 Khamitov, N. V. (2020). *Philosophical anthropology: current problems. From theoretical to practical turn*. 3rd edition, corrected and supplemented. К.: KNT.
 Krylova, S. A. (2020). *Human beauty in the life practices of culture. Experience of social and cultural meta-anthropology and androgynous analysis*. К.: KNT.
 Slobyn, D., & Green, J. (1976). *Psycholinguistics*. М.: "Progress".
World encyclopedia: Philosophy of the 20th century. (2002). М.: AST, Мн.: Harvest.
World encyclopedia: Philosophy. (2001). М.: AST, Мн.: Harvest.

Refugees and Internally Displaced Persons of the Russian-Ukrainian War: Social Characteristics and Practices

UDC: 316.023.6:355.01

DOI: 10.15421/172282

Biriukova Maryna¹Dr.Sc., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0525-3659>, birmarina@gmail.com**Rushchenko Ihor²**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7602-244X>, iprushenko@gmail.com**Liashenko Nataliia¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-2410-4464>, natalyashenko@gmail.com**Grigorieva Svitlana¹**Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0002-5092-4354>, sgrygoryeva1970@gmail.com¹National Technical University «Kharkov Polytechnic Institute» (Kharkiv, Ukraine)²V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)

Abstract

The article is devoted to an analytical description of the social characteristics and practices carried out by refugees and internally displaced persons of the Russian-Ukrainian war of 2022. The conclusions indicated in the article are made on the basis of the results of a sociological study, which was conducted in June-July 2022 by scientists from the Department of Sociology and Public Administration of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute". Based on the analysis of the results of an Internet survey (N=1170 people), refugees and IDPs were characterized as a stable social group and an assessment was made of the impact of social capital on building strategies and tactics when making a decision to move, determining the motives for deterring departure. The consolidating factor that rallied the respondents into a stable social group was the willingness of the respondents to identify themselves as Ukrainians, with almost identical reactions to the events associated with the start of the military aggression of the Russian Federation, and similar social practices to solve the problems of evacuation, regardless of region, age, education and material provisions.

It has been established that the majority of the respondents are representatives of the middle class who have a family and children, the respondents have a higher education, are employed in various sectors of the economy (a large cohort is made up of teachers and scientists, representatives of the IT and service industries), self-employed and business owners; have a fairly good level of economic capital (ownership of housing and a car, a high level of consumer behavior). The motive for the speedy and urgent evacuation was the concern for the lives of children, grandchildren, loved ones, and their own lives. Four waves of evacuation were recorded: on the eve of the military aggression, about 3% of the respondents, on the first day and in the first week of the military aggression, up to a quarter of the respondents; the largest part of the respondents was evacuated in March 2022 and during the following months under the influence of events at the front.

Keywords: refugees, internally displaced persons, Russian-Ukrainian aggression, social practices, social capital, evacuation

Citation: Biriukova, M., Rushchenko, I., Liashenko, N., & Grigorieva, S. (2022). Refugees and Internally Displaced Persons of the Russian-Ukrainian War: Social Characteristics and Practices. *Grani*, 25(6), 143-156. <https://doi.org/10.15421/172282>

Біженці і внутрішньо-переміщені особи російсько-української війни: соціальні характеристики й практики

Бірюкова Марина¹, Рущенко Ігор², Ляшенко Наталія¹, Григор'єва Світлана¹¹Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (Харків, Україна)²Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна)

Анотація

Статтю присвячено аналітичному опису соціальних характеристик й практик, що здійснювали біженці й внутрішньо переміщені особи російсько-української війни 2022 року. Висновки, які зазначено в статті, зроблено на основі результатів соціологічного дослідження, яке проводилося у червні-липні 2022 року науковцями кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». На основі аналізу результатів Інтернет опитування (N=1170 осіб) охарактеризовано біженців і ВПО як стійку соціальну групу й надано оцінку впливу соціального капіталу на вибудовування стратегій і тактик при прийнятті рішення про переміщення, визначення мотивів стримування від'їзду. До консолідуючого фактора, що згуртував опитаних в стійку соціальну групу, було віднесено готовність респондентів ідентифікувати себе українцями, майже з однаковими реакціями на події, що пов'язані з початком воєнної агресії РФ, та схожими соціальними практиками щодо вирішення проблем евакуації незалежно від регіону проживання, віку, освіти й матеріального становища.

Встановлено, що більшість з опитаних це представники середнього класу, які мають родину й дітей, опитаних мають вищу освіту, зайняті в різноманітних галузях господарства (велику кагорту становлять освітяни й науковці, представники IT-сфери, й сфери послуг), самозайняті й власники бізнесу; мають достатньо добрий рівень економічного капіталу (наявність у власності житла й автомобіля, високий рівень споживацької поведінки). Спонукальним мотивом до скоршої й термінової евакуації стала тривога за життя дітей, онуків, близьких, власне життя. Зафіксовано чотири хвилі евакуації: напередодні воєнної агресії приблизно 3% опитаних, в перший день й на першому тижні воєнної агресії до четверті респондентів; найбільша частина респондентів евакуювалася у березні 2022 року й протягом наступних місяців під впливом подій на фронті.

Ключові слова: біженці, внутрішньо переміщені особи, російсько-українська агресія, соціальні практики, соціальний капітал, евакуація

Цитування: Бірюкова М., Рущенко І., Ляшенко Н., Григор'єва С. Біженці і внутрішньо-переміщені особи російсько-української війни: соціальні характеристики й практики. Науково-теоретичний альманах *Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 143-156. <https://doi.org/10.15421/172282>

Стаття надійшла / Article arrived: 09.11.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Вступ.

Біженці і внутрішньо переміщені особи російсько-української війни є великою соціальною групою, яка утворювалася двома хвилями: 2014-2015 рр. і від 24 лютого 2022 р. За юридичними визначеннями, біженець – це вимушений переселенець, який залишив межі країни; внутрішньо переміщена особа – «громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру» (Про забезпечення прав, 2014).

Вибухове збільшення групи біженців і внутрішньо переміщених осіб (ВПО) після 24.02.2022 зумовлено обширним театром військових дій, терористичною тактикою збройних сил Росії, урбаніцидом й фактами геноциду, швидким просуванням агресора вглиб території України в перші тижні війни, що викликало фрустрацію і частково панічні настрої серед мирного населення України.

Феномен біженців і ВПО вивчається українськими дослідниками з 2014 р. Так Е. Лібанова зазначала, що «серед усієї безлічі економічних, політичних, військових проблем, які змушена розв'язувати Україна, особливе місце посідають проблеми тих людей, які не з власної волі змушені були залишити свої домівки, часто зруйновані й розорені, залишити таку-сяку роботу, що забезпечує нехай мінімальний, але стабільний рівень життя, і виїхати в нікуди. Навіть ті, хто має родичів і знайомих, спроможних і готових допомогти, не можуть розраховувати на нескінченно тривалу підтримку. Так чи інакше, треба вирішувати проблеми житла, працевлаштування, садка або школи для дітей, лікування для хворих і старих. І найголовніше – більшість не має уявлення про своє майбутнє» (Лібанова, 2014). Протягом всіх цих років починаючи з 2014 вчені різних напрямів вивчали й актуалізували проблеми переселенців й внутрішніх мігрантів. Так, Є. Широкова фіксувала політичні та соціальні аспекти цієї проблеми й наголошувала, що «у нових умовах теоретичні основи дослідження міграції населення істотно доповнені дослідженнями вимушеної міграції та її соціальних наслідків, міграційної політики, соціальної роботи з мігрантами, їх соціальної та психологічної адаптації, правового статусу» (Широкова, 2016). В Україні виходили досліджувалися питання політичної (Дерев'янка, 2018) й територіальної соціалізації (Середа, 2020), монографії (Коваліско, & Бубняк, 2022) й навчальні посібники, які присвячені цим питанням (Свящук, 2018).

Одна й з перших робіт, яка присвячена соціологічному аналізу біженців і ВПО 2022 року, належить проф. І. Рушенку. Харківський дослідник визначив явище швидкого вимушеного переселення українців як Великий Вихід Українського Народу, що зірвав з місць постійного перебування близько 14 млн. осіб (Рушенко, 2022). При цьому відомі соціологи й інтернет видання України вже з березня 2022 року відслідковують й публікують статистичні дані, що відображають настрої та оцінки українських біженців 2022 року (Українські біженці, 2022; Антонович, 2022; Дембіцький, 2022).

Унікальність групи біженців і ВПО України, яка актуалізувалася в цьому році, характеризується різким збільшенням її обсягів, динамікою й хвилями зростання її кількості, формалізацією консолідуючого фактору, ризиками та втратами, що її супроводжують, невизначеністю термінів перебування в ній, необхідністю під час переміщення та на новому місці звертатися до нових практик для вирішення актуальних потреб.

Саме цим питанням й присвячено дослідження, яке було ініційовано науковцями кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Мета статті – здійснити на основі аналізу результатів опитування опис вимушених переселенців як соціальної групи й оцінку впливу соціального капіталу на вибудовування стратегій і тактик при прийнятті рішення про переміщення, визначення мотивів стримування від'їзду. Це дало змогу виявити типові стратегії поведінки для різних соціальних та демографічних груп переселенців під час здійснення переміщення, фактори, що їх визначають; описати причини «відкладання (відтермінування)» переїзду у безпечне місце; виявити соціальних партнерів, що супроводжували біженців і ВПО під час прийняття рішення про переселення.

Дослідження проводилося у червні-липні 2022 року за допомогою Інтернет-опитування (N=1170 осіб), вибірка стихійна, регіональна за принципом снігового кому. Всі результати наведено у відсотках до обсягу вибірки. Методологією дослідження виступили теорії соціального капіталу, соціальних практик та соціального партнерства.

Результати дослідження. В опитуванні взяли участь мешканці України, які до початку воєнної агресії 24 лютого 2022 року, проживали на території усіх областей України (рис. 1). До опитування вдалося залучити представників всіх регіонів окрім Автономної Республіки Крим. Респонденти окремих територій становили від 2% до 10% обсягу вибірки. Найбільша кількість опитаних представляє Харківську область як ядро ініціювання дослідження.

78 % опитаних – це мешканці обласних центрів, 14 % проживали у районних містечках і 8 % опитаних – з СМТ й сіл.

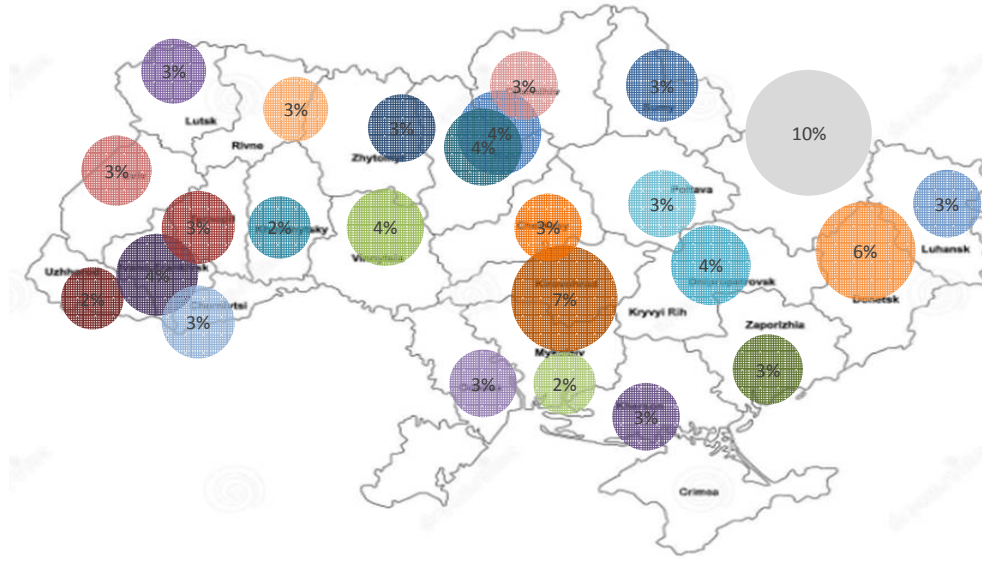

Рис. 1. Територіальний розподіл постійного проживання респондентів до воєнної агресії РФ 2022 року

Превалювання мешканців міст над сільськими серед учасників дослідження пов'язано із зосередження в містах великої кількості дітей, які потребували опіки й рятунку; концентрація більш молодого населення як наслідок більш мобільного, меншою «прив'язаністю» городян до господарства, яке є важливим джерелом доходу, більшим доступом до транспортних засобів для здійснення переїзду, більш високим рівнем освіти та використанням різних каналів отримання інформації про переїзд. Динаміка руйнівних бойових дій на початку війни в містах країни, використання агресором важкого озброєння для їх бомбардування та руйнації багатопверхових будівель, відсутність налагоджених місць укриття у містах України, в той час коли селяни завжди могли використати власний погреб як сховище, також збільшило відсоток городян серед біженців й ВПО.

В дослідженні взяли участь 62 % жінок та 38 % чоловіків, що зумовлено диспропорцією жінок серед біженців й ВПО, що пов'язано з залученням великої кількості чоловіків у лави ЗСУ, до складу правоохоронців, працівників ДСНС, які залишаються в місцях наближених до бойових дій та виконують свої професійні обов'язки. Обмеження можливостей виїзду чоловіків за кордон також зменшили їх відсоток серед біженців й ВПО. Серед опитаних 17 % становили молоді особи віком 18-25 років, 41 % осіб віком від 26 до 40 років, 31 % – віком від 41 до 55 років та 11 % осіб віком старше 56 років (рис. 2). Ці показники в цілому відповідають реальному розподілу за віковими групами вимушених переселенців України.

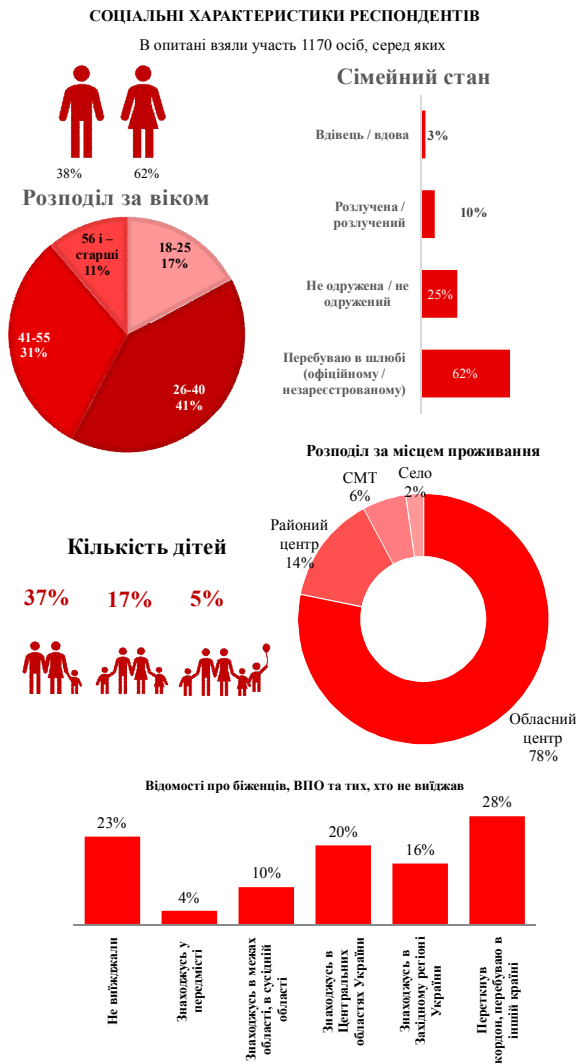

Рис.2. Статеві, вікові й шлюбно-сімейні характеристики респондентів та відомості про соціальні практики переміщення

На момент опитування респонденти здійснили нижче вказані практики щодо переміщення:

- знаходяться у передмісті (в селі, на дачі) (4%);
- знаходяться в межах області, в сусідній області (10%);
- знаходяться в Центральних областях України, віддалених від фронту (20%)
- знаходяться в Західному регіоні України (16%);
- переткнули кордон, перебувають в іншій країні (28).

22 % вирішили не виїжджати з рідних домівок.

Переважає кількість учасників дослідження перебувають у офіційному або незареєстрованому шлюбі (62 %), кожний четвертий респондент не одружений або не одружена (майже всі – це молодь), кожний десятий розлучена або розлучений й 3 % вдових. Більше половини респондентів мають дітей (59 % вказали на це).

Кожний десятий респондент (11 %) станом до 24 лютого 2022 року оцінювали матеріальне становище своєї родини як таке, що їм грошей бракувало навіть на найнеобхідніше, тобто вони належали до

найнижчого класу. Така ж кількість респондентів (11 %) вказали, що мали можливість придбати практично все, тобто належали до вищого класу. 2/5 респондентів в основному грошей вистачало, але на придбання товарів тривалого користування треба було відкласти (на це вказало 40 %), майже стільки ж жили забезпечено, але для них було важко придбати дійсно дорогі речі, такі як квартира, машина (38 % обрало цей варіант). Тобто, в цілому розподіл за стратами відповідає загальному розподілу населення по Україні, з деяким перевищенням долі вищого та середнього класу (рис. 3).

До основних джерел доходу респонденти на момент опитування відносять передусім заробітну плату (58 %) й соціальні виплати (пенсії, пособия, аліменти) (44 %). Кожний четвертий мав власні заощадження й кожен п'ятий – фінансову підтримку родичів та близьких людей. Опитані окремо вказують, що розраховували на заробітну плату чоловіка, прибуток від ведення бізнесу. Серед джерел доходу переселенці вказують, що мають можливість користуватися соціальними виплатами, що надають біженцям країни Європи, виплатами, що надає Україна для внутрішньо переміщених осіб.

Рис. 3. Розподіл респондентів за матеріальним становищем й джерелами доходу за їх власними оцінками

Переважає більшість респондентів на момент 24 лютого 2022 року мали власне житло у вигляді квартири (більше 70 %) або будинку (16 %), а решта не мали власного житла. Респонденти також вказують на різноманітні варіанти власності на житло, серед яких – в родині декілька квартир; родина жила в очікувані власної квартири, яку повинні були здати в експлуатацію через декілька місяців та інш. Більше 70 % респондентів мали або власну машину, або в родині був автомобіль для спільного користування, решта опитаних машину не мали. Ці дані ще раз

підтверджують, що на початок війни переважна більшість переселенців мала стабільне матеріальне становище, власний «дах над головою» та транспорт.

На момент опитування частина респондентів (22%) вказують, що їх житло було пошкоджено, що відображено на рисунку 4. Хоча з лютого 2022 року воєнні дії розвивалися дуже активно й багато міст України зазнали значних руйнувань, 77 % респондентів вказують, що їх житло (будинок, квартира, подвір'я) не мали жодних руйнувань або зазнали невеликих пошкоджень, наприклад,

осколкових. 3 % опитаних фіксують, що їх домівки отримали значні руйнування, пожежі або їх житло фактично повністю зруйноване, майже всі ці респонденти проживали на Півночі й Сході України. Майже кожен п'ятий вказує на вибиті

шибки та інші руйнування, тобто 22 % вимушених переселенців потрібно вкладати значні кошти на відновлення або будівництва житла. Нажаль, війна ще триває та руйнування цивільної інфраструктури продовжується й досі.

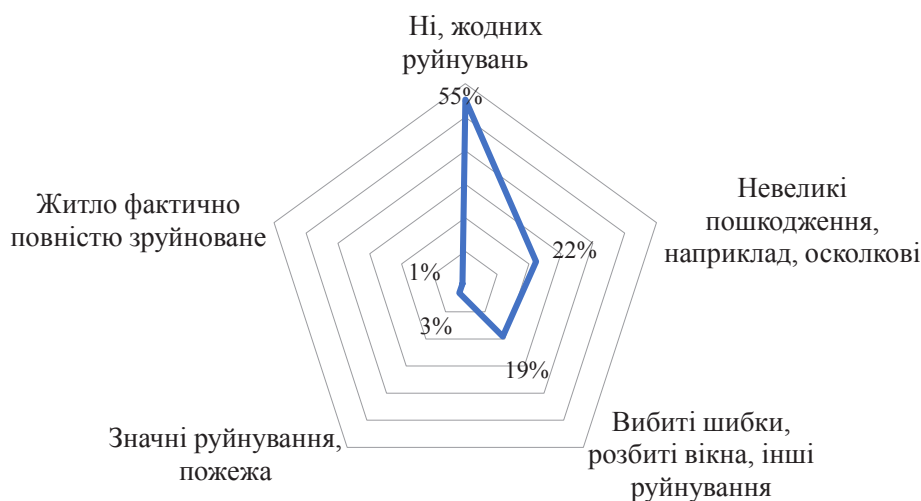

Рис. 4. Пошкодження житла у респондентів

Переважна більшість учасників опитування – 76 % – мають вищу освіту, 16 % – декілька вищих освіт, а 14 % вказали на незакінчену вищу освіту. На наявність середньої спеціальної освіти вказує 7 % опитаних. Таким чином, виявилось, що ¾ переселенців належать до найбільш освічених прошарків українського суспільства, що зазвичай супроводжувалося більш високим доходом, професійними компетенціями та повагою з боку інших.

Гендерні особливості типу зайнятості респондентів представлено на рисунку 5. Чоловіки частіше були висококваліфікованими фахівцями в порівнянні з жінками (29 % та 21 % відповідно), та робітниками (19 % чоловіків вказало на це та 7 % жінок). Жінки частіше виконують обов'язки керівників/заступників керівників відділу (13 % та 5 % відповідно), мали власний ФОП (17 % жінок та 10 % чоловіків вказує на це).

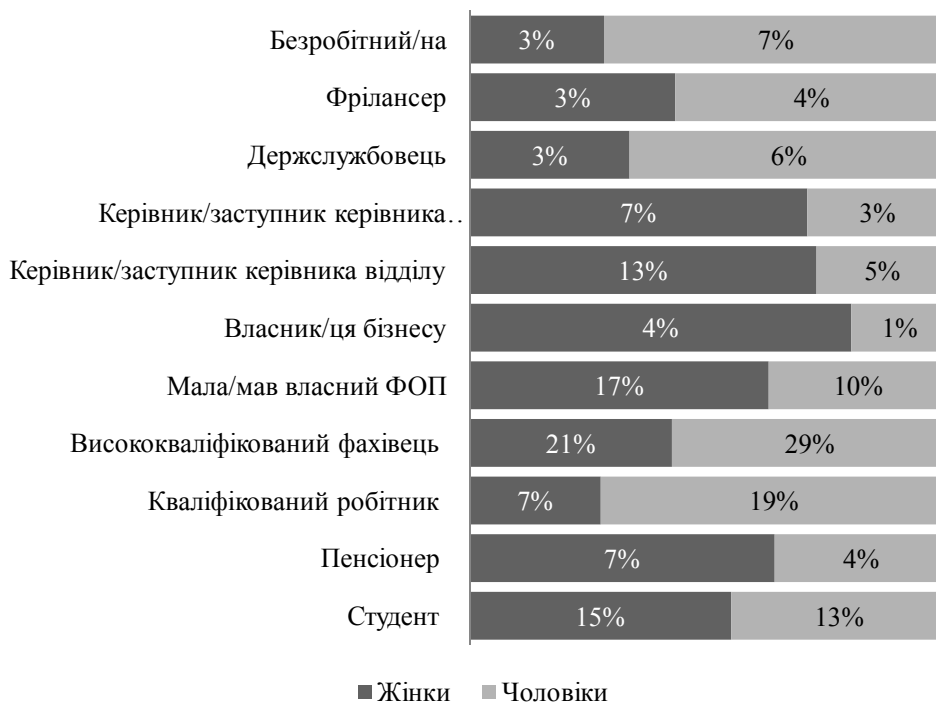

Рис. 5. Розподіл респондентів за типом зайнятості, за їх власними оцінками в період до 24 лютого 2022 року, й статтю

Більшість респондентів відносяться до середнього класу за типом зайнятості. Учасники опитування були зайняті в різноманітних галузях економічної діяльності, серед яких більшу когорту становлять освітяни й науковці, представники ІТ-сфери й сфери послуг. Серед опитаних до 10 % безробітних.

Майже кожний десятий з опитаних не був готовий до початку воєнних дій з боку Росії, навіть не думали про це і в найближчому колі респондентів можливість війни не обговорювалася. Більшість українців, які брали участь в дослідженні, мали певну

занепокоєність щодо можливості військової агресії з боку РФ, проте не вважали такий сценарій розвитку подій реальним, це передусім мешканці півдня України (Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Одеська області).

Серед мешканців центральних областей (м. Київ, Київська, Кіровоградська, Черкаська, Житомирська, Вінницька, Дніпропетровська) очікування війни були більш реалістичними в порівнянні з думкою представників Північного й Східного регіонів (рис. 6).

- Ні, про це я не думав/ла і в нашому колі можливість війни не обговорювалася
- Чув/ла певні розмови та інформацію ЗМІ, але не надавав/ла цьому значення
- Певна занепокоєність виникала, проте не вважав/ла сценарій війни реальним
- Очікування війни були вельми реалістичними

Рис. 6. Оцінка респондентів власних передбачень початку воєнних дій з боку Росії за регіонами України

Особи, які найбільш були занепокоєні можливістю початку війни, – це люди віком 26-40 років (24 %) й найбільш заможні з опитаних (28 %). Досить очікувано, що представники більш молодшої групи фіксують, що вони чули певні розмови про можливість воєнної агресії з боку РФ та інформацію в ЗМІ, але не надавали цьому значення.

Саме тому, що українці, як показали результати дослідження, не вірили в можливість війни з боку РФ, 54 % опитаних визначають, що не готувалися до початку воєнних дій. Між тим, кожен третій респондент (36 %) зібрав «тривожну валізу» й скомплектував документи, кожен четвертий зробив деякі запаси води, продуктів (26 %), кожен п'ятий подбав про запас ліків (22 %).

Перед початком військових дій респонденти демонстрували різні типи підготовки до війни, в можливість якої більшість опитаних не вірили. Лише від 2 % до 3 % вказало на те, що склали маршрут евакуації або виїхали заздалегідь з міста або селища вглиб країни, відправили дітей у більш безпечне місце.

13 % підготували авто й зробили запас пального. Близько 3 % опитаних перед 24 лютого 2022 року брали участь у обладнанні бомбосховища, підвалу, погребу тощо, 16 % респондентів вказують, що вони отримали інформацію стосовно бомбосховища поблизу свого помешкання.

Також частина респондентів, обираючи відповідь «інше», написали, що побоюючись початку війни, заздалегідь знімали всю готівку з картки; з грудня почали відкладати готівку на випадок екстреного від'їзду; віддали борги. Крім того, опитані вказують на те, що морально й психологічно готували дітей та похилих батьків до того, що може статися війна і як себе поводити, якщо все почнеться. Перевозили з небезпечних районів України (Донбас) батьків до себе. Одиниці з опитаних виїхали за кордон заздалегідь.

Початок війни викликав вибух різних емоцій у респондентів, які загалом відмічають, що дуже нервували. Їх лякали, виводили з себе фактичні події війни такі, як вибухи поблизу місця проживання,

звуки бомбардування, та віддалених вибухів, пострілів, а також відображення подій у ЗМІ, соціальних мережах. Це стосувалося й загального виду наслідків бомбардування (руйнування, пожежі, воронки), які так щедро надавали ЗМІ й соціальні мережі на початку війни. Люди швидко звикли до

періодичного завивання сигналу повітряної тривоги й необхідності ховатися у сховище. За результатами дослідження жінки описують власні емоції як менш тривожні в порівнянні з чоловіками (рис. 7). Тобто, до так званої «акустичної агресії» чоловіки виявились більш вразливими.

Рис. 7. Оцінка респондентами власних реакцій взагалі за виборкою і за статтю, де 5 – Дуже нервували, лякали, виводили з себе; 4 – Скоріше лякали чим ні, 3 – Важко відповісти, 2 – Скоріше не лякали, ніж так; 1 – Залишали байдужим; 0 – Я виїхав до всього цього

За результатами дослідження респонденти на початок війни мали різні типи психологічних станів, які виникали час від часу та поєднувалися. За оцінками переважної більшості респондентів (78%), їх стан був звичайний, більш-менш нормальний, спокійний, і між тим більше половини відмічає (55%), що почували себе час від часу напружено й нервово.

Багато респондентів (53%) вказують, що не могли повірити у те, що відбувається, відчували нереальність подій. Близько 40% опитаних фіксували наявність зібраного й рішучого стану, були готові до необхідних дій, в той же час більше половини українців-учасників дослідження втратили сон і апетит, відчували апатію (рис. 8).

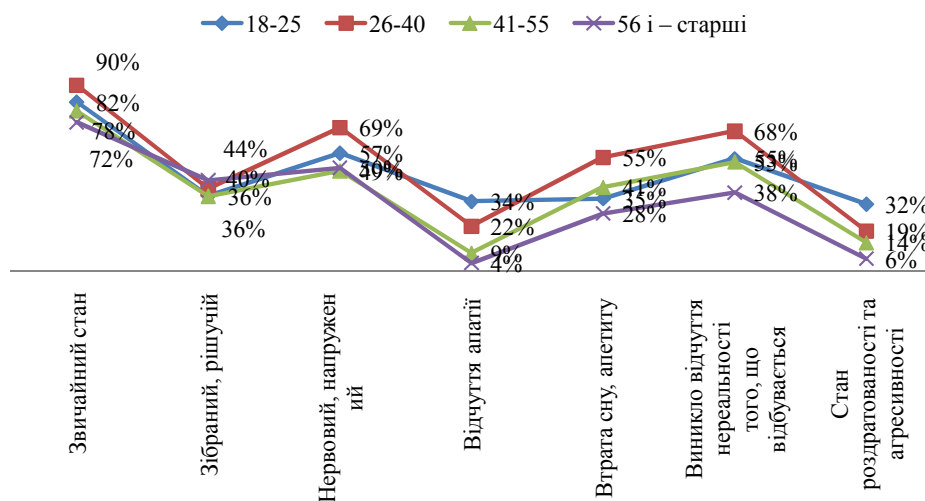

Рис. 8. Психологічний стан респондентів на початку війни за власними оцінками (частина 1)

Кожен третій з опитаних оцінив власний стан як роздратований та агресивний, приблизно стільки ж відмічають «ступор, відсутність чіткого мислення», майже половина – стан страху та пригнічення. Кожен

п'ятий респондент незалежно від віку наближався у своїх самопочуттях до панічних і майже стільки ж тих, хто внутрішньо мобілізувався й відчув потребу діяти. Кожен десятий з опитаних фіксує, що в нього

загострилися хронічні захворювання (рис. 8-9).

Під час дослідження було з'ясовано, що респонденти-представники самої старшої вікової групи рідше відчували негативні психологічні стани (за виключенням відчуття загострення хронічних захворювань, що викликано об'єктивними віковими особливостями), а найбільш вразливими до них були біженці й ВПО віком від 26 до 40 років (рис.

8-9). Представники саме цієї вікової групи у більшості своєї мали неповнолітніх дітей та несли відповідальність за власних батьків. В той же час саме вони демонстрували найбільшу трудову активність, будували кар'єру, та війна саме їм ставити виклики щодо виконання їх сімейних та професійних ролей в нових умовах великих ризиків та невизначеності.

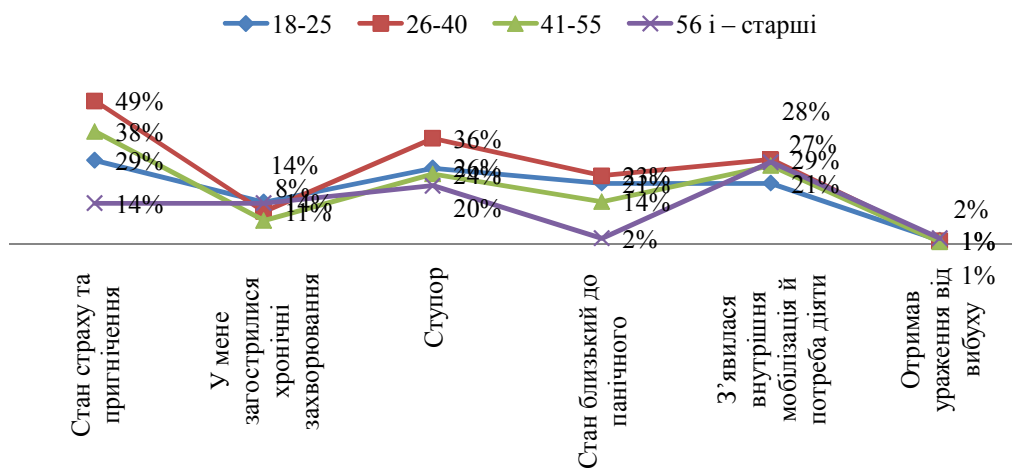

Рис. 9. Психологічний стан респондентів на початку війни за власними оцінками (частина 2)

На момент опитування, червень-липень 2022 року, респонденти оцінюючи власний психологічний стан вказують, що відчують себе на «6» балів, за шкалою від «0» до «10», де «0» означає максимальний рівень спокою, впевненості в тому, що все буде добре, а 10 – максимальний рівень паніки, страху, невпевненості. Іншими словами, все ж таки почуття тривоги, невпевненості превалює. Влітку 2022 року страх панував передусім серед опитаних середнього віку (26-40 років), респондентів, які так і не виїхали з прифронтових територій (оцінка власного емоційного стану наближається до 7) та мешканців півдня й сходу України. Мешканці центральних областей України влітку 2022 року оцінюють власний емоційний стан як спокійний, майже впевнений (оцінка – 3,12).

Про початок воєнної агресії 24 лютого 2022

року 64% респондентів проінформували вибухи й розриви, які дуже гучно звучали для мешканців Півночі, Сходу й Півдня України. На вибухи й звуки війни найбільш емоційно відреагували респонденти віком від 26 років до 55 років. Як відмічають опитані, вони пережили вибухи, зарево від них та стовпи вогню й диму з вікна. Мешканці прикордонних областей і містечок побачили все на власні очі, «як все летіло з-за кордону, а дещо вибухало поруч». Частина респондентів, обираючи відповідь «інше», написали, що почули звуки сирен повітряної тривоги, а потім зателефонували близьким, рідним і друзям, щоб сповістити про початок війни. Друзі, близькі та родичі також сповіщали респондентів про початок воєнних дій проти України (на це вказало 18% та 22% з них відповідно) (рис. 10).

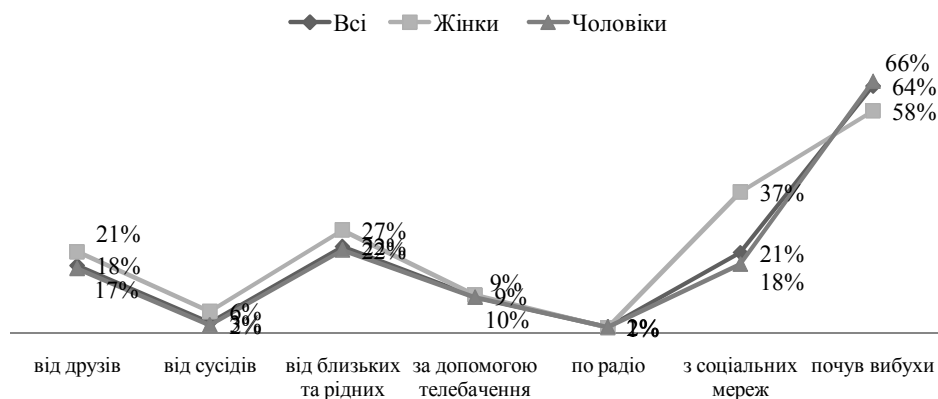

Рис. 10. Джерела інформації, з яких респонденти взагалі й за статтю узнали про початок воєнної агресії 24 лютого 2022 року

Крім того, респонденти писали, обираючи відповідь «інше», що їх інформували представники керівництва організацій і підприємств (але це були одиничні відповіді). В якості каналів інформування населення про початок війни були активно задіяні мобільні месенджери й соціальні мережі (21 % вказує на це), причому жінки частіше ніж чоловіки (37 % та 18 % відповідно) саме з них отримували інформацію.

Респонденти вказують, що о 5-ій ранку радіо і телебачення з цього приводу ще мовчали, а потім з'явилася інформація на офіційних каналах та від

посадових осіб (9 % дізналися з телебачення, 2 % – з радіоновин).

Проте, значна частина українців не змінила своє місце постійного проживання. Незважаючи на страх, відчуття нереальності подій, що відбувалися, респонденти не дуже поспішали з евакуацією й відклали її терміни. Майже кожен п'ятий з опитаних не виїжджали зі своїх домівок зовсім (рис. 11), бо сподівалися, що військові дії скоро закінчаться, що до їхнього населеного пункту військові дії не дійдуть, що цивільним людям загарбники не будуть завдавати шкоди.

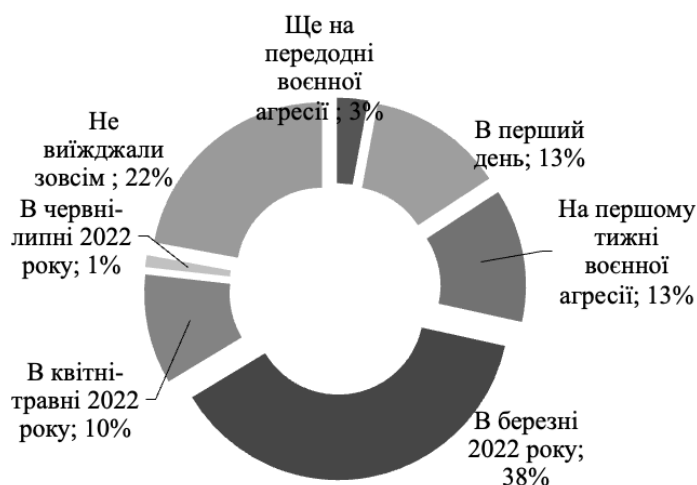

Рис. 11. Швидкість прийняття рішення про евакуацію після початку воєнної агресії

Серед причин відкладання евакуації на перше місце вийшли сподівання, що військові дії скоро закінчаться (55 % це обирали). Почуття до Батьківщини, рідного місця, це друга за популярністю

причина не евакуюватися. Респонденти пишуть, що принципово не хотіли їхати зі свого населеного пункту, бо тут їх Батьківщина (37%), вони не бажали залишати власне житло, господарство, свійських та хатніх тварин (за коментарями опитаних). Опитані писали, що їх місце вдома. Майже кожний четвертий (24 %) вказує на те, що були сподівання, що до його населеного пункту військові дії не дійдуть.

Частина респондентів відклали евакуацію у зв'язку з відсутністю чіткого уявлення про можливі пункти евакуації, фінансової можливості для переїзду (14%), фізичної можливості виїхати (13%), люди очікували слушного моменту або допомоги від держави, волонтерів або сторонніх людей.

Крім особистих причин відкладання евакуації, опитані відмічають вплив родинних обставин, серед яких очікування рішення від чоловіка, що був військовим або службовцем; наявність на утриманні тяжкохворих рідних та близьких або людей похилого віку, яких не можливо транспортувати (8%); перебування близької родички (дочки) при надії (рис. 12).

Рис. 12. Відомості щодо причин відкладання евакуації

До причин відкладання евакуації опитані активно додавали власні відповіді й вказували на наявність особистих переконань, небажання із статусу повноцінного громадянина ставати біженцем або ВПО, а також проживання у такому регіоні, що не зазнав руйнувань й бомбардувань. Одиниці з опитаних писали про одкровення від Бога, що спрямовував їх поведінку.

Робота, зобов'язання за якою, вимагала залишатися у місті проживання не зважаючи на активізацію бойових дій теж була причиною для 2%. Респонденти писали, що залишалися на місці як службовці, які були потрібні для оборони та життєзабезпечення міста. Незначна частина опитаних вимушені були відмовлятися від евакуації, бо керівництво організації, де сама людина й члени її родини працювали, було проти від'їзду (3%). Респонденти не бажали залишати власні виробничі засоби ведення бізнесу. Представники деяких професій таких як журналіст, відчували необхідність працювати в прифронтових місцях як «служіння у відповідності за власним фахом». Ще 4% з опитаних, відмовлялися від евакуації знайшовши роботу волонтером й вказують що були потрібні іншим людям.

Також окремі опитані залишилися в обмеженому інформаційному стані без світла та нормального зв'язку та не мали можливості виїхати або не встигли, бо їх населений пункт було окуповано в перші дні війни, а в Росію їхати не бажали (за коментарями опитаних).

Ще на передодні воєнної агресії евакуювалися приблизно 3% опитаних, під впливом інформації про евакуацію послів і дипмісії з України та за власними міркуваннями. Деяких українців війна застала у відпустці за кордоном.

В перший день – 24 лютого 2022 року – й на першому тижні війни евакуювалися близько четверті респондентів (26%). Опитані дуже емоційно описують свій від'їзд. Наприклад, так: «поїхала з міста через годину після початку війни»; «виїхали одразу з Луганської області, бо були обстріли поруч»; «я виїхала з Ірпеня менше ніж за 12 годин, бо я не сумнівалася, як воює російська армія»; «виїхали одразу, через 2 години від початку вторгнення».

Найбільша частина респондентів – 38% – евакуювалася у березні 2022 року.

Як показали результати дослідження, спонукальним мотивом до скорішої й термінової евакуації стала, передусім, тривога за життя дітей, онуків, близьких, власне життя – 61% (рис. 13). Опитані відмічали, що в родині є мала дитина, тож передусім вивозили, евакуювали саме її. Розуміння того, що дітям необхідне мирне життя, що закінчувався навчальний рік й школярі повинні безперешкодно відвідувати онлайн уроки й не відволікатися на тривоги стимулювало їх. Деякі з опитаних відмічають, що в родині були люди, які ратували за негайну евакуацію й вимагали її від інших. Деякі респонденти вважають, що саме їх мобільність, готовність їхати за будь-яких умов, врятувала їм життя.

Рис. 13. Причини, що спонукали респондентів до евакуації

Іншим впливовим фактором, що спонукав українців до евакуації стали, безумовно, жахи війни й бойові дії неподалік від їхнього житла. Найчастіше респонденти обирали такі відповіді: «постійні обстріли мого населеного пункту» – 52%; «побоювання окупації й небажання жити в окупації» – 37%; «наближення зони бойових дій до мого населеного пункту» – 36%; «страх перед війною та

бажання вирватися з цього пекла» – 33% (рис. 13). Опитані також зазначали, що страх від некерованості снарядів випущених з літаків й інформація про руйнування та вбивства в окупованих містах та селах буквально гнала їх в евакуацію.

Руйнування будинків поблизу з власним житлом та пошук місця, де можна жити, активізували потоки й хвилі евакуйованих. Активне бомбардування

прикордонних міст і активність ворожої авіації спонукали людей до від'їзду. Як відзначають опитані, люди просто не бачили сенсу залишатися в місті, бо не мали чим допомогти. При цьому рекомендації адміністрації та військових щодо негайної евакуації з місць проживання, інформація про можливість організованої евакуації, яку пропонували волонтери й держава, розповіді тих, хто вже евакуювався про їх життя в безпеці; пропозиція безпечного місця проживання й вимоги керівництва організації, де працювали респонденти допомогли українцям прийняти рішення стосовно евакуації (за одиничними коментарями респондентів, які обрали варіант відповіді «інше»). Важливим аспектом прийняття рішення про від'їзд стала інформація про можливість виїхати до країн ЄС.

Українці-учасники дослідження побоювалися залишатися в місцях бойових дій так як очікували виникнення проблем з продуктами та їжею (17%), необхідними ліками й медичними процедурами для самих себе або членів їх родин (12%). Як відмічали опитані, їх рішення щодо евакуації було прийнято при відсутності коштів на життя в окупованому

місті (за коментарями опитаних), де найнеобхідніші продукти харчування почали коштувати дуже дорого. Респонденти писали, що напередодні війни очікували на планову операцію або були вагітні, що також мотивувало до переїзду.

Під час евакуації, як показали результати дослідження, респонденти керувалися двома головними стратегіями, які стосувалися сім'ї й родини:

- виїхати, евакуюватися разом зі всіма членами сім'ї (39 %);
- зберегти власне життя та розірвати при цьому сімейні зв'язки, може й назавжди (25%) (рис. 14).

При евакуації майже кожен шостий з українців-учасників дослідження вказує, що вимушений був залишити вдома старших членів сім'ї (16 % це відмітили). Ще 12 % вимушені були евакуюватися окремо від членів власної родини, окремо один від одного, а потім об'єдналися разом (12 %). За результатами дослідження тільки 9 % залишили чоловіків, а жінки з дітьми виїхали до більш безпечних місць.

Рис. 14. Соціальні практики евакуації українців й сімейні зв'язки

Рішення про евакуацію респонденти здебільшого приймали на родинній раді або самостійно (рис.15). Лише незначна кількість респондентів вказала, що на їх рішення про евакуацію вплинули керівництво організації, в якій працювали респонденти або члени їх родин (2 %), представники церкви й члени релігійної спільноти, до якої вони відносилися (1 %) й представники їх етнічної діаспори (3 %). Це демонструє відсутність для переважної більшості

респондентів таких видів соціальної допомоги, слабкість або відсутність соціальних зв'язків визначених типів в нашій країні. Зі збільшенням віку респондента зменшується вплив родичів (залишається впливовість членів власної сім'ї), а найбільшу самостійність в прийнятті рішення про евакуацію демонструють учасники опитування від 26 до 40 років (кожен другий з них вказує на вагомість саме їх рішення, а серед тих, хто старше 56 років, таких лише 28 %).

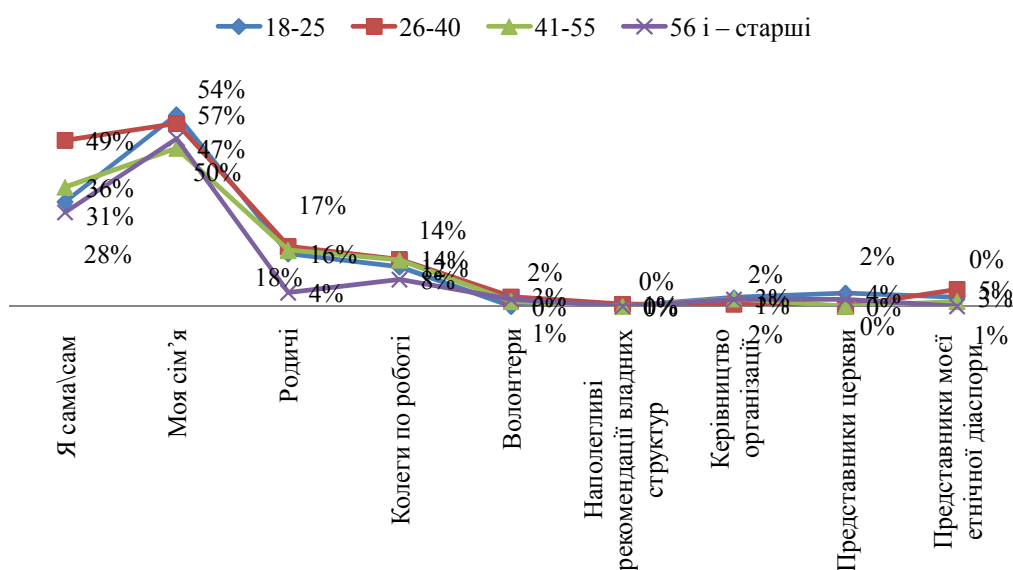

Рис. 15. Актори, що брали участь у рішення виїжджати в евакуацію

Як відмічали учасники дослідження, вони при евакуації передусім користувалися власним транспортом (46 %), або розраховували на транспортну допомогу друзів, близьких або родичів (17 %). Майже кожен п'ятий виїхав з небезпечних місць за допомогою евакуаційних потягів, кожен десятий – за власні кошти оплачував доступні види транспорту (11 %).

Дуже мала кількість респондентів скористалася допомогою організації, в якій респондент або члени його родини працювали, волонтерів на автотранспорті, релігійних й благодійних організацій, які організували транспорт, (2 %, 6 %, 1 % та 1 % респондентів відповідно вказувало на це (рис. 16). Одиниці з опитаних відмітили, що виїхали заздалегідь й скористалися літаком.

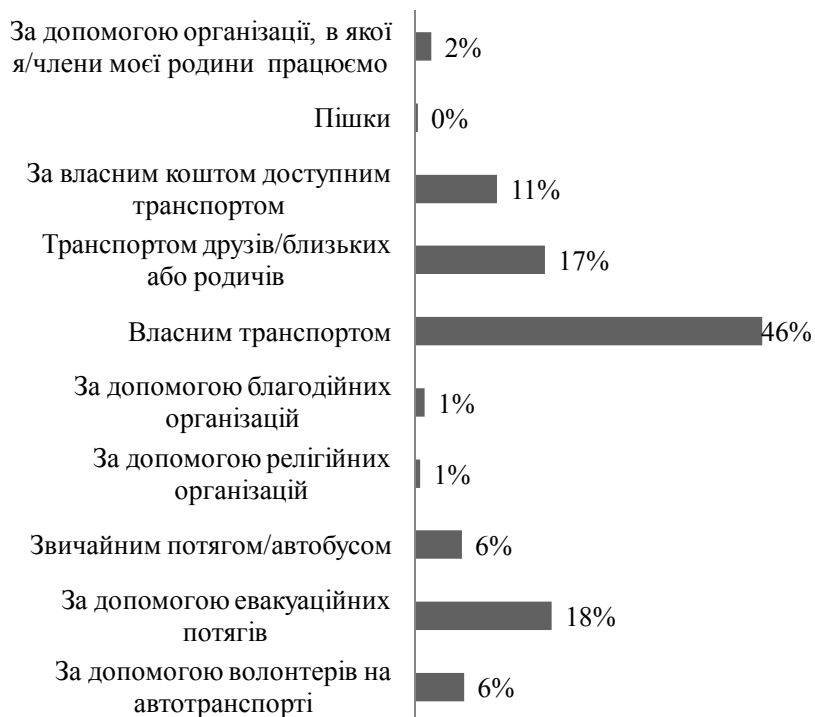

Рис. 16. Ресурси, які було залучено для евакуації

Під час евакуації сформувалося три групи переселенців:

- перша (41% опитаних) – це ті для кого про кінцеве місце евакуації було заздалегідь прораховано. Такі учасники дослідження відносять себе до заможних респондентів, евакуювалися найчастіше у передмісто, в село або на дачу (49% групи) й знаходяться в межах області, в сусідній області (33% групи);

- друга (36% опитаних) – це ті для кого різні ідеї і маршрут евакуації склалися доволі хаотично – це люди середнього віку, середнього достатку й вони виїжджали частіше за межі України, за кордон;

- третя (23% опитаних) – це ті хто виїжджали в нікуди, не розуміючи куди їдуть і що на них чекає. Такі респонденти до війни жили скромно, грошей їм бракувало, евакуювалися вони на момент опитування або в західний регіон України або за кордон.

Висновки

В цілому, представники соціальної групи біженців і ВПО України 2022 року мають типові соціальні риси й здійснюють певні соціальні практики, що зумовлені спільними мотивами щодо переїзду та характеризуються подібними стратегіями й тактиками, які базуються на певному соціальному капіталі й підтримуються визначеним колом соціальних партнерів.

До консолідуючого фактору, що згуртував опитаних в соціальну групу, ми відносимо майже однакові психологічні реакції на події, що пов'язані з початком воєнної агресії РФ, схожі рейтинги соціальних практик щодо вирішення проблем з евакуацією, аналогічні пріоритети причин відкладання переїзду незалежно від регіону проживання, віку, освіти й матеріального становища респондентів.

Більшість з опитаних мають родину й дітей, 3/4 опитаних мають вищу освіту, вони зайняті в різноманітних галузях господарства (велику когорту становлять освітяни й науковці, представники ІТ-сфери й сфери послуг), самозайняті й власники бізнесу; мають такий обсяг економічного капіталу, що дозволяє віднести їх до представників середнього класу в Україні, що зазвичай супроводжувалося більш високим доходом, професійними компетенціями та повагою з боку інших.

Серед біженців й ВПО превалюють представники міського населення, що пов'язано із концентрацією в містах більш молодого населення як наслідок і більш мобільного і зосередження в містах великої кількості дітей, які потребували опіки й рятунку; меншою «прив'язаністю» городян до господарства, яке є важливим джерелом доходу; більшим доступом до транспортних засобів для здійснення переїзду; більш високим рівнем освіти та використанням різних каналів отримання інформації про переїзд. Відсутність налагоджених місць укриття у містах України, в той

час коли селяни завжди могли використати власний погреб як сховище, також збільшило відсоток городян серед біженців й ВПО.

Соціальні практики біженців й ВПО України під час російсько-української війни характеризуються масовістю, зумовлені обширними територіями вразливими для нападу, швидкістю наступу загарбників, високим рівнем загрози фізичного знищення цивільної інфраструктури та мирного населення, значною збройною перевагою в технічних та людських ресурсах армії агресора, що викликало панічні настрої серед мирного населення України.

Більшість опитаних мали певну занепокоєність відносно початку воєнних дій з боку Росії і це передусім мешканці півдня України (Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Одеська області).

В цілому українці майже не готувалися до початку воєнних подій, хоча люди й збирали «тривожну валізу» й документи, рідко хто робив запаси води, продуктів і ліків. Не думали українці в переважній більшості й про шляхи евакуації.

За результатами дослідження респонденти на початок війни відчували різні психічні стани, переважно негативні. Їх лякали як фактичні події війни, так і їх відображення у ЗМІ, соціальних мережах. На момент опитування, червень-липень 2022 року, респонденти відчували себе більш врівноважено, але все ж таки почуття тривоги, невпевненості превалювало.

Про початок воєнної агресії 24 лютого 2022 року респондентів проінформували вибухи й розриви. Представники первинних неформальних груп, друзі, близькі та родичі сповіщали респондентів про початок воєнних дій проти України за допомогою мобільних месенджерів й соціальних мереж. Представники керівництва організацій і підприємств, де працювали учасники дослідження, й офіційні канали інформації долучилися до сповіщення населення пізніше та в значно меншій мірі.

Респонденти не дуже поспішали з евакуацією й відкладали її терміни. Серед причин за вагомністю вказувалися сподівання, що військові дії скоро закінчаться; почуття прив'язаності до Батьківщини, рідного місця; сподівання на те, що до їхнього населеного пункту військові дії не дійдуть; відсутністю чіткого уявлення про можливі пункти евакуації, фінансової можливості для переїзду, фізичної можливості виїхати, люди очікували слухного моменту або допомоги від держави, волонтерів чи сторонніх людей. Частина опитаних залишилися в обмеженому інформаційному стані та не мали можливості виїхати, бо їх населений пункт було окуповано в перші дні війни.

За результатами дослідження зафіксовано чотири хвилі евакуації: перша – напередодні воєнної агресії, друга – в перший день та на першому тижні воєнної агресії (до четверті респондентів); третя – найбільша

частина респондентів евакуювалася у березні 2022 року й четверта – перманентна – протягом наступних місяців під впливом подій на фронті. Спонукальним мотивом до скорішої й термінової евакуації стала, передусім, тривога за життя дітей, онуків, близьких, власне життя.

Впливовим фактором, що спонукав українців до евакуації, стали, безумовно, жахи війни й бойові дії неподалік від житла; побоювання окупації й небажання жити в окупації. Крім того, важливим чинником прийняття рішення про від'їзд для респондентів стала інформація про можливість виїхати до країн ЄС.

Рішення про евакуацію респонденти здебільшого приймали на родинній раді або самостійно. При евакуації респонденти розраховували на себе, власний транспорт, власні кошти й допомогу друзів, близьких або родичів. Майже кожен п'ятий виїхав з небезпечного місця за допомогою евакуаційних потягів.

Скористалися допомогою організації, в якій респондент або члени його родини працювали, волонтерів на автотранспорті, релігійних та благодійних організацій, які організували транспорт незначна кількість респондентів, від 1 % до 6 %.

Під час евакуації сформувалося три групи переселенців в залежності від уявлення про кінцеве місце розміщення: перша – це ті, для кого кінцеве місце евакуації було заздалегідь прораховано (заможні, евакуювалися найчастіше у передмісто, й знаходяться в межах області, в сусідній області); друга – це ті, для кого різні ідеї і маршрут евакуації склалися доволі хаотично – це люди середнього віку, середнього достатку й вони виїжджали частіше за межі України, за кордон; третя – це ті хто виїжджали в нікуди, не розуміючи куди їдуть і що на них чекає (незаможні, евакуювалися вони на момент опитування або в західний регіон України або за кордон).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Антонович, О. Г. (2022). *67% переселенців говорять з місцевими українською. Дані соціологічного дослідження*. Відновлено з <https://1zahid.com/news/67-pereselentsiv-namagayutsya-z-mistsevymy-govoryty-ukrayinskoju-dani-sotsiologichnogo-doslidzhennya/>
- Дембіцький, С. С. (2022). *Показники національно-громадянської української ідентичності. Прес-реліз*. Відновлено з <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1>
- Дерев'янку, С. М. (2018). Внутрішньо переміщені особи: проблеми політичної соціалізації в Галичині. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 1(87), 199-216.
- Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. №1706-VII. (2014, Жовтень 20). *Закон України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>
- Коваліско, Н. В., & Бубняк, С. М. (2022). *Соціальне самопочуття внутрішньо переміщених осіб в Україні: соціологічний дискурс*. (Монографія). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка.
- Лібанова, Е. М. (2014). Вимушені переселенці: вчора, сьогодні, завтра. *Український географічний журнал*, 3, 13-18.
- Рушченко, І. П. (2022). Великий вихід українського народу (феномен переміщених осіб 2022 року). *Український соціум*, 06, 155-168.
- Свящук, А. Л. (2018). *Проблеми прав біженців та виклики сучасності*. (Навч. посіб.). Харків.
- Середа, Є. (2020). *Як в Україні живуть переселенці. Розповідаємо в цифрах*. Відновлено з <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/07/5/7257986/>
- Українські біженці: настрої та оцінки (березень 2022р.)*. (2022). Відновлено з <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukrainski-bizhentsi-nastroi-ta-otsinky>
- Широкова, Є. О. (2016). Вимушені переселенці в сучасній Україні: політичні та соціальні аспекти проблеми. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 69-70, 190-197.

REFERENCES

- Antonovych, O. G. (2022). *67% of immigrants speak Ukrainian with locals. Data from a sociological study*. Retrieved from <https://1zahid.com/news/67-pereselentsiv-namagayutsya-z-mistsevymy-govoryty-ukrayinskoju-dani-sotsiologichnogo-doslidzhennya/>
- Dembitskyi, S. S. (2022). *Indicators of national-civic Ukrainian identity. Press release*. Retrieved from <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1>
- Derevyanko, S. M. (2018). Internally displaced persons: problems of political socialization in Galicia. *Scientific notes of IPiEND named after I.F. Kurasa of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 1(87), 199-216.
- Kovalisko, N. V., & Bubnyak, S. M. (2022). *Social well-being of internally displaced persons in Ukraine: sociological discourse*. (Monograph). Lviv: LNU named after Ivan Franko.
- Libanova, E. M. (2014). Forced migrants: yesterday, today, tomorrow. *Ukrainian Geographical Journal*, 3, 13-18.
- On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons. №1706-VII. (2014, October 20). *The Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>
- Rushchenko, I. P. (2022). The great exodus of the Ukrainian people (the phenomenon of displaced persons in 2022). *Ukrainian Society*, 06, 155-168.
- Sereda, E. (2020). *How immigrants live in Ukraine. We tell in numbers*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/07/5/7257986/>
- Shirokova, E. O. (2016). Forced migrants in modern Ukraine: political and social aspects of the problem. *Social technologies: current problems of theory and practice*, 69-70, 190-197.
- Svyaschuk, A. L. (2018). *Problems of refugee rights and modern challenges*. (Teaching. Manual). Kharkiv.
- Ukrainian refugees: attitudes and assessments (March 2022)*. (2022). Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukrainski-bizhentsi-nastroi-ta-otsinky>

Bias about Politics as a Motivation Component of Youth Absenteeism

UDC: 316.316.4.316.7

DOI: 10.15421/172283

Kryzhanivska ViktoriiaPh.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-8230-0001>, v.i.kryzhanivska@gmail.com

V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)

Abstract

The article is devoted to the study of bias about politics as a motivational component of youth absenteeism. **The relevance** of the study is determined by the importance of involving young citizens in the construction and development of the state through participation in institutional forms of politics. Such a need in 2022 was actualized in Ukraine due to war and high migration caused by Russian military aggression. **The purpose** of writing the article is a finding out of existing theoretical approaches to the motivation of both political and, in particular, electoral non-participation of youth and delineating directions for further research. **The methodological basis** of the article is the use of the results of national and expert surveys and content analysis.

Results of the research. Biases belong to the unconscious motives of political non-participation, they are associated with the peculiarities of socialization, the low quality of civic education, they can also be the result of paternalism, distrusting to state institutions, the result of social isolation, etc. Overcoming these biases can encourage young citizens to participate in politics, which is used by state institutions and other interested subjects of political life, however, in the case of actualization of "pseudo-motives" (as a result, above all, of external influence), it may be about "participation for the sake of participation". Such participation is not related to the perceived internal need of the individual. The article assesses the influence of various factors on the formation of prejudices, such as the choice of communication channels, the trend towards digitalization of political participation, etc. The reflection of political non-participation and prejudice as its motive in nationwide sociological studies of Ukrainian society and youth as its component is analyzed.

Conclusions. The conducted research outlined the prospects for further scientific research, which, according to the author, are contained in the study of electoral activity, migration and education, youth subcultures, the influence of the information society on the national context, the formation of a vision of the future of Ukraine and European integration processes.

Keywords: bias, political participation, passive attitudes, civil society, absenteeism, electoral behavior, pseudo-motivation

Citation: Kryzhanivska, V. (2022). Bias about Politics as a Motivation Component of Youth Absenteeism. *Grani*, 25(6), 157-164. <https://doi.org/10.15421/172283>

Упередження про політику як мотиваційна складова молодіжного абсентеїзму

Крижанівська Вікторія

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна)

Анотація

Статтю присвячено дослідженню упереджень про політику як мотиваційної складової молодіжного абсентеїзму. **Актуальність** дослідження зумовлена важливістю залучення молодих громадян до побудови та розвитку держави шляхом участі в інституційних формах політики. Така потреба у 2022 році в Україні актуалізувалась через воєнний стан та високу міграцію, спричинену російською військовою агресією. **Метою** написання статті є з'ясування існуючих теоретичних підходів до мотивації як політичної, так і, зокрема, електоральної неучасті молоді та окреслення напрямків подальшого дослідження. **Методологічною основою статті** є використання результатів загальнонаціональних та експертних опитувань і контент-аналіз.

Результати дослідження. Упередження належать до неусвідомлених мотивів політичної неучасті, їх пов'язують із особливостями соціалізації, низькою якістю громадянської освіти, вони також можуть бути наслідком патерналізму, недовіри до державних інститутів, результатом соціальної ізоляції тощо. Подолання цих упереджень може спонукати молодих громадян до політичної участі, чим користуються державні інститути та інші зацікавлені суб'єкти політичного життя, однак, у випадку актуалізації «псевдомотивів» (як наслідку, передовсім, зовнішнього впливу), може йтися про «участь заради участі», тобто участь, яка не пов'язана із усвідомленою внутрішньою потребою індивіда. У статті оцінено вплив на формування упереджень різноманітних факторів, таких як вибір каналів комунікації, тенденція до діджиталізації політичної участі тощо. Проаналізовано відображення політичної неучасті та упереджень як її мотиву у загальнонаціональних соціологічних дослідженнях українського суспільства та молоді як його складової.

Висновки. Проведене дослідження окреслило перспективи подальших наукових пошуків, які, на думку автора, містяться у вивченні електоральної активності, міграції та освіти, молодіжних субкультур, впливу інформаційного суспільства на національний контекст, формування візії майбутнього України та євроінтеграційних процесів.

Ключові слова: упередження, політична участь, пасивні установки, громадянське суспільство, абсентеїзм, електоральна поведінка, псевдомотивація

Цитування: Крижанівська В. Упередження про політику як мотиваційна складова молодіжного абсентеїзму. *Науково-теоретичний альманах Грани*. 2022. Том 25. №6. С. 157-164. <https://doi.org/10.15421/172283>

Стаття надійшла / Article arrived: 26.11.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Вступ.

Вивчення мотиваційної складової політичної участі та абсентеїзму актуальне для демократичних суспільств і передовсім пов'язане із соціалізацією та становленням громадянина. Громадянське суспільство є важливим чинником демократизації та основою для проведення реформ. Воно базується на усвідомленому ставленні членів соціуму до політики, тому державні інституції намагаються мотивувати молодь – як найбільш орієнтовану на майбутнє соціальну групу – до активної громадянської позиції та участі в електоральних процесах. Водночас, існує думка, що важливою передумовою розвитку соціуму є інтегрованість його активних та пасивних членів (Резнік, 2019, с. 165) (з такої точки зору пасивність розглядається як нейтральне явище, із яким не потрібно «боротися»). У свою чергу поняття «псевдомотивації» актуалізує свідоме ставлення до політики та громадянства, щоб участь у виборах не була «участю заради участі». Тому дослідження абсентеїзму як неучасті в політичному житті буде неповним без дослідження його мотивів: усвідомлених та несвідомих, серед яких важливе місце, у тому числі, якщо йдеться про абсентеїзм молоді, посідають упередження про політику. Такі упередження можуть бути наслідком патерналізму, недовіри до інститутів та соціальної ізоляції тощо.

Мета статті полягає в з'ясуванні існуючих теоретичних підходів до мотивації політичної і, зокрема, електоральної неучасті молоді та окресленні напрямків подальшого дослідження. Методологічною основою статті є використання результатів загальнонаціональних та експертних опитувань і контент-аналіз.

Один із підходів до абсентеїзму, на думку авторів праці «Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні», полягає у вивченні його через призму громадянського суспільства та громадянської культури. Відтак особливості українського суспільства, такі як глибоко вкорінений патерналізм, інституційна недовіра та соціальний капітал (у форматі «турбота про своїх») (Резнік, 2019, с. 165) знаходять відображення і серед молоді та студентства. Свідоме відчуження від політичного життя внаслідок впливу упереджень («я нічого не вирішую») відбувається ще на етапі соціалізації і пов'язане із тоталітарним (радянським) досвідом. Таким чином, одним із основних мотивів участі та неучасті у політичному житті є політичні установки (компоненти політичної свідомості): авторитарні чи антидемократичні упередження, геополітичні орієнтації тощо. Покладаючись на дані соціологічного дослідження 2018 року, автори розподілили такі установки на чотири групи: ті, які характерні для «громадянськи пасивних», «громадянськи активних», «амбівалентних» та тих, які «не визначились». При цьому слід зазначити, що

до уваги не бралась власне електоральна активність (зосередились на волонтерській, громадській діяльності тощо). Причому зв'язок між фактичною громадсько-політичною активністю та установками на громадську активність не є прямим: так, 35,6% респондентів, які мають установки пасивного характеру, взяли протягом останніх 12 місяців участь у 3 або більше громадсько-політичних активностях. А 31,6% тих, чий установки можна охарактеризувати як активні, за останні 12 місяців не взяли участі в жодній громадсько-політичній активності (Резнік, 2019, с. 162).

Монографія за ред. Л. О. Кияшко про політичну участь молоді в Україні, написана у 2014 р., пропонує суголосну концепцію: «Сучасній молодій людині доводиться долати психологічні та світоглядні перешкоди, стереотипи тоталітарного минулого, зокрема безініціативність, безпорадність, подвійну мораль, звичку покладатися на батьківську опіку держави і водночас не довіряти їй, ірраціональну віру у всесилля вождів тощо» (Кияшко, 2014). Авторі зазначають, що демократія може успішно виконувати свою соціальну роль лише тоді, коли вона перетворюється із суспільства спостерігачів на суспільство участі, а це потребує усвідомленої політичної активності всіх громадян, зокрема молоді (Кияшко, 2014). Відтак в інтересах суспільства сприяти набуттю молоддю соціальної зрілості, життєвої компетентності, навичок громадянської та політичної активності, результатом якої має стати громадянська, у тому числі, електоральна, активність. Цим процесам, на думку авторів, сприяє участь у будь-якій суспільній діяльності (громадських об'єднаннях, волонтерських організаціях, органах самоврядування тощо).

Інший підхід, представлений у дослідженні А. О. Алмашій (2020), пов'язує абсентеїзм із проблемою відчуження влади, яке призводить у свою чергу до спаду політичної активності: «влада стає все більш віддаленою і недосяжною, що є гальмівним фактором на шляху до демократичних перетворень» (Алмашій, 2020, с. 83). З цієї точки зору залучення громадян (і громади в цілому) до політичної активності можливе лише через реорганізацію політичної системи як такої.

Окремо виявлено тенденцію пов'язувати політичні упередження із конфліктами: Дж. Бонмінікола та Ж. Табелінні представляють «теорію політики ідентичності», яка ґрунтується на двох ідеях: «По-перше, коли політичний конфлікт робить соціальний розрив – економічний чи культурний – помітним, виборець ідентифікує себе зі своєю економічною чи культурною групою. По-друге, виборець підлаштовує власні переконання до стереотипів групи, з якою він себе ідентифікує» (Bonomi, & Gennaioli, 2021).

Цікавою для аналізу підходів до мотиваційної складової абсентеїзму є стаття М. П. Куницького

щодо проблеми псевдомотивації політичної поведінки (Куницький, 2017). Автор аналізує вплив суперечливого характеру та ризиків демократизації суспільних відносин на природу й механізм формування псевдомотивації політичної поведінки українського суспільства. Псевдомотивацію дослідник визначає як «маскування реальних мотивів або відсутність актуальної потреби (внутрішньо усвідомленої без необхідності в зовнішньому заохоченні) у політичній участі, що відображається в непослідовному характері політичної поведінки». Важливим компонентом він визначає «мотиваційний клімат» – соціально-психологічна атмосфера у суспільстві, яка активізує (або не активізує) громадян на досягнення цілей суспільного порядку (Куницький, 2017, с. 62).

Українське суспільство як суспільство посттоталітарне характеризується коливаннями «за вісю авторитаризм – демократія», через що демократія в Україні вважається такою тільки «де-юре», а де-факто є «імітаційною», «фасадною», «гібридною» (Куницький, 2017, с. 63). Таким чином, дослідник доходить висновку про те, що на мотиваційне середовище в суспільстві впливає низка суб'єктивних факторів, серед яких ступінь довіри до державних інститутів, прозорість дій влади.

О. Яйр та Р. Суліцеану-Кенан аналізують міжгрупове сприйняття політичної упередженості на етнічній, гендерній основі тощо через призму міжгрупових конфліктів. Дослідники доводять висновку, що як несприятливе сприймається упередження, пов'язане із дією / повідомленням, яке група ідентифікує як таке, що несе загрозу (Yair, & Sulitzeanu-Kenan, 2017).

М. Джуні та М. Грассо, досліджуючи мотиваційну складову залученості молоді до політичного та громадського життя, описують «демократичний парадокс»: з одного боку молоді громадяни відмовляються брати участь в інституційній політиці, а з іншого – вони також більш схильні до ідеалістичних уявлень про те, якою має бути участь в демократії, і є надзвичайно амбітними з точки зору власної залученості до демократичного суспільства (Giugni, & Grasso, 2021). Цей тренд характерний для різних європейських країн і засвідчує розподіл у свідомості молоді конвенційної, «ритуальної» політики та дій, які по суті є політичними, але які молоді люди маркують як активізм.

Питання довіри молодих людей до державних інституцій є також надзвичайно важливим в контексті політичної демотивації (Малиш, 2012). Також більшість науковців стверджують, що «неучасть» в інституційній політиці є складним феноменом і не може пояснюватись лише апатією та розчаруванням у політиці (Hensby, 2021).

Н. О. Бондар та І. В. Тодріна серед причин зростання числа тих, хто не бере участі у виборах,

виділяють «вплив масової культури і суспільства споживання, постмодерністський дискурс і практики, кризи ліберальної демократії, кризи політичного ринку, загальну деградацію політики і зниження якості еліт» (Бондар, & Тодріна, 2019). На їхню думку, з точки зору політичної мотивації можна виділити і описати кілька можливих типів абсентеїзму: аполітичний – пов'язаний із принциповою неучастью особистості в політиці, відсутністю інтересу до неї; протестний – обумовлений неприйняттям потенційним виборцем чинної влади і її політики; опортуністичний – своєрідний «торг» виборців з політичною системою з підвищенням «ставок» (прийняти участь у голосуванні тільки в обмін на політичні рішення і зміни в політиці влади, які влаштовують даного виборця); конформістський – неявка на виборчі дільниці внаслідок некритичного прийняття особистостями і групами чинної влади і її політики по всіх основних питаннях, які роблять голосування таких виборців «зайвими» в їх власних очах; абсентеїзм, пов'язаний з так званою «кризою проникнення» – коли імпульси, що генеруються політичною системою і владою, не доходять до виборця через ряд блокуючих ефектів (недовіру, слабкість механізмів зворотного зв'язку, що спотворює реальність впливу ЗМІ), в результаті чого виборець втрачає політичну орієнтацію і здатність до раціонального вибору (Бондар, & Тодріна, 2019).

Таким чином, більшість дослідників молодіжного абсентеїзму звертають увагу на необхідність більш детального і комплексного дослідження мотивів, що ними керуються молоді громадяни, які не беруть участь в традиційних формах політики, зокрема, виборах.

Результати дослідження.

Абсентеїзм серед молоді та більш широко – неучасть у політиці, має низку причин, мотиваційна складова яких належать до різних сфер гуманітарних знань: соціології, політології, культурології, психології та антропології. Тип громадянської культури, яка забезпечує життєздатність демократичних інститутів, характеризується трьома складовими: почуттям компетентності, відповідальності та причетності (Резнік, с. 167). Можна виокремити п'ять сегментів за типами громадянської культури: «громадяни» (13%), «небайдужі скептики» (24%), «піддані» (40%), «болото» (16%) та «тотально відчужені» (7%). Зазначені групи фіксуються на основі когнітивних, нормативних та поведінкових індикаторів громадянськості (Резнік, с. 169). Молодь розподілена у цих сегментах пропорційно. Тип громадянства, який склався в Україні за радянських часів, характеризується підданським режимом участі. Його визначає низька громадянська культура, яка зумовлена перетворенням людей на залежних від держави як патрона клієнтів, які майже повністю ним контролюються. «Низька явка на виборах, незначна

кількість учасників протестів або порожні громадські зали можуть викликати у медіа крики про «апатію» громадян, але насправді є кілька пояснень того, чому люди можуть не брати участь у формах політичних дій» (Резнік, с. 169). Серед причин неучасті в політичному житті Олександр Генсбі, наприклад, називає «раціональний вибір, політична соціалізація, соціальні мережі та політичні емоції» (Hensby, 2021, с. 1).

Тож можна припустити, що причини неучасті молоді в політиці поділяються на раціональні (усвідомлені) та ірраціональні (неусвідомлені), де останні мають значний вплив на мотивацію громадянина через постійно відтворюваний у соціальних практиках масив упереджень. Упередженням щодо політики є хибні думки, частіше негативне несправедливе ставлення, неусвідомлені або стереотипні (частіше негативні) оцінки. У свою чергу, посилення на упередження, яким пояснюється нібито раціональний вибір не участі в політиці в реальності є псевдомотивом. «На виникнення псевдомотивів впливає процес маніпуляції політичною свідомістю. Через перекручування, приховування чи замовчування інформації формується уявлення про реальні події та блокується свідомість людини. Маніпуляція свідомістю відбувається за допомогою засобів масової інформації, політичної реклами» (Куницький, 2017, с. 64). «"Політичний камуфляж" – маскування цілей і реальних мотивів, акцентуванні уваги на псевдоцілях та псевдомотивах» (Куницький, 2017, с. 65). Зважаючи на поширення інформаційних технологій Web 2.0 та притаманні посткомуністичним суспільствам особливості, створюється довготривале демотивуюче середовище. На думку М. П. Куницького, середовище, яке демотивує політичну активність, характеризується такими особливостями:

- значним ступенем неусвідомлення мети суспільного розвитку;
- недовірою до влади;
- зневірою в можливість захисту своїх інтересів;
- ставленням до політичної сфери як до цинічного, амбіційного змагання вузькогрупових, корумпованих та егоїстичних інтересів;
- низькою якістю політичної освіти й компетентності суб'єктів політичних відносин;
- недостатньою увагою до потреб суспільства з боку влади;
- слабкістю взаємодії всередині громадянського суспільства, а також між громадянським суспільством і владою;
- непрозорістю влади;
- неавторитетністю політичних діячів серед населення;
- слабкістю контролю за виконанням обіцянок та невдоволенням якістю роботи представників влади;
- особливостями ментальної карти українців (...), якими є певна байдужість до політичної участі,

«психологія конформізму» (Є. Головаха, І. Бекешкіна, В. Небоженко) (Куницький, 2017, с. 63).

Вплив упереджень на мотивацію молоді відтворюється каналами комунікації, які акумулюються за принципом довіри, та з яких громадяни отримують інформацію про політику. Поширеною є думка, що розвиток цифрових технологій сприятиме подоланню молодіжної неучасті в політиці та залучить до виборів нове покоління. На виборах президента України у 2019 році явка молоді була найнижчою, хоча дані дослідження фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва свідчать, що Володимир Зеленський переміг би в першому турі, якби участь у виборах брали лише люди до 29 років (Вік, освіта, 2019). Визначену тенденцію підтверджують результати Центру Разумкова щодо парламентських виборів в Україні, на яких проголосували лише 27% серед наймолодшої категорії виборців (На парламентських виборах, 2019). На місцевих виборах 2020 року цей відсоток був ще меншим: молодші виборці у віці 18-29 років, були менш активними та склали 11% від тих, хто прийшов проголосувати (Місцеві вибори, 2020).

Крім того, у різних соціально-демографічних групах спостерігаються виразна неоднорідність установок щодо громадської активності. На суттєве посилення таких установок, зокрема, серед молоді, вплинув початок російсько-української війни у 2014 році (що спричинило позитивні трансформації в українському суспільстві), а також 2018 рік, який «можна назвати роком нового політичного замовлення напередодні виборів Президента України, а також очікувань того, що таке замовлення буде виконано» (Резнік, 2019, с. 154).

Одним із способів залучення молодих громадян до електоральної активності є діджиталізація державних послуг. «Є відома проблема по всьому світу, що молоде суспільство менш активно бере участь у виборах, незважаючи на те, що вибори – це те, що найбільше впливає саме на молоде суспільство. Тому електронні вибори – це спосіб повернути молодь на дільниці», – висловлював колишній міністр Кабінету Міністрів України Дмитро Дубілет (Дубілет вважає, 2020). «Можливість проголосувати через смартфон – це не лише основний оптимізатор часу, а і можливість ліквідації принципу "де прописався – там і голосуй"». Ми зможемо проголосувати у відрядженні, у відпустці чи просто на навчанні за кордоном без бюрократичних формальностей зміни місця голосування. Для молоді, яка годинами свого часу проводить за своїми гаджетами, проголосувати в телефоні не тільки просто, а й зручно» (Молодь і вибори, 2019). Однак, участь / неучасть молоді в політичному житті залежить від багатофакторних системних умов, щодо цього, зокрема, застерігає політолог Ю. Біденко: «Важливо розвивати доступність онлайн. І теза про державу в смартфоні є правильною. Але як науковці ми маємо бути

свідомими, що це не панацея від недовіри. А довіра гуртується навколо інших показників, які, зрештою, наближають нас до популізму» (Довіра в інституціях, 2019).

У дослідженні «Молодь України 2021» найбільш надійними, на думку респондентів, джерелами інформації є «Батьки або сім'я», «Друзі / однолітки / брати і сестри» та на третьому місці – «Інтернет-сайти та інформаційні портали» (Становище молоді України, 2021).

Аналогічну тенденцію ігнорування офіційних ЗМІ та інститутів показує дослідження мотиваційної складової низького громадянського активізму: у відповідь на запитання «Що заважає Вам брати більш активну участь у громадській діяльності?» 27,1% респондентів відповіли «Мене не цікавлять подібні акції», 15,5% – «Я не вірю, що моя участь може щось змінити», 13,9% – «Ніхто мене не запросив / не попросив / не запропонував», ще 7,5% – «Вважаю, що держава повинна подбати про рішення проблеми» (Молодь України, 2021, с. 37).

Згідно із всеукраїнським опитуванням «Молодь України 2017», здійсненим Центром «Нова Європа» та Фондом ім. Фрідріха Еберта спільно з соціологічною компанією GfK Ukraine, 56% опитаних засвідчують, що мало знають про політику, тільки 12% вважають, що добре орієнтуються в політичних питаннях. 61% вважає, що голосування – обов'язок кожного громадянина в демократичному суспільстві, тоді як 67% не готові брати участь в політичній діяльності (бути членами політичної партії чи організації). 56% не планувало брати участь у виборах в Верховну Раду і 21% не голосував на останніх виборах, попри те, що має право голосу. При цьому тільки 7% вважають, що інтереси молоді достатньо представлені в політиці. Щодо мотиваційної складової: політикою загалом цікавиться тільки 10% молоді, а 65% не цікавиться. Бути політично активним важливо для 12%, а для 56% – не важливо (Українське покоління, 2017). Такий низький рівень зацікавленості політикою автори дослідження пов'язують передовсім з низьким рівнем громадянської освіти: така думка має місце і в інших експертів (Молодіжний землетрус, 2018).

Симптоми упереджень та апеляції до «псевдомотивацій» показують проведені у 2018 році інтерв'ю із молодими людьми, учасниками Atlas Weekend («Спецпроект “Вибори Вибори”» на сайті <https://vybory.pravda.com.ua/>):

Святослав, 19 років: «Маю перший раз голосувати на виборах наступного року. Але немає толком кого підтримувати. Тому на вибори не піду. Я розчарований у політиці, у владі і в тому, що відбувається. (...) Щоб я пішов на вибори, політики мають показати результати своєї діяльності, а не ходити по відпустках. За відпустку вони мають зробити щось на своєму окрузі, а не їхати в Таїланд чи на Кіпр гріти собі животи» (Монархисти, 2018);

Аня, 30 років: «Жодного разу не була на виборах і не бачу сенсу їх відвідувати. Мені здається, що все вже вирішено, всі голоси куплені і моя присутність нічого не вирішить. Ніщо не може змусити мене піти на вибори. Мене в принципі не влаштовує наша влада, ті люди, які балотуються у депутати і, тим паче, у президенти. Це постійно одні й ті самі, немає жодних нових облич. Прекрасно розумію, що зміна влади це зміна людей, які приходять туди, щоб набивати свої кишені». (Монархисти, 2018);

Сергій, 32 роки: «Я не ходжу голосувати на виборах. Голосував лише двічі у житті. Щоб голосувати, треба, щоб більш[ість] проголосувала так, як і я. Але такого не буде» (Монархисти, 2018).

Олена, 31 рік: «Не завжди беру участь у виборах активно. Коли я буваю в Україні, то беру. За останніми виборами слідувала, але на них не приїхала, хоча могла. Мене не влаштовувала і минула влада, але я не мала, за кого голосувати. Якби вибір для мене був, я би приїхала» (Закінчити війну, 2019).

Сід, 19 років: «Я за політикою не стежу, адже я анархіст – намагаюся бути повністю аполітичним. (...) Я не беру участь у виборах. Єдине, що я можу зробити на виборах, це зіпсувати бюлетень, але я цього не робив. Мені було лінь. Я не довіряю з політиків нікому. За роки незалежності України все настільки запущено, що вже й не знаєш, за кого голосувати» (Закінчити війну, 2019).

Таким чином, одним із основних фактором, що підсилюють абсентеїзм та створюють сприятливу атмосферу для існування упереджень про політику, є недовіра. Станом на липень – серпень 2021 року Президенту України як соціальній інституції зовсім не довіряє 28,7% опитаних громадян і скоріше не довіряє 28,9%. Верховній Раді України відповідно 34,6% та 40,5%, Уряду України 35,1% та 36,9%, а Державному апарату і чиновникам – 38,3% та 37,4%. Із місцевою владою ситуація трохи краща: голові свого міста/селища/села зовсім не довіряє 12,9% опитаних громадян і ще 20,7% скоріше не довіряють (Оцінка громадянами ситуації, 2022).

У вересні – жовтні 2022 року Центром Разумкова було проведено дослідження, в рамках якого співставлено тенденції оцінки громадянами ситуації в країні, довіри до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російсько-української агресії. Так, на думку 26,5% респондентів політична система в Україні у 2022 році не дозволяє народу (у формулюванні анкети дослідження «таким людям, як Ви») мати вплив на дії уряду (для порівняння у 2020 році таких було 34,0%), а ще 27,5% вважають, що дозволяє недостатньою мірою (порівняно із 25,3% у 2020 році). Після початку широкомасштабної агресії Росії рівень інтересу до політики в Україні істотно зріс. За даними цього дослідження, зараз «дуже» або «скоріше» цікавляться політикою більшість (56%) респондентів,

не цікавляться – 43%. Серед соціальних інститутів найбільшу довіру українців мають Збройні сили (96% повністю або певною мірою їм довіряють), Президент України (82%), гуманітарні і добродійні організації (78%), Церква (70%), університети (62%), жіночі організації (59,5%), державні установи (55%), поліція (55%), екологічні організації (54%). Суперечливим є ставлення до Уряду країни (51,5% йому висловлюють довіру, але ненабагато менше – 48% – висловлюють недовіру), те ж саме стосується телебачення (відповідно 51% і 49%), і преси (відповідно 49% і 50%) (Оцінка громадянами ситуації, 2022).

Безперечно, повномасштабна війна Росії проти України в 2022 року значно вплинула на політичну та громадянську активність української молоді, що фіксується всіма соціологічними дослідженнями. Що є свідченням про загальні тенденції українського суспільства: зростає довіра до влади та державних інституцій, також зростає зацікавленість політикою, попит на освіту у цій сфері. Молодь є найбільш активною його частиною, очевидно що ці процеси знайдуть відбиток і в політичній участі / неучасті, адже вони пов'язані із мотивацією брати чи не брати участь у виборах та ініціативами громадянського суспільства, виконанням свого громадянського обов'язку в лавах сил оборони України.

Висновки.

Аналіз емпіричних соціологічних досліджень та існуючих теоретичних підходів до вивчення участі / неучасті громадян у політиці та громадянській активності дає об'єктивне підґрунтя стверджувати про довготривалий вплив упереджень про політику шляхом створення мотиваційної основи для абсентеїзму та політичної пасивності молоді.

Абсентеїзм – стале об'єктивне явище в демократичних країнах, він є властивістю їх політичних систем та соціумів. В Україні трансформаційні процеси становлення вільного громадянського суспільства з пострадянського, ураженого стереотипами тоталітарного колоніального минулого, забезпечили органічну еволюцію абсентеїзму від форми протесту проти

діючого політичного режиму до свідомої неучасті в політичних процесах, що знижує легітимність влади, формує протестний потенціал та гальмує розвиток державних інституцій.

Абсентеїзм та неучасть молоді в політиці має усвідомлені (раціоналізовані) та неусвідомлені причини, які формують мотивацію громадянина через постійно відтворюваний у соціальних практиках масив упереджень. Обґрунтування своєї позиції упередженнями, якими пояснюється нібито раціональний вибір неучасті в політиці є псевдомотивом.

Упередження слід віднести до неусвідомлених мотивів поведінки, генеалогія яких пов'язана із особливостями соціалізації, низькою якістю громадянської освіти, наслідками патерналізму, недовіри до державних інститутів, результатом соціальної ізоляції, відсутності очікувань позитивних змін від реформ, ідіосинкразія до ритуалів державного культу, відсутністю віри у особистий потенціал впливати на дії політичних акторів, сфокусованість на економічній сфері. Окремо слід зазначити маніпуляції політичної свідомістю громадян стейкхолдерами української політики. Таким чином, відбувається міфологізація соціокультурної поведінки, виникає та поглиблюється розрив між уявленнями та існуючими реаліями.

Євромайдан 2014 року та подальша агресія Росії проти України, де кульмінаційною точкою стала повномасштабна війна з 24 лютого 2022 року, засвідчили кардинальні зміни у співвідношенні політичної пасивності та активності молоді у бік збільшення персональної участі в політичних процесах та громадянських ініціативах. Особиста участь (або участь членів родини) у силах оборони та волонтерському русі сприяють активній соціалізації молоді та студентства.

Перспективи подальших наукових пошуків у цьому напрямі містяться у міждисциплінарних дослідженнях електоральної активності молоді, мотиваційної складової політичної участі та абсентеїзму.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Алмашій, А. О. (2020). Українське студентство 2020: орієнтири та погляди щодо політики. *Політичне життя*, 2, 82-87. DOI: 10.31558/2519-2949.2020.2.11
- Бондар, Н. О., & Тодрина, І. В. (2019) Феномен електорального абсентеїзму у сучасному суспільстві. *Сучасне суспільство*, 2(18), 28-36.
- Вік, освіта, регіон. Хто і за кого голосував у першому турі виборів Президента України.* (2019). Відновлено з <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/vik-osvita-region-hto-i-za-kogo-golosuvav-u-pershomu-turi-viboriv-prezidenta-ukrajini-50015586.html>
- Довіра в інституціях - чому ми не довіряємо і як це подолати?* (2019). Відновлено з <https://ac.ucu.edu.ua/instytutsijna-dovira-yak-prodovzhuvaty-zminyuvaty-krayinu/>
- Дубілет вважає, що електронні вибори повернуть молодь на дільниці.* (2020). Відновлено з https://lb.ua/news/2020/02/04/448940_dubilet_schitaet_elektronnie.html
- Закінчити війну і подолати корупцію: чого чекає молодь на "Zaxidfest" від політиків?* (2019). Відновлено з <https://vyborypravda.com.ua/articles/2019/08/21/7150062/>
- Кияшко, Л. О. (Ред.). (2014). *Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації.* (Монографія). К.: Міленіум.

- Крижанівська, В. І. (2022). Співвідношення та взаємозв'язок політичної пасивності та громадянської активності студентства. *Габітус*, 41, 26-32.
- Куницький, М. П. (2017). Проблема псевдомотивації політичної поведінки як відображення ризиків демократизації українського суспільства. *Політикус*, 5, 62-67.
- Малиш, Л. О. (2012). Взаємозв'язки між рівнями довіри українців до певних груп соціальних інституцій. *Наукові записки НаУКМа, Соціологічні науки*, 135, 3-7.
- Місцеві вибори 2020: аналіз вікової структури виборців.* (2020). Відновлено з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/mestnye_vybory_2020_analiz_vozrastnoy_struktury_izbirateley.html
- "Молодіжний землетрус" в Україні: чому політики не метушаться. (2018). Відновлено з <https://vybory.pravda.com.ua/articles/2018/05/31/7149633/>
- Молодь і вибори: три проблеми, які потрібно вирішувати.* (2019). Відновлено з <https://rubryka.com/blog/molod-i-vybory/>
- Молодь України – 2021 (Результати репрезентативного соціологічного дослідження).* (2021). Відновлено з https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/rezylt/molod2021.pdf
- Монархисти, емігранти та невідкупні: що думає про вибори молодь на Atlas Weekend.* (2018). Відновлено з <https://vybory.pravda.com.ua/articles/2018/07/6/7149666/>
- На парламентських виборах проголосували лише 27% молоді.* (2019). Відновлено з <https://uatv.ua/uk/na-parlamentskyh-vyborah-progolosuvaly-lyshe-27-molodi-tsentr-razumkova/>
- Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень–жовтень 2022 р.).* (2022). Відновлено з <https://razumkov.org.ua/napriamku/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykoideologichni-orientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r>
- Резнік, О. (Ред.). (2019). *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Становище молоді України 2021. Репрезентативне соціологічне дослідження.* (2021). Відновлено з https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/stanovishche-molodi-2021.pdf
- Українське покоління "Z": цінності та орієнтири.* (2017). Відновлено з <http://neweurope.org.ua/analytics/ukrayinske-pokolinnya-z-tsinnosti-ta-oriyentyry/>
- Bonomi, G., & Gennaioli, N. (2021). Identity, Beliefs, and Political Conflict. *Quarterly Journal of Economics*, 136(4), 2371-2411.
- Giugni, M., & Grasso, M. (2021). *Youth and Politics in Times of Increasing Inequalities*. California: Palgrave Macmillan Cham. DOI: 10.1007/978-3-030-63676-0
- Hensby, A. (2021). Political non-participation in elections, civic life and social movements. *Sociology Compass*, 15(1). DOI: 10.1111/soc4.12843
- Yair, O., & Sulitzeanu-Kenan, R. (2017). *The Politics behind Perceptions of Political Bias: The Intergroup Foundations of Neutrality Invocation and Reaction to Bias*. Retrieved from: <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Politics-behind-Perceptions-of-Political-Bias%3A-Yair-Sulitzeanu-Kenan/0b1de525c5ed1b8f61e150138c600d3f150d38f5>

REFERENCES

- Almashiy, A. O. (2020). Ukrainian Studentship 2020: Orientations and Views on Politics. *Political Life*, 2, 82-87. DOI: 10.31558/2519-2949.2020.2.11
- Bondar, N. O., & Todrina, I. V. (2019) The Phenomenon of Electoral Absenteeism in Modern Society. *Modern Society*, 2(18), 28-36.
- Age, Education, Region. Who Voted and for Whom in the First Round of the Presidential Elections of Ukraine.* (2019). Retrieved from <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/vik-osvita-region-hto-i-za-kogo-golosuvav-u-pershomu-turi-viboriv-prezidenta-ukrajini-50015586.html>
- Trust in Institutions - Why We Do not Trust and How to Overcome It?* (2019). Retrieved from <https://ac.ucu.edu.ua/institutysijna-dovira-yak-prodovzhuvaty-zminyuvaty-krayinu/>
- Dubilet Believes that Electronic Elections Will Bring Young People Back to Polling Stations.* (2020). Retrieved from https://lb.ua/news/2020/02/04/448940_dubilet_schitaet_elektronnie.html
- End the War and Overcome Corruption: What do Young People Expect from Politicians at "Zaxidfest"?* (2019). Retrieved from <https://vybory.pravda.com.ua/articles/2019/08/21/7150062/>
- Kiyashko, L. O. (Ed.). (2014). *Political Participation of Youth in Modern Ukraine: Psychological Factors of Activation.* (Monograph). K.: Millennium.
- Kryzhanivska, V. I. (2022). Correlation and Relationship between Political Passivity and Civic Activity of Students. *Habitus*, 41, 26-32.
- Kunyskyi, M. P. (2017). The Problem of Pseudo-Motivation of Political Behavior as a Reflection of the Risks of Democratization of Ukrainian Society. *Politicus*, 5, 62-67.
- Malysh, L. O. (2012). Relationships between the Levels of Trust of Ukrainians in Certain Groups of Social Institutions. *Scientific notes of NaUKM, Sociological sciences*, 135, 3-7.
- Local Elections 2020: Analysis of the Age Structure of Voters.* (2020). Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/mestnye_vybory_2020_analiz_vozrastnoy_struktury_izbirateley.html
- "Youth Earthquake" in Ukraine: Why Politicians are not Fussing.* (2018). Retrieved from <https://vybory.pravda.com.ua/articles/2018/05/31/7149633/>
- Youth and Elections: Three Issues that Need to be Addressed.* (2019). Retrieved from <https://rubryka.com/blog/molod-i-vybory/>

- Youth of Ukraine - 2021 (Results of a Representative Sociological Study)*. (2021). Retrieved from https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/rezylt/molod2021.pdf
- Monarchists, Emigrants and Incorruptibles: What Young People Think about the Elections at Atlas Weekend*. (2018). Retrieved from: <https://vybory.pravda.com.ua/articles/2018/07/6/7149666/>
- Only 27% of Young People Voted in the Parliamentary Elections*. (2019). Retrieved from: <https://uatv.ua/uk/na-parlamentskyh-vyborah-progolosuvaly-lyshe-27-molodi-tsentri-razumkova/>
- Citizens' Assessment of the Situation in the Country, Trust in Social Institutions, Political and Ideological Orientations of Ukrainian Citizens in the Conditions of Russian Aggression (September–October 2022)*. (2022). Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykoideologichni-oriiientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r>
- Reznik, O. (Ed.). (2019). *Sociological Dimensions of Civil Society in Ukraine*. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- The Situation of the Youth of Ukraine 2021. A Representative Sociological Study*. (2021). Retrieved from: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/stanovishche-molodi-2021.pdf
- Ukrainian Generation "Z": Values and Orientations*. (2017). Retrieved from: <http://neweurope.org.ua/analytics/ukrayinske-pokolinnya-z-tsinnosti-ta-oriiientyry/>
- Bonomi, G., & Gennaioli, N. (2021). Identity, Beliefs, and Political Conflict. *Quarterly Journal of Economics*, 136(4), 2371-2411.
- Giugni, M., & Grasso, M. (2021). *Youth and Politics in Times of Increasing Inequalities*. California: Palgrave Macmillan Cham. DOI: 10.1007/978-3-030-63676-0
- Hensby, A. (2021). Political non-participation in elections, civic life and social movements. *Sociology Compass*, 15(1). DOI: 10.1111/soc4.12843
- Yair, O., & Sulitzeanu-Kenan, R. (2017). *The Politics behind Perceptions of Political Bias: The Intergroup Foundations of Neutrality Invocation and Reaction to Bias*. Retrieved from: <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Politics-behind-Perceptions-of-Political-Bias%3A-Yair-Sulitzeanu-Kenan/0b1de525c5ed1b8f61e150138c600d3f150d38f5>

Psychological Bases of the Influence of Emotional Condition on the Formation of Deviant Behaviors in Teenagers

UDC: 316.624; 159.99; 159.95; 159.922

DOI: 10.15421/172284

Hajiyeva Ayna Shirzad

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-1598-8157>, samirassu@yahoo.com

Adigozelova Shalala Ali

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-4277-0866>, semskamilli@gmail.com

Department of Psychology and Pedagogy, Sumgayit State University (Sumgayit, Azerbaijan)

Abstract

The article is devoted to the study of the characteristics of the influence of emotional reactions on deviant behavior in adolescents. The article analyzes the positions of researchers regarding the characteristics of the manifestation of emotions as a determinant of deviant behavior in teenagers in general. The purpose of the article is to relate the individual stages of the influence of emotional states on behavior and the structure of adolescent personality from a socio-psychological point of view.

The increase of deviant behaviors in modern times has increased the interest in the study of the problem by psychologists, defectologists, and psychoneurologists. In order to prevent the development of deviant behavior or to stop it, to understand it and to be able to recognize it at the initial stage of development, information about their determinants should be broad and clear. The spiritual and moral solution to the problems of deviant behavior contributes to the success of the development of society.

A fundamental principle of human behavior is that emotions energize and organize perception, thought, and action; all emotions have evolutionary adaptive functions. Emotions act as an internal language, a system of signals, through which the subject learns the importance of needs and demands of happenings. Deviant, non-adaptive behavior is characterized by varying degrees of impairment of adaptation to the environment, inability to control one's actions and correct them, severity, and specificity of mental changes. The most important of mental changes are emotional conditions and situations.

Many authors have described the influence of emotional conditions on behavior. Researchers mention that in the structure of a person's deviant behavior, actions performed against the background of emotional situations occupy a large place. As such situations, the authors mention emotional instability, constant frustration, increased personal and reactive anxiety, disappointment, fears of various origins, depression, increased psycho-emotional arousal, unstable mood background, irritability, increased emotional stress.

Keywords: teenagers, personality, emotional states, deviant behavior, social norm

Citation: Hajiyeva, A. Sh., & Adigozelova, Sh. A. (2022). Psychological Bases of the Influence of Emotional Condition on the Formation of Deviant Behaviors in Teenagers. *Grani*, 25(6), 165-169. <https://doi.org/10.15421/172284>

Психологічні основи впливу емоційного стану на формування девіантної поведінки у підлітків

Гаджієва Айна Шірзад кизи, Адигозелова Шалала Алі

Кафедра психології та педагогіки, Сумгаїтський державний університет (Сумгаїт, Азербайджан)

Анотація

Стаття присвячена вивченню особливостей емоційних реакцій у підлітків із девіантною поведінкою. Мета статті – пов'язати соціально-психологічні аспекти впливу емоційних ситуацій на поведінку і структуру особистості підлітка. У статті аналізуються позиції різних науковців та дослідників щодо особливостей прояву емоцій у підлітків загалом, а також як детермінанти девіантної поведінки. Поширення девіантної поведінки у сучасний час підвищило інтерес психологів, дефектологів, психоневрологів до вивчення проблеми. Інформація про їх детермінанти має бути широкою і ясною, щоб попередити чи зупинити розвиток девіантної поведінки, зрозуміти її та розпізнати на ранній стадії розвитку. Морально-етичне вирішення проблем девіантної поведінки сприяє успішності розвитку суспільства.

Основний принцип людської поведінки полягає в тому, що емоції активізують та організують сприйняття, мислення та дію; всі емоції мають адаптивні функції, що розвиваються у процесі еволюції. Емоції виступають як внутрішню мову, система сигналів, з яких суб'єкт засвоює потреба у що відбувається. Девіантна, неадаптивна поведінка характеризується різним ступенем порушення адаптації до навколишнього середовища, нездатністю контролювати свої дії та коригувати їх, вираженістю та специфічністю психічних змін. Найважливішими психічними змінами є емоційні стани.

Багато авторів описували вплив емоційних станів на поведінку. Дослідники відзначають, що у структурі неефективної поведінки людини важливу роль відіграють дії, що відбуваються на фоні особливих емоційних ситуацій. До таких ситуацій належать емоційна нестійкість, стійка фрустрація, підвищена особистісна та реактивна тривожність, фрустрація, страхи різного генезу, депресія, підвищене психоемоційне збудження, афективна насиченість переживаннями, нестійкий фон настрою, підвищена емоційна напруга.

Ключові слова: підлітковий вік, особистість, емоційні ситуації, девіантна поведінка, соціальна норма

Цитування: Hajiyeva A. Sh., Adigozelova Sh. A. Psychological Bases of the Influence of Emotional Condition on the Formation of Deviant Behaviors in Teenagers. *Grani*. 2022. Том 25. №6. С. 165-169. <https://doi.org/10.15421/172284>

Стаття надійшла / Article arrived: 28.11.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Introduction. The problem of the influence of emotional states on personality behavior is one of the most important issues in modern psychology.

Emotional states are one of the most interesting and focused problems in the history of psychology, but less facts have been obtained compared to problems such as activity, behavior, communication, and intelligence. This is due to the complex nature of emotional states, difficulties in measuring them during experimental studies, and other characteristic factors.

A significant number of studies in modern times have shown the depth of the problem and defined a range of directions for analyzing behavioral psychology.

Appearance of the emotional sphere in the structure of an individual's adaptive behavior occupy one of the leading places, acting as one of the possible causes of deviant behavior and as a criterion for the disorganization of mental activity that aggravates this situation.

Personality deformations and orientation of adolescents with deviant behavior are manifested by emotional instability, character accentuation, unformed methods of resistance to negative situations, inadequate coping strategies, tendency to show uncontrollable aggression and are accompanied by various social manifestations. Emotions, which act as regulators of behavior, organize the interaction of adolescents with the external environment, perform an important adaptation function that provides active forms of their life. Violation of emotional regulation of behavior, according to modern research, directly leads to adjustment disorder, social-psychological deformation of personality.

Formulation of the problem. Studying the influence of the emotional states of teenagers on deviant behavior gives us an opportunity to expand our understanding of the factors that ensure their effective behavior in the process of adaptation to the social environment.

Adolescents do not know how to independently regulate their deviant behavior, organize their life and time, develop and set goals, and value time. Therefore, preventive work with deviants should be established, and special attention should be paid to the constructive formation of the life and time organization of children and adolescents.

The traditional object of research within the psychology of deviant behavior is the structure of mental activity and behavior of children and adolescents. However, deviant behavior is not only a phenomenon of adolescence. It is known that the behavior of a person of mature age is capable of deviating from the norm and can be of different nature.

One of the important issues for studying the specific characteristics of deviant behavior is the behavioral criterias related their age. According to the age, the behavior norm is understood as a behavior model, a system of behavior that an individual should follow is accepted according to a certain age. In the process of assessing the age norm, it is necessary to analyze the various activity characteristics that a person of a certain age should be suitable for.

Objectives of research:

- to implement preventive measures to eliminate the difficulties faced by teenagers due to deviant behavior;
- to study the relationship between the teenagers' personalities and the emergence of emotional instability;
- to take into account the choice of specialty of teenagers, unique professional training, individual psychological characteristics, stereotypes and orientations, motives and actions, the influence of deviant behavior on personality directions;
- to prioritize the use of self-improvement and self-education measures to overcome difficulties.

Main part. The term "deviance" means the behavior of an individual or a group that does not conform to generally accepted norms, as a result of which these norms are violated by them.

Deviant (lat. *Deviatio* - deviation) behavior is understood as: actions that do not conform to the officially defined or actually defined norms (standards, templates) in a certain society (Naboychenko, 2007, p. 76)

Sometimes deviant behavior can be confused with delinquent behavior. Both concepts differ sharply from each other in terms of their types and character.

- Deviant behavior is behavior that deviates from social norms and does not require legal evaluation.
- Delinquent behavior is a direct violation of law and requires legal assessment. It is necessary to take into account all the social, economic, psychological and biological factors affecting a person at the initial stage of his socialization process.

If any negative situation occurs in the process of socialization, then the unfavorable tendencies in the young person at the beginning will coincide with the favorable tendencies that arise due to this situation and will lead to deviant behavior.

There are several typologies of deviant social behavior: Type of delinquency; Type of addiction; Pathocharacterological type; Psychopathological type; A type of behavior based on hyperbolization.

Age stratification includes a system of age-related socio-psychological expectations. "Adolescence" means, on the one hand, the completion of physical, especially sexual maturity, and on the other hand, the transition from dependent childhood to independence, reaching social maturity.

A review of the literature and practical observations on the age problem allow us to talk about the fact that the experience of adolescence is not enough for normal well-being, and the experience of adults has not yet been mastered.

In this regard, two main characteristics of adolescence can be attributed (Gurova, 1981, p. 110).

1. Increased importance of emotional contacts compared to other ages.
2. Adolescents opposed to adult society by intense socialization that replaces the characteristic.

The "crises" of adolescence occur between the characteristics acquired while satisfying the specific

sociological demand given to them by social life, i.e. when the developing teenager wants to take a certain position in the social environment of the elderly, the increased demand for independence and the opportunities to realize this independence.

External and internal factors have a great role in the formation of deviant behavior in adolescents. We can say many examples on external factors such as socio-economic status, low standard of living, exclusion from the social environment, bullying, inciting a person to deviant behavior, etc.

The psychological condition, i.e., the person's use of various forms of deviant behavior in order to satisfy the deformed needs and antisocial tendencies are included to the internal factors include.

There are more several approaches to assessing behavior: psychological, psychiatric, ethnocultural, age, gender, professional, and phenomenological. The psychological approach, unlike the social approach, considers deviant behavior in relation to intrapersonal conflict.

Psychological characteristics of teenagers are characteristic:

- sudden change of mood
- instability of interests,
- sensitivity,
- introspection,
- overconfidence,
- overestimation of one's capabilities,
- the simultaneous manifestation of the polar qualities of the psyche (self-confidence) and weakness, shamelessness and shyness, love, and cruelty, etc.)

Adolescence is characterized by obvious emotional instability, sharp mood swings. In the structure of deviant behavior of teenagers, emotional instability, aggressiveness, personal and reactive anxiety, fears of various origins, unstable background, increased emotional stress occupy a large place.

In adolescence, stormy emotional outbursts are often replaced by external calmness and a sarcastic attitude towards others. A tendency to self-analysis often leads to the occurrence of depressive situations. In teenagers, purposefulness and perseverance are combined with impulsivity and instability, increased self-confidence and determination. During this period, a conscious attitude towards one's needs and abilities, tendencies and behavioral motives, experiences and thoughts is formed. Self-awareness is also expressed emotionally - the semantic assessment of subjective capabilities, in turn, acts as a justification of the appropriateness of actions and actions. The formation of self-awareness during adolescence determines the emergence and development of age characteristics.

V. Kondrashenko groups emotional-behavioral reactions during adolescence as follows (Kondrashenko, 1988, p. 64). Emancipation reaction. Peer grouping reactions. Passion reaction. Reactions caused by sexual desires. Reactions related to the formation of self-consciousness.

Emotional states affect the process of personality formation and functioning, organization of behavior. Acting as a regulator of behavior, emotions play an important adaptive function in organizing a person's interaction with the external environment and in providing active forms of his life.

The emotional sphere carries out the activation, motivation, and affective evaluation of reality, organizes single forms of behavior that solve simple and complex adaptation tasks. Emotional response depends on the level of mental development. In fact, the higher the intellectual development, the better the person will be able to distinguish the cause of the inconsistency of the situation he is facing, and the emotional reactions will be adjusted accordingly.

Researchers expressed different positions in their approach to the issues of defining emotions, mechanisms of influence on behavior, and functions.

S. L. Rubinstein considered that "Mental processes are not only cognitive, but also affective, emotional-volitional processes. They express not only knowledge about events, but also attitude towards them. They reflect not only the events themselves, but also the importance for the life and activity of the subject surrounding them." (Rubinstein, 2009, p. 78) S. L. Rubinstein comes to the following conclusion, which is of great importance: "Emotion itself is the unity of the emotional and the intellectual."

According to S. L. Rubinstein, not only emotion determines the activity, but it is also determined by the activity itself (Rubinstein, 2009, p. 143).

L. S. Vygotsky notes that every emotion is either a call to action or its opposite. While accepting that there are significant differences between understanding and emotional states, it would not be correct to affirm their complete autonomy and independence (Vygotsky, 1984, p. 76).

A. N. Leontyev's position about the influence of emotions on activity is that emotions perform an internal signal function. The characteristic of emotions reflects the attitude of the subject to its successful implementation in the activity corresponding to the motive. This relationship does not arise from reflexes, but from their direct feeling and impression." A. N. Leontyev also believes that emotions are the internal regulator of activity, but the function of behavior regulation is not performed directly by emotions, but through motives (Leontyev, 1977, p. 142).

Z. Freud reviewed almost every aspect of human mental and social life. Z. Freud's study of the leading role of excitement in the content of neuroses, inappropriate and provoked behavior, consideration of aggressive elements in human behavior is of special interest. Z. Freud showed that we are, first of all, not rational creatures, but creatures driven by great emotional forces, the origin of which is often unknown. Strong emotional reactions leave strong injuries in the psyche in childhood (Freud, 2001, p. 93).

F. Perls looked for the main cause of all neurotic conditions in the suppression of emotions. According to

his conclusion, arousal is intensified when the expression of emotions is narrowed. Even at this time that the symptoms of frigidity or phobic reaction, which F. Perlz calls "holes in our personality", develop. This emotional destabilization leads the mind to drift away from awareness (Perlz, 1998, p. 73).

Although A. Adler noted the importance of aggression and tendency to power in his works, he equated aggression not with hostility, but rather with initiative and the ability to overcome obstacles. He considers aggression and power tendencies as manifestations of a common motive - the goal of achieving superiority or perfection, self-improvement, and the development of one's abilities and capabilities (Adler, & Jung, 1997, p. 163).

K. Khorni's research has a great importance in understanding the nature of the influence of emotions on behavior. In the works of K. Khorni, it is claimed that a person constantly struggles with the anxiety that creates a sense of danger, with the feeling that others do not like and appreciate him. K. Horney did not deny the importance of childhood for emotional development, but, in his opinion, it is not the frustration of libidinous desires, but rather pathogenic conditions that make children feel insecure, unloved and unnecessary. K. Khorni saw the cause of neuroses in the aggregate of children's impressions and experiences (Xorni, 1939, p. 121).

A. Maslou concentrates his attention on the conditions necessary for the healthy development of the personality and determining the self-actualization of people (Maslou, 1997, p. 76).

The core of E. Erikson's concept is a model divided into eight stages in human development. Each stage consists of psychological, biological, and social components and is based on previous stages. In this model, important concepts are collected that indicate that the source of all injuries is in childhood: basic trust

- basic mistrust, shyness and freedom, doubt - initiative, guilt - diligence, incompleteness - self-similarity, deviant actions, intimacy - self-isolation, productivity - stagnation, self-completion - despair. These concepts clearly show how important role the emotional field plays in the formation of personality (Erikson, 1997, p. 214).

H. Sullivan believed that any tension is a potential opportunity for action, whether perceived or not. One of the types of stress described by H. Sullivan is a result of any real events of the surrounding world but is passed from parent to baby as a result of empathy (Sullivan, 1953, p. 214).

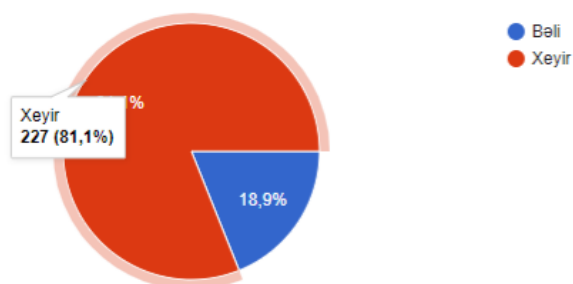
The study of children's behavior in frustration by K. Levin is of special interest for research. He decided to test his so-called "differential hypothesis". The essence of this hypothesis can be formulated as follows: under conditions of frustration, behavior becomes more dedifferentiated, less colorful, less flexible (Levin, 2000, p. 112).

It has been established that the main function of emotions is important for people to understand each other, to convey their thoughts not only through speech, but also through body language, making judgments, establishing favorable relations in joint activities and communication. From this point of view, emotional states characterize a person socio-psychologically.

However, this control, which depends on the mental level, to influence the manifestation of one's emotions, is not always possible. The socio-psychological characteristics of adolescents with deviant behavior are related to the interaction of external conditions and internal factors, which lead to a violation of socialization.

In order to determine the "level of propensity for deviance in teenagers", we presented questionnaire questions to teenagers. The main goal of the study is to determine the number of adolescents who may have deviant behavior.

280 yanıt

Graph 1. The level of propensity for deviance in teenagers

The main purpose of presenting survey is to determine the frequency of aggressive reactions in teenagers.

"Can you overcome the urge to harm others from time to time?" 81.1% answered no to the question and declared that they are prone to deviant behavior.

Deviant behavior is one of the topical issues of psychoprophylaxis. The purpose of psychoprophylaxis

is the elimination of failures and deficiencies in the system of interpersonal relations. Psychoprophylaxis is considered one of the main directions of psychological services for the correction and elimination of healthy but certain behaviors. This goal can be achieved through a number of interrelated tasks.

The main tasks of psychoprophylaxis of deviant behavior in teenagers:

- Forming relationships according to rules and social norms;
- Forming a healthy lifestyle;
- Setting positive life activities and goals and developing appropriate skills;
- Development of social success of a person in the vital fields of activity;
- Inclusion of the individual in supportive social groups with positive social goals;
- Development of productive self-regulation skills;
- Timely correction of broken interpersonal relations.

Approbation of research results. The main provisions of the article are reflected in the author's theses submitted to scientific conferences in Azerbaijan and abroad, as well as in scientific articles published in various journals in Azerbaijan and abroad.

Conclusion. In modern times, all spheres of life are subject to serious changes, old norms of behavior are devalued, and this problem has become particularly acute. The discrepancy between what is expected and what is real increases the tension and changes the behavior pattern of society and man. Important changes in norms take place in the socio-economic situation.

Cultural values are often destroyed, the entire system of social control is weakened. The importance of studying these problems is obvious: deviant behavior is a social and psychological phenomenon. Having determined the nature and degree of deviant behavior, it is time to organize the development of a system of measures differentiated by population groups in the short term. Moreover, these measures should not only affect different categories of people directly, but also indirectly, should be related to the improvement of people's lifestyle. The main result of the research conducted on the psychological characteristics of deviant behaviors caused by negative emotional situations during adolescence is that if the tendency of young people to deviant behavior

is not prevented, this situation will continue to increase and will be directed towards delinquent behavior.

Adolescence is a period in which choices and goals help shape one's future life course. If a teenager communicates directly with people with deviant behavior and values the group they belong to as a standard environment, it is expected that that young person will soon become an active member of this group.

In order to prevent this, the number of preventive measures should be increased, it is necessary to identify these teenagers who are included in the risk group in educational institutions and create conditions for them to return to their previous healthy environment.

The manifestation of almost all forms of deviant behavior among young people in recent years prompts the implementation of the following measures.

- Identification of those who prone to deviant behavior among teenagers and their involvement in psychotherapies;
- Parents and educators should be prepared for all possible negative situations and inculcate the behaviors they should do in dangerous situations;
- not spare social-psychological support to young people experiencing a negative emotional state;
- To quickly identify social groups belonging to deviant behavior and create conditions for their involvement in a healthy environment;
- To conduct various educational and correctional consultations with teenagers who have deviant behavior;
- Taking into account the effects of social-media tools on teenagers, showing the possible harm of deviant behavior and dissuading them from this behavior, etc. matters.

It is important to support teenagers in difficult and unexpected situations, to provide them with a developmental zone, to normalize their interpersonal relationships, and to develop their social and psychological qualities.

REFERENCES

- Adler, A., & Jung, K. G. (1997). The Results of the Review of the Dynamic Model. *Theory of personality* (pp. 161-213). M.-SPb: Peter.
- Aliyev, R. I. (2006). *Educational psychology*. Baku: Nurlan.
- Ego-Psychology and Related Trends in Personality Theory: Erickson E., E. Fromm, K. Horney. (1997). *Theory of personality* (pp. 214-246). St. Petersburg: Peter.
- Freud, Z. (2001). *Prohibition, Symptom and Fear*. SPb.: Peter.
- Gurova, R. G. (1981). *Sociological problems of education*. M.: Pedagogika.
- Horney, K. (1939). *New Ways in Psychoanalysis*. New York: Norton.
- Jabbarov, R. V. (2004). *Psychological analysis of the process of self-awareness in teenagers*. (Psychology. science. candidate dissertation). Baku.
- Kondrashenko, V. T. (1988). *Deviant behavior in teenagers: Social psychological and psychiatric aspects*. Minsk: Belarus.
- Leontyev, A. N. (1977). *Activity. Consciousness. Personality*. M.
- Levin, K. (2000). *Field Theory in Social Sciences*. St. Petersburg: Sensor.
- Maslou, A. (1997). *Psychology of Life*. Kyiv: Refl-buk, Wakler.
- Naboychenko, E. S. (2007). *Psychology of Deviant Behavior in Adolescents*. (Monograph). Yekaterinburg: Publisher Kalinina G.P.
- Perlz, F. (1998). *Gestalt-Seminars*. M.: Institute of Humanitarian Research.
- Rubinstein, S. L. (2009). *Basics of general psychology*. St. Petersburg: Peter.
- Sullivan, H. S. (1953). *Conceptions of Modern Psychiatry*. New York: Norton.
- Vygotsky, L. S. (1984). *The Study of Emotions*. T. 4. M.: Pedagogika.

Pedagogical Diagnostics in the Correction of Spastic Forms of Movement Disorders in Children of Early Age

UDC: 376-053.2:[796.035:616.7]

DOI: 10.15421/172285

Moga Mykola**Dr.Sc., Full. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-6463-9426>, moga2003@ukr.net
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)**

Abstract

The article deals with pedagogical diagnosis of young children with movement disorders. The problem of developing the methodological and theoretical foundations of the purposeful impact of correctional work on the body of a child with developmental abnormalities, taking into account the test results, is also noted.

The need for systematic use of the potential of testing the child's muscle tone at the initial stage of his motor development is substantiated. Special attention was paid to the interaction of the three components of the tonic state of the muscles of the neck, upper and lower limbs of healthy children aged 1-3 years and their peers with spastic syndrome of movement disorders. Anatomical and functional specifics of the tests reveal the prerequisites for further potential opportunities in the correction of the motor sphere of this contingent of children.

The purpose of our research is the analysis and development of a system of pedagogical testing and detection of motor development disorders of young children with musculoskeletal disorders.

The study made it possible to draw the following conclusions: 1. The main symptom of muscle spasticity is a chronic pathological increase in muscle tone. 2. Currently, there are various methods of studying the features of muscle tone in children and adults, starting from the most elementary visual-palpatory tests and ending with complex medical hardware studies. 3. The basics of pedagogical testing of the tonic state of the muscles of the upper and lower limbs of young children with spastic syndrome of movement disorders have been developed. Further prospects for research in this scientific and practical direction lie in the search for additional opportunities for pedagogical testing in the detection of movement disorders and the use of adaptive physical education to improve the development of movement qualities, abilities and skills, which creates conditions for further successful socialization.

Keywords: young children, spastic forms, movement disorders, pedagogical testing**Citation:** Moga, M. (2022). Pedagogical Diagnostics in the Correction of Spastic Forms of Movement Disorders in Children of Early Age. *Grani*, 25(6), 170-179. <https://doi.org/10.15421/172285>

Педагогічна діагностика в корекції спастичних форм рухових порушень у дітей раннього віку

Мога Микола**Дніпровський національний університет ім. Олесь Гончара (Дніпро, Україна)**

Анотація

У статті розглядаються питання педагогічної діагностики дітей раннього віку зі руховими порушеннями. Також зазначається проблема розробки методологічно-теоретичних основ цілеспрямованого впливу корекційної роботи на організм дитини яка має відхилення у розвитку враховуючи результати педагогічної діагностики.

Обґрунтовано необхідність системного використання потенціалу тестування м'язового тону дитини на початковому етапі його рухового розвитку. Особлива увага зверталася на взаємодію трьох складових тонічного стану м'язів шиї, верхніх та нижніх кінцівок здорових дітей 1-3 років та їх однолітків із спастичним синдромом рухових порушень. Анатомічна і функціональна специфіка проведення тестів виявляє передумови подальших потенційних можливостей в корекції рухової сфери даного контингенту дітей.

Метою нашого дослідження є аналіз та розробка системі педагогічного тестування та виявлення порушень рухового розвитку дітей раннього віку з порушеннями опорно-рухового апарату.

Дослідження дозволило зробити такі висновки: 1. Основною ознакою спастичності м'язів є хронічне патологічне підвищення м'язового тону. 2. Нині існують різні методи дослідження особливостей м'язового тону у дітей і дорослих, починаючи від найелементарніших візуально-пальпаторних проб і закінчуючи складними медичними апаратними дослідженнями. 3. Розроблено основи педагогічного тестування тонічного стану м'язів верхніх та нижніх кінцівок дітей раннього віку із спастичним синдромом рухових порушень.

Подальші перспективи досліджень у цьому науково-практичному напрямі лежать у межах пошуку додаткових можливостей педагогічного тестування при виявленні рухових порушень та використання адаптивного фізичного виховання в покращенні розвитку рухових якостей, умінь та навичок, що створює умови для подальшої успішної соціалізації.

Ключові слова: діти раннього віку, спастичні форми, рухові порушення, педагогічне тестування**Цитування:** Мога М. Педагогічна діагностика в корекції спастичних форм рухових порушень у дітей раннього віку. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 170-179. <https://doi.org/10.15421/172285>

Стаття надійшла / Article arrived: 30.11.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Вступ.

Актуальність проблеми. Особливу тривогу останнім часом викликає дитяча інвалідність, а також різні легені відхилення у руховому розвитку. Це зумовлено наслідками складних соціальних умов, екологічних криз, найбільших аварій, загального низького культурного рівня населення та аналогічного медичного обслуговування.

В Україні та за її межами приділяється недостатня увага дітям, які мають різні відхилення у розвитку. Але, незважаючи на це все ж таки існують спеціальні дитячі установи, спеціалізовані групи в масових дошкільних закладах, які охоплює сотні тисяч дітей з різними відхиленнями у розвитку: що мають затримку в психічному розвитку, з порушенням опорно-рухового апарату, з порушенням слуху, зору, мови і т. д. Робота з ними ведеться за спеціальними програмами, методиками, які враховують особливості кожної конкретної дитини, яка має ті чи інші відхилення у розвитку. Адже саме у дошкільному віці можливе досягнення найбільшого лікувально-відновного ефекту з подальшим усіляким відновленням, виходячи зі ступеня тяжкості та форм даних порушень.

Головним напрямом корекційно-відновної роботи з дошкільнятами є максимально-можлива соціальна адаптація їх у суспільстві. І в цьому плані вирішення проблеми має бути комплексним, всебічним.

Одним із основних напрямків у відновлювальній роботі з цим контингентом дітей слід визнати корекційне фізичне виховання.

З одного боку, вже накопичено досить великий матеріал, що дозволяє стверджувати, що:

1) нестача рухів /гіпокінезія/ у дошкільнят, як і в людей взагалі, послаблює організм загалом і створює передумови виникнення різних захворювань;

2) гіпокінезія, створюючи загальне несприятливе тло в організмі, нерідко обумовлює погіршення у розвитку власне аномального відхилення;

3) нестача рухової активності дітей (особливо мають порушення в опорно-руховому апараті) тягне за собою низький рівень їх рухових здібностей, що разом з обтяжливою дією рухових відхилень, які значно обмежує можливості дітей повноцінно вести соціальний/побутова, навчальна, а надалі трудова адаптація/ спосіб життя.

Природжені та набуті захворювання та ушкодження опорно-рухового апарату (ОДА) спостерігаються у 5-7% дітей. Діти з порушеннями ОДА провідним є руховий дефект (недорозвиток, порушення чи втрата рухових функцій). Основну масу серед них складають діти із церебральним паралічем (89%). Дитячий церебральний параліч (ДЦП) за останні роки став одним із найпоширеніших захворювань нервової системи у дітей. З іншого боку, досить численні дослідження, проведені з дітьми, що мають різні особливості в стані здоров'я, переконливо

показують, що застосування науково обґрунтованих рухових навантажень, що враховують специфіку захворювання, сприяють зміцненню здоров'я в цілому, корекції та компенсації рухового розвитку, а також розвитку рухових якостей, умінь і здібностей, які роблять дітей мають особливості розвитку ставати соціально адаптованими і менш страждають від своєї недуги (Katz, & Rymer, 1989).

Зазначимо суттєвий прогрес у розробці проблеми корекційного фізичного виховання дітей з відхиленнями у розвитку. Водночас треба констатувати, що ця галузь досліджень у своєму розвитку підійшла до якісно нового рубежу, який необхідно подолати: тут стає дедалі складнішою проблема розробки методологічно-теоретичних та методичних основ цілеспрямованого впливу фізичними вправами на організм дитини, що має відхилення у розвитку.

Більше трьохсот років тому Р. Декард писав: "Ми приходимо до пізнання двома шляхами, а саме: шляхом досвіду та дедукції, але досвід часто вводить нас в оману".

Отже, під руховими порушеннями мається на увазі спотворення або недорозвинення таких якісних складових рухової діяльності, як схема (стереотип, навик) руху, комплекс рухових якостей або їх складових, а також анатомо-фізіологічних компонентів функціональних рухових систем організму, що окремо (або в сукупності) призводить до певного зниження кінцевої результативності конкретного виду рухової діяльності.

Схема диференціювання буде неповною, якщо ми не спробуємо (хоча б з певним ступенем наближення) розділити рухові порушення на рівні, залежно від їхнього негативного впливу на конкретний вид діяльності. Таким чином, процес виявлення характеру (форми) та ступеня рухових порушень на даному "педагогічному" рівні набуде ємності та завершеності.

Метою нашого дослідження є аналіз та розробка системи педагогічного тестування та виявлення порушень рухового розвитку дітей раннього віку з порушеннями опорно-рухового апарату.

Викладення основного матеріалу. У масових дошкільних закладах найбільш поширений легкий ступінь рухових порушень у дітей. У той час, як у спеціальних дитячих закладах мають місце всі ступені тяжкості порушень, включаючи середню тяжкість і важку (маються на увазі діти, які страждають на церебральний параліч, затримку психомоторного розвитку, розумово відсталі, сліпі тощо). На підставі обстеження (діагностування) рухового розвитку дітей з особливостями у розвитку, а також дітей масових дошкільних закладів, педагог отримує дані про форму та ступінь тяжкості рухових порушень або відставання у руховому розвитку ставлячи перед собою певну мету та завдання для подолання даних порушень (Мога, 2008).

З метою виявлення особливостей рухових порушень у дітей раннього віку зі спастичними формами парезів нами протягом 2012 – 2022 років проводився педагогічний експеримент. За цей період було обстежено 256 дітей зазначеної категорії в Одесі і Одеській області (установи дошкільної освіти № 248, 193, 151, а також Центр реабілітації рухом. Кількість дітей, які відвідують дошкільні установи, дорівнювала 198 особам, решта 58 підопічних обстежувалися в приватному порядку. Відповідно для порівняння результатів було обстежено 232 здорові дитини такого ж віку, які відвідують заклади дошкільної освіти «Райдужний» Овідіопільського району Одеської області, а також дитячі дошкільні заклади № 29, № 151, № 307 м. Одеси.

Обстеження проводилися в кілька етапів, в основному вони відповідали формату навчальних років: 2012 – 2013, 2013 – 2014, 2014 – 2015, 2020 – 2021, 2021 – 2022. Додатково проводилася дослідницька робота з дітьми, щодо яких організовувалися заняття приватно, поза «стінами» закладів дошкільної освіти.

М'язове тестування – оцінка здатності м'язів реагувати збільшенням збудження на розтягнення його черевця, тобто аналіз функціонального стану тонусу і сили досліджуваного м'яза (Мога, 2019).

Передусім, з'ясувався стан тонусу м'язів верхніх і нижніх кінцівок. Проводилося це дослідження за допомогою модифікованої візуально-пальпаторної методики. Метою його було попереднє встановлення діагнозу щодо дітей зі спастичними парезами, а також комплектація відповідних груп з однаковою ступенем тонічних порушень. Потім аналогічні дослідження тонічного стану м'язів проводилися у здорових дітей раннього віку. Результати досліджень заносилися в спеціальні протоколи. (Беседа, 2022)

Вже на рівні дослідження тонічного стану м'язів у спокої і при стандартному фізичному навантаженні було виявлено помітну різницю щодо функціональних показників нейро-м'язового комплексу у дітей зі спастичними парезами та їхніми здоровими однолітками. Це з легкістю можна було визначити на прикладі початкового тонічного стану м'язових волокон – вони суттєво відрізнялися (Ратнер, 2005).

Як приклад наведемо результати тестування тонічного стану м'язів лише двох груп: в одній з них (23 дитини) знаходилися здорові діти, в другій – малюки зі спастичним синдромом (25 дітей). У здорових дітей умовної контрольної групи (табл. 1) при діагностиці ліктьових суглобів зовсім не відчувалося підвищення тонусу м'язів цієї ділянки, натомість було зафіксовано стан нормотонії (коли плече та передпліччя займали своє природне анатомічне положення). У більшому ступені у ліктьових суглобах простежувалась тенденція до неприродної рекурвації верхніх кінцівок за типом

надмірного перерозгинання. Так, тільки в цій групі 16 дітей мали ознаки легкої та помірної млявості м'язового тонусу у ліктьових суглобах, що свідчить про поширеність саме млявого периферичного парезу у верхніх кінцівках.

Окремі прояви гіпертонічних ознак спостерігалися у дітей раннього віку при обстеженні променезап'ясткових суглобів. З 24 дітей контрольної групи ознаки легкої та помірної м'язової гіпертонії мали лише 3 малюки (13%).

Зовсім інша картина спостерігалася при обстеженні дітей раннього віку зі спастичним синдромом рухових порушень. Майже всі діти зі спастичним синдромом мали ознаки підвищеного м'язового тонусу у верхніх та нижніх кінцівках (23 з 25 дітей), що становить 92%. За ступенем прояву спастичності результати розподілилися таким чином: 8 дітей мали помірний рівень м'язової гіпертонічності на рівні + 2 бали, решта дітей (13 осіб) – легкий ступінь із показниками +1 бал.

На відміну від контрольної групи гіпотонічні прояви у цієї категорії дітей не спостерігалися. З урахуванням того, що під час пологів у більшості дітей травмується саме шийна ділянка хребта (про це свідчать дані обстеження дітей контрольної групи), можна припустити, що справжній рівень м'язової напруги у дітей зі спастичним синдромом може бути ще більшим – просто він «маскується» внаслідок наявності шийної периферичної патологічної імпульсації, що йде з рівня C5 – D2.

Чимало тестів було проведено для дослідження рухливості у суглобах верхніх і нижніх кінцівок. За основу бралися медичні проби та авторські ігрові тести (Ратнер, 1985; Ефименко, 2015). До них увійшли такі тести для рук:

1. «Гармошка».
2. «Долоньки».
3. «Голодне каченя».
4. «Стеблинка».
5. «Плавники».

Якщо аналізувати результати тестування ступеня рухливості у суглобах верхніх кінцівок, то вони попередньо збігаються з даними обстеження тонусу у кінцівках. У дітей умовної контрольної групи (здорових малюків) спостерігалася не лише нормальна рухливість біоланок рук – майже у 83% досліджених було помічено зайву, неприродну гіперрухливість, що знову підтверджує той факт, що левова частка дітей раннього та дошкільного віку мають негативні наслідки пологового травмування саме шийної ділянки хребта з ураженням периферичної нервової системи, які в більшості випадків не діагностуються навіть лікарями (педіатрами, неврологами, ортопедами).

Малюки зі спастичним синдромом рухових порушень демонстрували протилежну картину. Нормативні показники було виявлено у

Таблиця 1

Результати тестування тонічного стану верхніх кінцівок здорових дітей раннього віку

№ п/ п	Прізвище, ім'я	Вік (рік, міс.)		Тонічна діагностика плечового пояса і верхніх кінцівок											
				"Огляд літака"				"Тести Ковалія"							
		Вих	Підс	Вих.		Підс.		Вих. пр.		Підс. пр.		Вих. лів.		Підс. лів.	
				п.	л.	п.	л.	з.п.	п.п.	з.п.	п.п.	з.п.	п.п.	з.п.	п.п.
1	Вова Ч.	3	3,9	-1	--1	-1	-1	--1	-1	-1	--1	-1	-1	-1	-1
2	Вероніка Г.	3,1	4,6	-1	--1	-1	-1	2	0	2	0	2	0	2	0
3	Саша М.	3,1	4,7	--1	-1	--1	-1	-3	-1	-3	-1	-3	-1	-3	-1
4	Кирил С.	3,1	4,7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5	Ліза Л.	3,4	4	-1	-1	-1	-1	-3	-1	-3	-1	-3	-1	-3	-1
6	Рената Г.	3,6	4,2	-1	--1	-1	-1	0	0	0	0	0	0	0	0
7	Ул'яна П.	3,7	4,3	-1	-1	-1	-1	0	0	0	0	0	0	0	0
8	Кирил І.	3,8	4,4	0	0	0	0	1	0	1	0	1	0	1	0
9	Аліса Ш.	3,9	4,5	-1	--1	-1	--1	-2	-1	-2	-1	-2	-1	-2	-1
10	Єгор Г.	4,1	4,9	-2	--2	-2	--2	0	-1	0	-1	0	-1	0	-1
11	Герман С.	4,1	4,9	-1	-1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
12	Настя К.	4,2	4,10	0	0	0	0	-1	0	-1	0	-1	0	-1	0
13	Дар'я К.	4,2	4,10	-1	-1	-1	-1	0	0	0	0	-1	-1	-1	-1
14	Денис Л.	4,2	4,10	-1	-1	-1	-1	-1	--1	-1	-1	-1	--1	-1	--1
15	Ганна Г.	4,2	4,10	0	0	0	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1
16	Дар'я Б.	4,3	4,11	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
17	Влад П.	4,3	4,11	-2	--2	-2	-2	-2	-1	-2	-1	-2	-1	-2	-1
18	Річард Г.	4,4	5	-2	-2	-2	-2	1	0	1	0	1	0	1	0
19	Аїда А.	4,4	5	-1	-1	-1	-1	--1	--1	-1	-1	--1	-1	--1	-1
20	Гліб З.	4,5	5,1	0	0	-1	-1	-1	0	-1	0	-1	0	-1	0
21	Микита М.	4,5	5,1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
22	Роман В.	4,7	5,3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
23	Роман Б.	4,9	5,5	-2	--2	-2	-2	-1	--1	-2	-1	-1	-1	-2	-1

27% досліджених, решта дітей (15 малюків) продемонстрували обмеження рухливості у суглобах: 3 з них мали середній ступінь тяжкості обмеження, а решта (12) – легкий ступінь.

Рухливість у суглобах нижніх кінцівок досліджувалася за допомогою таких тестів:

1. «Велосипед».
2. «Вартовий».
3. «Посиденьки».
4. «Прапорець».

За результатами тестування рухливості суглобів нижніх кінцівок було отримано такі дані. У контрольній групі 18% дітей продемонстрували нормативні показники, решта, що нас здивувало, показали ознаки млявості, гіпотонії на рівні «-1», «-2» і навіть «-3» умовних бали (Табл.2). Пояснити неприродний стан м'язів нижніх кінцівок можна таким чином:

1. Загальним педагогічним занепадом у фізкультурно-оздоровчій роботі, що привело до недорозвинення повноцінного м'язового корсету тазу та нижніх кінцівок.

2. Наявністю так званого міотонічного синдрому, що пов'язано з поширеним травмуванням верхньошийної ділянки хребта при пологах. Обмеження кровопостачання у стовбур головного мозку призводить до зниження функціонування ретикулярної формації, яка контролює тонус м'язів всього тіла. В наслідок цього настає дифузна м'язова гіпотонія, що ми часто спостерігаємо у так званих «здорових» дітей. Нажаль, ця симптоматика також чомусь не діагностується лікарями (Васильєва, Зотов, & Крашенинников, 2007; Lance, 1980).

Діти раннього віку зі спастичним синдромом продемонстрували зовсім іншу картину: у 22%

із них спостерігалися нормативні показники рухливості у ногах, проте решта малюків (16 осіб) не змогли виконати тести на нормативному рівні – у них спостерігалася обмеженість у суглобах нижніх кінцівок, що цілком природно для

дітей з таким діагнозом. Особливо наочно це було продемонстровано на прикладі гомілкостопних суглобів. У тесті «Прапорець» 13 дітей не змогли тильно зігнути стопу (за допомогою дорослого) на нормативний кут у 60°.

Таблиця 2

Результати тестування тонічного стану м'язів нижніх кінцівок дітей раннього віку зі спастичним синдромом

№ п/п	Прізвище, ім'я	Вік (рок., міс.)		Тонічна діагностика тазового пояса та нижніх кінцівок											
				"Годинничок"				"Промінчик"				"Прапорець"			
				Вих.		Підс.		Вих.		Підс.		Вих.		Підс.	
				п.	л.	п.	л.	п.	л.	п.	л.	п.	л.	п.	л.
1	Настя П.	3,2	3,10	+2	+2	+1	+1	+1	+1	+1	+1	++2	+2	++2	+2
2	Анна Б.	3,3	3,11	++2	+2	++2	+2	++1	+1	++1	+1	++1	+1	+1	+1
3	Анжела Р.	2,10	3,6	+1	++1	+1	+1	0	0	0	0	+2	+2	+2	+2
4	Альона Б.	2,9	3,6	++2	+2	++2	+2	++1	+1	++1	+1	++1	+1	+1	+1
5	Борис О.	2,11	3,7	++1	+1	+1	+1	++1	+1	+1	+1	++2	+2	+2	+1
6	Борис М.	2,11	3,7	+2	++2	+2	+2	+1	+1	+1	+1	+2	+2	+1	+1
7	Батр К.	3,2	3,10	+2	+1	+2	+2	+1	+1	+1	+1	+2	+2	+2	+2
8	Віра С.	2,8	3,4	+1	+1	+1	+1	+2	++2	+2	+2	+2	++2	+2	+2
9	Василина Ч.	3,4	4,0	++1	+1	+1	+1	0	0	0	0	0	0	0	0
10	Гриша Я.	2,8	3,4	+1	++1	+1	++1	+1	++1	+1	++1	0	0	0	0
11	Георгій У.	2,9	3,5	+1	+1	+1	+1	+1	+2	+2	+2	+1	+1	+1	+1
12	Дмитро С.	3,1	3,9	++2	+2	+2	+2	+1	+1	+1	+1	++1	+1	++1	+1
13	Діана Т.	3,3	3,11	0	0	0	0	++1	+1	+1	+1	++1	+1	+1	+1
14	Дар'я Р.	2,11	3,7	++1	+1	+1	+1	+1	+1	+1	+1	+2	+2	+2	+2
15	Єгор П.	2,9	3,5	+2	+2	+2	+2	0	0	0	0	+1	+1	+1	+1
16	Євдокія Б.	3,1	3,9	+1	+1	+1	+1	++1	+1	+1	+1	+1	+1	+1	+1
17	Євген Ц.	2,8	3,4	+1	+1	+1	+1	+1	+1	0	0	+1	++1	+1	+1
18	Микола Г.	2,9	3,5	+1	++1	+1	+1	+1	+1	+1	+1	+1	+1	+1	+1
19	Микита С.	3,3	3,11	+2	+2	+2	+2	+1	++1	+1	+2	+1	+2	+2	+2
20	Марія П.	3,4	4,0	+2	+2	+2	+2	++2	+2	++2	+2	0	0	0	0
21	Тихон Я.	2,11	3,7	+1	+1	++1	+1	+1	+1	+2	+2	-1	-1	-1	-1
22	Максим Н.	2,8	3,4	+2	+2	+2	+2	+1	+1	+1	+1	+1	++1	+1	+1
23	Гена М.	2,7	3,3	+1	+1	+1	+1	+1	+1	+1	+1	0	0	0	0
24	Катя Ч.	2,6	3,2	+1	+1	+1	+1	+2	++2	+1	+2	+1	+1	+1	+1
25	Варя Д.	3	3,8	+2	+1	+2	+2	+2	+1	+1	+1	0	0	0	0

За результатами тестування 216 здорових дітей раннього віку та 208 дітей віком 1 – 3 роки зі спастичним синдромом (всього було досліджено 424 дитини) було отримано такі результати. У здорових малюків умовної контрольної групи нормотонічні реакції на розтягнення спостерігалися у 186 дітей (86%), решта дітей продемонстрували або млявий варіант реагування (8%), або напружений (6%).

Легкий та помірний больовий синдром при тестуванні відчували лише 12 дітей, що становить

приблизно 6% від кількості обстежених. Із них лише у 4 - х дітей (менше 2%) були зафіксовані супроводжуючі неприродні звуки у м'язово-фасціальних утвореннях (у формі легкого потріскування), що свідчило про наявність досить значного захисного напруження у цій конкретній міофасціальній лінії. Так зазвичай буває при перенесенні дитиною якоїсь механічної травми у цих скелетно-м'язових утвореннях (включаючи пологове травмування).

Щодо здорових малюків, то феномен

Асиметричність напруження в лівій і правій руках було виявлено у 68 дітей, що значною мірою збігається з інформацією про виникнення больового синдрому (у 43 дітей).

У малюків зі спастичним синдромом рухових порушень було зафіксовано 56 випадків (27%) появи додаткових неконтрольованих синергетичних рухів у вигляді повільних клонусів, миттєвих скорочень та тремтіння.

Як бачимо, навіть попередній аналіз особливостей стану міофасціальних утворень під час проведення тесту «Падаюче деревце» у контрольній та експериментальній групах дав змогу помітити значну різницю у стані м'язів, сухожиль та фасцій у дітей цих двох груп. Майже за всіма показниками діти зі спастичним синдромом демонстрували гірші результати, що зайвий раз свідчило про необхідність проведення такого попереднього тестування і своєчасний початок цілеспрямованих корекційних заходів щодо подолання негативних наслідків

пригнічення ЦНС на церебральному або спінальному рівнях.

Слід зазначити, що деякі малюки зі спастичним синдромом з різних причин не могли виконувати тест «Падаюче деревце». Особливо це стосувалося дітей з особливостями психічної сфери, емоційними розладами. Найчастіше це було пов'язано із їхньою невпевненістю, коли дитина боялася впасти на підлогу. Такий стан супроводжувався відповідними негативними емоціями на зразок відмови, негативізму, погіршення настрою і навіть плачу.

Для таких особливо чутливих дітей нами було розроблено адаптовану, більш комфортну для дітей раннього віку модифікацію тесту під назвою «Гойдалки», який виконувався таким чином. Дитина лягала на підлогу (на пінополіуретановий килимок) спочатку спиною. Педагог ставав над дитиною з боку голови і, утримуючи її за дві руки, помірно розгойдував вперед – назад, вліво – вправо. Передбачалося два додаткових обережних примусових рухів руками

Фото 1. Виконання тесту «Гойдалка-2»

дитини: латеральна ротація назовні та медіальна ротація всередину.

Потім дитина розверталася і лягала на килимок животом. У цьому варіанті тесту педагог ставав ззаду над дитиною і утримував її за кисті випрямлених рук, роблячи погойдування вперед – назад і вліво – вправо (фото 1).

Також фіксувалися ті ж п'ять ознак стану м'язово-фасціальних утворень (ступінь напруження

м'язів та фасцій, наявність і вид больового синдрому, супроводжуючі розтягненню звуки у м'язах, асиметричність реакції-відповіді на розтягнення, виникнення додаткових неконтрольованих синергетичних рухів).

Дослідження дозволило зробити такі **висновки**:

1. Основною ознакою спастичності м'язів є хронічне патологічне підвищення м'язового тону. Гіпертонус м'язів із часом призводить до розвитку

- Moga, N. D. (2008). *Correction of movement disorders in preschool children with cerebral palsy*. (Dis. Can. Ped. Sciences: 13.00.03; Defended 19.01.2008; Approved 2.08.2008). Odessa.
- Moga, N. D. (2018). Muscle Spasticity and Its Mutual Influence on the Myofascial System in Children with Central Paresis. *Science and Education of the South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinskyi. Series: Pedagogy*, 11–12(CLXXVI– CLXXVII), 44-49.
- Ratner, A. Yu. (1985). *Birth Damage to the Nervous System*. Kazan: Kazan Publishing House. University
- Ratner, A. Yu. (2005). *Neonatal Neurology: Acute Period and Late Complications*. 2nd ed. M.: BINOM. Lab. Knowledge.
- Vasilyeva, L. F., & Zotov, I. D., & Krashennnikov, V. L. (2007). *Manual Therapy with the Basics of Applied Kinesiology in Pediatrics and Gerontology*. M.: Rollix.

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 29.12.2022 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 18,18. Наклад 100 пр. Зам. № 15/22

Видавництво «ГРАНІ»
49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com